MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Üniversitesi Yayınları No : 557
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No : 2

M.Ü.
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ SEMİNERLERİ
1993 - 1994

İSTANBUL 1995

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

SEMİNERLER
1993 - 1994

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

İSTANBUL 1995

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

Önsöz		1
Seminer Programı		4
İnci ENGİNÜN	*Moskova İzlenimleri*	6
Anvarbek MOKEEV	*"Som" ve "Tıyın" Kelimelerinin Tarihi*	31
Nesrin SARIAHMETOĞLU	*Son Bir Yılda Azerbaycan Nereden Nereye Geldi?*	36
Gülzade TANRIDAĞLI	*Bugünkü Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri*	48
Şule GÜNGÖR	*Türkmenistan'da Bağımsızlık Sonrası Gelişmeler*	60
G. Saynur ALTUĞ	*Kırım Türkleri ve Son Gelişmeler*	72
A. Gün SOYSAL	*1993 Yılında Özbekistan'daki Gelişmeler*	99
M. Süreyya ER	*Kazakıstan ve Kırgızıstan'a Genel Bir Bakış: 1993*	109
Claus SCHÖNİG	*Türk Dili Ailesinde Türkiye Türkçesi'nin Yeri*	129
Nizamiddin MAHMUDOV	*Özbek Dili ve Çağdaş Özbek Dilciliği*	140

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ SEMİNERLERİ

1993-1994 eğitim-öğretim yılında Fen-Edebiyat Fakültesi ile birlikte gerçekleştirilen Ahmet Yesevi (22 Aralık 1993) ve Doğumunun 150. yılında Ahmet Midhat Efendi (22 Şubat 1994) toplantıları ve Uluğ Bey'in doğumunun 600.yılı dolayısıyla Boğaziçi Üniversitesi, Türk Bilim Tarihi Kurumu ile birlikle düzenlenen "Türk ve İslâm Dünyasında Bilim ve Teknoloji Sempozyumu" dışında Enstitümüz her hafta muntazaman seminerler düzenlemiştir.

Enstitümüzde kuruluş amaçlarına uygun olarak her hafta bir seminer verilmesi hususunda aldığımız karar 1993-1994 eğitim-öğretim yılı boyunca her Çarşamba günü saat 15.00 te kesintisiz olarak devam etmiştir. Bu seminerlerde enstitümüz elemanlarının ve Türkiyat ile ilgili meslekdaşlarımızın araştırma konuları, gezi izlenimleri dinleyicilere aktarılmıştır. Bu seminerlerin üniversitemizin çeşitli birimlerindeki meslekdaşlarımızın, İstanbul'daki diğer üniversitelerin mensupları hattâ yurt dışından gelen meslekdaşlarımızın ilgisini çekmesi, bu seminerlerin bir ihtiyaç olduğu ve bundan sonra da kesintisiz devam ettirilmesinin gerektiğini göstermektedir.

Ne yazık ki bütün konuşmaların metinlerini basıma hazır olarak teslim alamadık ve çok ilgi çekici, bizleri aydınlatan bu seminerleri sadece dinlemekle yetindik. Önümüzdeki yıllarda bütün seminer metinlerinin toplanabileceğini umuyorum. Çarşamba günleri yaptığımız bu seminerlerin sayısı 17'dir. Müteakip sayfada listesi bulunan bu seminerler dışında kısa bir süre için yurdumuza gelen meslekdaşlarımızın da konuşma yapmaları sağlanmıştır. 30 Kasım 1993'de Prof.Dr.Yulay Şamiloğlu (Wisconsin) "Orta Asya'daki Stratejik Gelişmeler", 17 Aralık 1993'te Prof.Dr.Sergey Grigoriyeviç Kıyaştorniy (Sant Petersburg) "Göktürk Yazıtları", 27 Aralık 1993'te Prof.Dr.Yusuf Talib "Osmanlıların Güney Doğu Asya'daki Etkileri", 23 Mart 1994'te Prof.Dr. Anvarbek Mokeev "İran İzlenimleri", 2 Mayıs 1994'te Prof. Salih Rajkoviç Yok Edilen Kültür Mirası" (Atatürk Eğitim Fakültesi ile birlikte), 12 Mayıs 1994'te Kâmil Öztürk "Abhazya'nın Dünü Bugünü", 25 Mayıs 1994'te Gagavuz Yazarlar Birliği Başkanı Stepan Bolkar "Gagavuz

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türkleri", 8 Haziran 1994'te İlhan Başgöz "Türk Halk Şiiri Geleneği" adlı konuşmalar yapmışlardır. Belirli bir programa dahil edilemeyen, çoğunun Türkiye'yi ziyaretleri sırasında Enstitümüze olan yakınlıkları dolayısıyla gelip konuşan bu şahıslar vasıtasıyla dünya Türkolojisi ile yakın temaslar kurulmaktadır.

Enstitümüzün araştırma görevlilerinin Türk toplulukları hakkında hazırladıkları incelemelerin sonucu olan seminerleri, bu alanda yapılanların günü gününe takip edildiğini gösteren çalışmalardır. Önümüzdeki yıl yine devam ettikleri alanlarda çalışmalarına devam edecekler ve o bölgelerde meydana gelen değişiklikleri anlatacaklardır. Her gün yeni değişmeler ortaya çıkarken, Enstitü olarak bunları muntazaman takip etmek, kuruluş amaçlarımız arasındadır. Bu seminerler, basına dayalı olduğu için ikinci el kaynakların ortaya çıkardığı sonuçlardır. İlerde, maddî imkânların sağlanmasından sonra, oralarda yapılacak alan çalışmalarıyla belki yeni bakışlar eklenebilecektir. Sadece Araştırma Görevlisi Gülzade Tanrıdağlı basına pek aksetmeyen Uygur Türklerinin durumunu, 1993 yazındaki gezisi dolayısıyla Doğu Türkistan'daki bizzat kendi gözlemlerine ve Uygurca kaynaklara dayanarak aksettirdi.

Elemanlarımız eski Sovyetler Birliği ülkelerini ziyaret ettikten sonra izlenimlerini bu seminerlerde anlatmışlardır. Bunlar ilk elden, şahsî izlenimler olduğu için, basmakalıp hüküm ve tahminlerin dışındadır. Bu alanda ben Rusya'da tuttuğum günlüklere dayanarak konuşmamı yapmıştım. Konuşmayı yeniden yazmadan, günlüğümü vermeği tercih ettim. Prof.Dr.Nadir Devlet Tataristan'daki kongre izlenimlerini geniş olarak ve video bantlarla anlattı. Prof.Dr.Emine Gürsoy-Naskali de keza bol slide'larla Orta Asya izlenimlerini anlattı. Ne yazık ki, bu kitapta o fotoğrafları sunamıyoruz.

Enstitümüzde misafir öğretim üyesi olarak bulunan Prof.Dr. Anvarbek Mokeev (Kırgızistan) ve Prof.Dr. Nizamiddin Mahmudov'un (Özbekistan) bu seminerlerde bulunarak kendi gözlemlerini aktarmaları da, bizlere büyük bir katkı sağladı. Kendileri ayrıca müstakil seminerler de verdiler.

9 Haziran 1994 günü Kırgızistan Dışişleri Bakanı Rosa Otunbayeva'nın (Felsefe Doktoru) "Uluslararası İlişkilerde Kırgızistan" konulu konferansı vermek üzere Enstitümüzü teşrifi ve kendisine yöneltilen soruları cevaplandırması, Enstitümüz faaliyetlerinin ciddiyetinin dış çevrelerde de takdir edildiğinin bir delilidir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu seminerlerin henüz ilk yılıdır. Her yıl gelişerek ve istikrarlı bir şekilde devam edeceğini umduğumuz bu seminerler ve konferanslarla Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü hem kendi elemanlarınca yürütülen araştırmaların sonuçlarını aktarma ve bilgi değişimini gerçekleştirme hem de Enstitümüzün dışından gelen konuşmacılarla bilim âlemi ile sürekli ilişkimizi devam ettirme fırsatını bulacağız. Bunları gerçekleştirme hususunda büyük çabaları ve gayretleri olan Enstitümüz müdür yardımcısı Prof.Dr. Nadir Devlet başta olmak üzere, bütün elemanlarımıza ve dışardan katkıda bulunanlara teşekkür ederim.

İnci Enginün

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
1993-1994 ÖĞRETİM YILI SEMİNER PROGRAMI

3 KASIM '93	Prof. Dr. İnci ENGİNÜN *Moskova İzlenimleri*
10 KASIM '93	Prof. Dr. Nâdir DEVLET *Türk / Türkî Kelimesi Üzerine*
17 KASIM '93	Prof. Dr. Emine GÜRSOY NASKALİ *Sibirya İzlenimleri*
24 KASIM '93	Prof. Dr. Nâdir DEVLET *Kazan'da Düzenlenen Altın Orda Devleti'nin 750. Yılı Kongresi*
1 ARALIK '93	Prof. Dr. Nâdir DEVLET *Tataristan İzlenimleri*
8 ARALIK '93	Prof. Dr. Anvarbek MOKEEV *Som ve Tıyın Kelimelerinin Tarihi*
15 ARALIK '93	Prof. Dr. Anvarbek MOKEEV *Kırgız Kelimesinin Tarihî Gelişimi*
19 OCAK '94	Araş.Gör. Nesrin SARIAHMETOĞLU *Son Bir Yılda Azerbaycan Nereden Nereye Geldi?*
26 OCAK '94	Araş.Gör. Gülzâde TANRIDAĞLI *Doğu Türkistan'ın Günümüzdeki Durumu*
2 ŞUBAT '94	Araş.Gör. Şule GÜNGÖR *Türkmenistan'da Bağımsızlık Sonrası Gelişmeler*
9 ŞUBAT '94	Araş.Gör. Giray Saynur ALTUĞ *Kırım Türkleri ve Son Gelişmeler*
16 ŞUBAT '94	Araş.Gör. A. Gün SOYSAL *1993 Yılında Özbekistan'daki Gelişmeler*
23 ŞUBAT '94	Araş.Gör. M. Süreyya ER *1993:Kazakistan ve Kırgızistan'a Genel Bir Bakış*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2 MART '94	Prof.Dr. Yaşar GÜRBÜZ *Kıbrıs'taki Son Gelişmeler*
9 MART '94	Dr. Claus SCHÖNİNG *Türk Dil Ailesinde Türkçe'nin Yeri*
16 MART '94	Prof.Dr. Aylâ OKTAY *Karşılaştırmalı Eğitim*
30 MART '94	Prof.Dr. Halûk KABAALİOĞLU *Türkiye AT İlişkilerinin Geleceği Var mıdır?*
6 NİSAN '94	İsmail OTAR *Muhasebe Tarihi*
13 NİSAN '94	Prof. Dr. İlhan ULUDAĞ *Merkez Bankalarının Özerkliği*
20 NİSAN '94	Yrd. Doç. Dr. Büşra ERSANLI BEHAR *Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Siyasa Değişimi*
27 NİSAN '94	Prof. Dr. Kemali SAYBAŞILI *Demokrasi ve Türk Demokrasisi*
11 MAYIS '94	Prof. Dr. Nizamiddin MAHMUDOV *Özbek Dili ve Çağdaş Özbek Dilciliği*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MOSKOVA İZLENİMLERİ

Prof. Dr. İnci ENGİNÜN*

27 Eylül. Elvira Hanım'ın evinde misafirlik. Küçük, iyi döşenmiş bir ev. Dördüncü katın pencerelerini aşan ağaçlar, sokakla ev arasında perde gibi. Sonbahar muhteşem. Altın renkli yapraklar, yeşili söndürüyor. Muntazam bir kooperatif konutu. Troleybüsle üniversiteye gideceğiz. Kalabalık. Sakin insanlar. Durakta elindeki kitabı okuyan, sigarasını yakan adamlar. İşçiler kadın erkek beraber, ama iki kadın işçi çalışırken altı erkek işçi de seyirci. Zift döken aleti süren kadın, zifti düzelten yine kadın. Lenin caddesi upuzun geniş bir cadde. Henüz adı değişmemiş. Yapılar muntazam. Ağaçlar ıhlamur imiş. Şehrin bazı yerlerinde de cadde üzerinde elma ağaçları yer alıyor. Askeri kamyonlara benzer taşıtların üzerinde coca cola amblemi. Yeni ilanlar, İngilizce yazılar: Exchange en yaygını. Hastahaneler bölgesi geniş, tam beş durak var. Duraklar da birden beşe kadar adlandırılmış. Ondan sonra eski Moskova şehri başlıyor. 19 yüzyılda şehir hastahanelerde bitermiş. Şimdi ise şehrin ortasında kalmış, zira şehrin dışında yepyeni bir şehir kurulmuş. Geniş bulvarlar. Sonra meydana geldik. Lenin heykeli de yerinde, en azından şimdilik. Moskova nehrinin kolu. Biraz yürüdük. Kremlin. Artık turistik amaç taşıyor. Küçük satış kulübeleri her yerde. Astronomik fiatlı hediyelik eşya. Belli ki Amerikalılara satmak için. Üstelik güzel değil. Parklar, ağaçlar. Yol boyu yer yer serbest pazarlar. Meyveler. Bir yerde yığın halinde kavun veya karpuz duruyordu. Bu tür pazarların çok olduğunu söylediler. Fakat para olmadığı için yiyeceklerin oralarda dura dura bozulması da mümkünmüş.

Yolda yürürken en şirin sahne şu idi: Tam Kremlin'in karşısındaki caddede bir köpek tek başına, caddenin ortasına oturmuş, ileriye bakıyordu. Hiç istifini bozmadan, yanından arabalar geçerken de öylece duruyordu. Nedense o köpeği çok sevdim. Buralarda köpek çok.

Radyolar siyasi gerginliği tırmandırıp duruyorlar, fakat burada pek hissedilmiyor. Ne olacak endişesi var, yine de insanlar

* M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

yaşıyor. Herkes işinde gücünde görünüyor. Dünkü *Cumhuriyet*'te Hasan Aksay adlı bir yazar bu duruma çok kızıyordu.

Moskova Üniversitesi eski bir bina. İçi de çok soğuk. Tıpkı bizim üniversitelerimiz gibi. Eşyalar eski. Yarın ilk konuşmamı yapacağım. Şimdi pasaport ve vizemi gösterip işlemi bitirmeliyim.

Türkoloji Bölümü bir odadan ibaret. Başkanı da, çalışanları da hepsi orada. Her şey eski. Pencereden bahçe görünüyor. Bir heykel var, tamir ediliyor. Binada da onarım hızla devam ediyor. 200.yıl kutlamaları için. Onarım sadece dıştan. Odada bayrak, takvim, Atatürk'ün imza ve resmiyle, Türkiye'ye ait kartlar, resimler, siyasilerin resimleri ve büyük bir Nazım Hikmet resmi.

Sonra çarşıları dolaşıyoruz. Paris'ten gelme makyaj malzemesi. Süslü satıcılar. Güzel ve suratsız kızlar. Her yer Amerikan içkisi ve sigarası ile dolu. Birkaç çarşı gezdik. Ellerinde satacak eşyası olan her yaşta kadın erkek, kapı önlerinde uzun kuyruklar oluşturmuşlar. Bekliyorlar, belki bir alan olur. Çok katlı dükkanların içinde her şey var. Fiatlar Türkiye'dekinden farklı değil. Muz bin, bin beşyüz ruble. Üzüm üç bin. "Burası Azeri pazarı" diyor, Bayan Grunina. Dünyanın malı burada. Meşhur Bolşoy Tiyatrosu'nun binası muhteşem. "Burası Moskova'nın kalbidir" diyor Elvira Hanım. Beni rahat ve mutlu etmek için çırpınıyor, yemek hazırlıyor. Yarın hava bozacakmış, ama bugün hava güzel. Aydınlık ve güneşli.

Akşam eve döndük. Bayan İrina'nın bana soruları varmış. Rahat Türkçe konuşamadığı için herkesin içinde konuşmaktan sıkılıyormuş, özel olarak ziyaret etmek istemiş. Çok güzel bir kadın imiş vaktiyle. Zarif. Türkçesi de adamakıllı iyi. Neden kötü sandığını pek anlamadım. Her halde ötekilerin hepsinin iyi tercüman olmalarından kaynaklanıyor. Bana bir çok sorular sordu. Kitabım çok işine yaramış. *Garibname*'nin niye hâlâ basılmadığını sordu. Bize portakal getirmişti.

Elvira Hanım da, o da Türkiye'deki kütüphanelerle tanışmamışlar. Hiç gitmelerine fırsat verilmemiş. Elvira Hanım dedi ki: "Yazmaları hiç görmedim, ama onların kopyaları üzerinde çalıştım. Kısa Prag seyahati ve tercüman olarak gelebildiği Türkiye dışında hür dünyaya çıkmamış. Bir Paris bursunu kendisine vermemişler zira yurt dışına çıkacak herkesin iyi vatandaş olduğunu göstermesi gerekirmiş. Onu da parti görevlileri, üniversitenin en üst katında sorguya çekmişler. Brejnev son konuşmasında nelerden bahsetti demişler, Brejnev'in konuşmasını dinlemediği için cevap verememiş ve iyi vatandaş olmadığından ötürü de Paris'e

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gönderilmemiş. "Paris sadece rüyalarımda" diyor, Moskova'da en sevdiği yerlerden biri Fransız elçiliği imiş. Burası 19 yüzyılda bir zenginin evi imiş. Elvira Hanım Petersburglu bir anne ile taşralı bir mühendis babanın kızı. Erkek kardeşi savaş çıktığında cephede imiş. Kaybolmuş, kendisinden hiç haber alınamamış. "İlk çarpışmalarda her halde öldü ama kayboldu haberi geldi. Annem ölene kadar onun bir gün çıkıp geleceğini umdu ve onu bekledi", diyor. Bana bir tomar mektup gösterdi. Erkek kardeşinin mektuplarıymış. Hüzün her yere hakim. Ben buralar için fazla neşeli kalıyorum. Kocası da asker. Şimdi emekli. İyi piyano çalarmış. İki evleri var. Biri kendisinin, kışın oturuyorlar, öteki de kocasının yazın oturuyorlar. Şimdi kocası kendi evinde yalnız başına oturuyor. Elvira Hanım da beni misafir ediyor. Dün geldiğimizde şaşırdım. Ama böyle bir yerde kalacağıma da sevindim. Eğer ben yalnız kalmak istersem, kocasının yanına gideceğini söyledi. "Ben korkarım" dedim, güldü, "ben de burada kalırım" dedi ve o andan itibaren beni himayesi altına aldı. Bu kendisine Türkçe konuşma fırsatı vereceği için pek memnun. Elvira Hanım çok sessiz ve sakin. Mücadeleci değil gibi ama iyilikle çevresine kendisini sevdirmiş. Kimseyi rahatsız etmek istemiyor.

28 Eylül. Yine aynı yollardan geçip Moskova Oteli'nin lobisine girdik. *Moskow Times* gazetesini kapının önüne koymuşlar. Bedava dağıtıyorlar. Öteki Amerikan ve İngiliz gazeteleri bir hafta öncesine ait. Lobide şık, ateş pahasına eşyalar var. Buradaki Rus kızları da dünya güzeli ve suratsız. Elvira Hanım, "bu bizim eksiğimiz" diyor.

Sevimli çocuklar. Başkan yardımcısı Çinceci. Zarif bir yüzü, ince bir sakalı var. İyi İngilizce konuşuyor. Nihayet gelebildiniz dedi. Pasaportumu hemen getirteceğini söyledi. Öğrencilerden memnun kalmamı temenni etti. "Öğrenci her yerde öğrenci, hepsini çok sevimli buldum" dedim. Tek sıkıntı, Türkçeyi ağır ağır söylemek zorunda kalmam. Ama hızla konuşsam çocuklar takip edemeyecekler. Anlaşılmayacak çok şey söylemektense anlaşılan az şeyle yetinmek daha mantıklı geldi. Bunların çoğu da tarihçi oldukları için ana hatlarıyla anlatmak daha doğru. Bina labirent gibi. Bir genç beni bölüm odasına getirdi. Merdivenler döne döne iniyor, bir sağa bir sola dönmek gerekiyor. Eski, pis ve bakımsız. Bir zamanlar şüphesiz mükemmel imiş. Beni odaya getiren gencin babası diplomat imiş. Altı yıl İstanbul'da kalmış. Sevimli, sarışın bir genç. Moskova'nın karışık oluşundan söz ettik. Neler oluyor dedim. "Ülkemiz yokluk, zorluklar içinde" dedi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Politikacılardan hoşlanmıyor ve gelecek için umutsuz ve hiç bir şey beklemiyor. Yeltsin'i sevip sevmediğimi sordu. Güldüm, "o benim için sizin cumhurbaşkanınız, tanımıyorum. Sadece sizin görüşlerinizi öğrenmek istiyorum" dedim.

Bölümde ilk tanıştıklarımdan biri Larissa. Bu ad Lara olmasa da bana Pasternak'ın Dr.Jivago'sunu hatırlattı. Henüz o filmi görmemişler. Larissa güzel bir kadın. Yedi yıl önce tarihi romanları incelemiş, doktora tezi olarak. *Cezmi*"den Atilla İlhan'a kadar getirmiş.

Öğleden sonra Akademi'ye gittik. Kormuşin bizi davet etmişti. Elvira Hanım'ın da doktora savunmasında bulunması gerekiyordu. Bir salonda birçok dinleyici. Raportörler ve tezi incelemiş olanlar çıkıp konuşuyorlar. Sonra da aday bunlara cevap veriyor ve tezini savunuyor. Raporları adayın dinlemesi bana çok mantıklı geldi. Bizde de doktorayı, biraz daha ciddi ve daha geniş bir grubun onayına sunmalı, ve üç kişinin onayı olmaktan çıkarmalı. Aday Tuvalı bir genç hanım. Kısa, siyah saçlı. Siyah, üstü dantel bir elbise giymiş. Kollar dublesiz. Ayakkabıları yepyeni, belki de ilk defa bugün giymiş. Siyah rugan ve tertemiz. Bütün konuşmalar Rusça olduğu için ben de kâğıt kalem çıkarıp izlenimlerimi yazdım. Arada bir Türkçe kelimeler yakalıyorum. Altay bölgesine ilgi çok artmış. Çünkü onların dilinde ve örflerinde en eski Türkçe ve Türk kültürünün izleri bulunuyormuş. Akademide bu sahada çalışan üç-dört Tuvalı var.

Arada bir pencereden dışarı bakıyorum. Bugün hava yağmurlu, güneş yok. Islak bir hava. Ama ağaçların tozu silindi. Sapsarı bir zenginlik.

Nihayet konuşmalar bitti. Hanım ayağa kalkarak konuşmaya başladı. Elvira Hanımın dediğine göre sorulara ve tenkitlere cevap vermiş. Bir oy sandığı getirildi. Kurul üyeleri oy kullandılar. Kurul Türk, Fin ve Kafkas dilleri uzmanlarından oluşuyor. Bu sınavdan sonra doktor adayı oluyormuş (bu Akademi'nin unvanı). Üniversitede doçent sayılıyormuş. Doktor olunca da profesör olabilirmiş. Oylar sayıldı. Sonuç komisyondan biri tarafından okundu. Herkes olumlu oy kullanmış.

Bizi üst kata götürdüler. Yine bir labirentte dolaşa dolaşa çıktık. Bize çay, konyak ikram ettiler. Konyak çok keskindi. Yarım kadehle başım dönmeye başladı. Bu Tuvalı hanımın adı Biçem imiş ve aslen Kırgız imiş. Ethem Tenişef, adet olduğu üzere beni övdü, ben teşekkür ettim, Biçem Hanım'ı tebrik ettim. ve kurumlarımız arasında işbirliği diledim. Tenişef diyor ki, "eskiden toplum vardı,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

şimdi fert var." Biçem Hanım'ı methetti. Tuva Türkçenin de özelliklerini saklayan ilgi çekici ve önemli bir dil imiş. Son üç yılda Tuvalılarıdan üç tez savunulmuş.

Dönüşümüz ıslak ve çamurlu yollarda hiç de zevkli değildi. Yine de THY'ye uğradık ve biletimin teyidini aldım.

Metro muazzam bir şey. İnsanın başı dönüyor.

29 Eylül. Bu sabah hava soğuk, 2 derece. Öğleyin çıkacağız. Öğleden sonra öğretim elemanlarının hepsiyle tanışacağım. Burada tanıştıklarımın Türkçeleri Akademidekilerden çok daha iyi. Belki çoğu tercümanlık da yaptığındandır. Onların da aralarında her halde çatışma, rekabet var. Zaten çoğu ile tanışmıştım. Tatlı yiyelim tatlı konuşalım dedim ve götürdüğüm şeker, bisküvileri ikram ettim. Onların da Semerkant'tan gelen bir kavunları varmış. Merasimle kavun kesildi. Tadı acımsıydı. Yuri, "hediye atın dişine bakılmaz" dedi. Biz de afiyetle yedik. Hepsi biraz bedbin. Gelecek onlara hiç de açık görünmüyor. Türkolojinin geleceğini de umutlu görmüyorlar. Hep Türkiye'de üniversitelerle ilişki kurmak istemişler, hiç gerçekleşmemiş. Biz başlayalım, dedim, hiç değilse denemiş oluruz.

Konuşulan Türkçe hakkında sorular sordular. *Garibname* basıldı mı? Neden basılmadı. Dönüşlülük (n) si hakkında ilgi çekici yorum ve tesbitler söylediler. Fakat ben dilci değilim. Bu teknik konularda cevap veremeyeceğimi, edebiyatın üslup demek olduğunu, üslubun da kurallara uyarak kurulamadığını söyledim.

Yarın Leningrad'a gideceğim. Pasaportumun yarın geleceği kesin imiş.

30 Eylül. Petersburg'a giden tren romanlardan tanıdığım trenlere hiç benzemiyordu. Son derecede rahattı. Yolda kimseyle konuşmadık. Bir delikanlının sütü bir adamın üstüne döküldü. Kimse kızıp kavga etmedi. Nazikçe temizlediler. Kompartımanın önünden satıcılar geçiyordu. İgor yol boyunca bana yoldaki yerlerden bahsetti. İftiharla bahsedip gösterdiği televizyon kulesinin, dönüşte ayrı bir ilgi merkezi olacağını bilemezdik tabii. Yolcuların büyük kısmı erkek. Geç vakit Leningrad'a vardık. Her şey çok büyük ve her şey çok harap.

1 Ekim. Leningrad'a gidersin gitmezsin derken işte buradayım.Tren rahattı. Altı kişilik bir kompartımanda altı saatlik bir yolculuk. Geniş eski, pis ve kırık dökük bir şehir. Bir zamanlar şüphesiz mükemmelmiş. Şimdi her şey dökülüyor. İç ve dış nasıl da birleşiyor. Kormuşin'in kızı (Polina/Lina) ve damadı (Aleksandır) bizi karşıladı. Dostoyevski'nin şimdi müze olan evinin bulunduğu

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

apartımanın üçüncü katında kalıyorlar. Bana bebeğin (Kseniya) odasını verdiler. Küçük, güzel, zarif, kullanışlı möbleli oda. Bembeyaz çarşaflar. Belli ki temiz pak bir aile. Evin son ferdi bir kedi. Semiyon/Saça adlı bir sarman. Gece yarısı şık porselen fincanlarla çay içtik. Rus böreği yedik. İçi lahanalı. Kormuşin'in kızı güzel, siyah şık elbiseli. Damat rahat, yakışıklı. Ticaretle, bilgisayarlarla ilgili. Neşeli bir genç. Ona rahatça bir Amerikalı veya Avrupalı denebilir. Rus kadınları yaşlandıkça şişmanlayıp bozuluyorlar. Kormuşin'in karısı öyle değil. Belki çok yaşlı olmadığından. Pencerede dantel perdeler var. Karşıda alçak bir bina. Arkada kilise kubbesi soğanlar görünüyor. Yahya Kemal'i anlar gibi oluyorum. Duyuyorum hattâ acıyorum da ama duygularım onlardan yana değil. Bebekle tanıştık. Mavi gözlerini dikti, bakıştık.

Gelir gelmez ilk gidilmesi gereken yer Ermitage Müzesi. Büyük Neva Caddesi'nden yürüdük. Kormuşin iyi bir öğretmen. Her şeyi gösteriyor, anlatıyor. Nehirler, kanallar üzerinde kurulmuş bir şehir. Metro muazzam, nehrin altından geçiyor. Yüksek yürüyen merdivenler. Ona asansör diyorlar. Müze Petro'nun kışlık sarayı imiş. Bu sarayı gezmem yedi saat sürdü. Yorgunluktan öldüm. Önce Malahit salonu. Nehre nazır, Ural taşlarından yapılmış dolap. Malahit yeşil bir taş. Kapılar altın yaldızlı. Muhteşem. Ziyaretçilerin çoğu çocuklar.

Yanındaki oda 1917 de bolşeviklerin son Kerenski hükümetini hapsettikleri oda Şubattan Ekime kadar.

Neva nehri muhteşem görülüyor. Admiral Collegu (sütunu) üzerinde şehrin amblemi yelkenli gemi.

En hoş eşyalardan biri şömine. Duvarın bir kısmını yerden tepeye kadar kaplayan büyük çini sobalar. Aynalar, süslemeler, dolaplar. Şimdiye kadar gördüğüm sarayların çoğu böyle. Zira örnekleri Fransız sarayları. Altın oda, çarın, karısının arka arkaya beş odası. Bazı eşyalar dikkatimi çekti. Sandalyenin arkası yarım, kadınların kabarık etekleri başka türlü sandalyelere sığmadığından yapılmış olmalı. Balo elbiseleri, bir balo resmi, yelpazeler, elbiseler, şallar. Geçmiş zaman rüyaları.

Empresyonistler, Cezanne ve Gaugin'in resimleri çok. Van Gogh'lar çok güzel. Ama kalabalık turist kafileleri için bunların tek tek güzellikleri bir şey ifade etmiyor. Yanımızdan geçen bir rehber "Totto van Gogh" diyerek salonu geçiveriyor.

Bizans devri eserlerinin fotografları var.

Özel bir Matisse sergisi de vardı. Paleti, Ronsard için çizdiği kitap kapağı da vardı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Altay bölümüne geldiğimizde artık yorulmuştum. Kormuşin'in girişkenliği olmasa orayı göremeyecektim. Kapalı yeri açmakla kalmadılar, fotograf çekmeme de izin verdiler. Hiç bir şey o yazılı mezar taşı ve at cesedi kadar heyecan verici değildi. O taşa elimi sürdüm ve sahibinin ruhuna Fatiha okudum. O benim en eski atamdı belki. Taşı ta buralarda. Bir de atların süsleri çok sevimli idi. Pazırık kurganından gelen bir sürü eşya ve mumya. Kurgan ağaçtan yapılmış ev gibi. 42 metre derinlik 4 metre eni var. Çadır örtüsü, halı insan figürlü.

12. asırdan heykel. Adı kadehli adam. Niye adam dedim, Kormuşin yumuşak," belki de kadındır "diye karşılık verdi. Kadeh ne kadar yukarıda olursa, o kadar geç devre ait imiş. 10-12.yüzyıl göçebe medeniyeti. Aralarında erken Slavlar da varmış. Ukranya ve Moldavya'dan. Bir iskelet Baltık bölgesinden 9-11 yüzyıllar.

12.yüzyılda Türkistan'dan bir heykel. Çinli gibi, göğüsler sarkık, başında sivri Kırgız şapkası, bacakları kısa, tombul, saçı arkada örülü. Ayaklar çok küçük. El, kol ise gerçek boyda.

10-14 yy. Bulgar şehri. Volga boyundan gelmiş süs eşyaları çok. Devlet dini olarak İslamiyeti kabul eden ilk devlet. Taraklar. Kartal gibi, ama baykuş dedikleri bir kuş motifi. Sibirya Hakasya ve Tuva da milattan önce 6-3 yıllarına ait sığın taşları. Silahlar, kaşıklar ve süs eşyaları. Bu eşyalar beni düşündürdü. Değişmeyen üç temel ihtiyaç. Savaş, yemek, güzellik/cinsiyet.

Yenisey bölgesi duvar resmi. Koşuşan geyikler. İskitlerin koyun figürleri. Ya bizdeki Akkoyunlar, Karakoyunlar.

Pazırık kurganından m.ö.5-4 yy. 1600 m. irtifada bulunanlar. Soğuk bunları saklamış. Bir at cesedi. Buzda kalmış, tüylerinin bir kısmı hâlâ parlak. Açık kahverengi. Eğeri ve eğer örtüsü deriden, üstünde deri süsleri. Atın dişleri hala duruyor, üzerinde bir boğa maskesi var. Gemler süslü. Gerdanlıklarındaki figürler koç figürü. Ortada bir insan figürü de var. Dizgin ip gibi, ama deriden yapılmış. Sihunboga geğik mi? Çok boynuzlu. Deriden geğik üstünde kuş. Eğerin çevresinde çiçek figürleri. Kıl veya saçlar sallanıyor. Su kapları (matra) meşinden 5-4 yy lara ait. Masanın ayakları hayvan ayağı. Sanki ayağa kalkmış iki ayak üzerinde duran hayvan, masayı tutuyor? Koç olabilir mi? Belki de kurt. Bence kurt olmalı.

Deri parçası, desenli. İgor sağ kolun insan derisi olduğunu söylüyor.

M.Ö. 5-4 yüzyıllardan gem süslerinden bir çok örnek var. Çeşitli görünüşler. Bir at kafası 7-1 yy. altın süslemelerle süslenmiş.

Atlayan at, ön ayak uzun, arka ayaklar yay gibi gerilmiş.

Tuekta kurganı. Bu kurgan açılmış. Tabut, lahit. 6.y.3 yy. Kürek, ağaç kütüğünün yer yer çentiklenmesiyle yapılmış merdiven. At/eğer süslemeler sarımsak gibi. Çizme ve elbiseler.

Avrupa ilk devir zırh parçaları, İskitlerden kalma altın süsler, süvari heykeli. Tarihlenmemiş bir heykel. Bir eli ile kılıç bir eli ile kadeh tutuyor.

Kurganda bir sürü at sırayla gömülü. Ortada İskit (çarının) mezarı.

Çok ilgi çekici bir resim. Üç gözlü Tanrı. Yenisey'de bulunmuş, Türklerden evvel? Tapınak duvar resimlerinden imiş.

İskit kalıntıları, ağaç lahit, düz tahtadan. Koyunların üstünde aslanlar, 4 aslan, 7 koyun boynuzlu.

Pencikent kırmızılı eski Sogd, mavili Özbek. Çuy vadisinde (Altay) bulunmuş. Avcılıkla ilgili duvar resimleri. Geyikler, boynuzlu. Tapınaktan duvar resimleri.

Meşin elbise, kuşak ve mendiliyle beraber, kap kacak, fildişi kadehler Türkmenistan'dan. Sunak 4 ayak üzerine siyah bronz tepsi. Çevresi garip bir hayvanın motifleriyle süslü. m.ö.6-5 yy. Issık Göl civarında bulunmuş. Kormuşin'in sayesinde açılan bölümde beni en çok heyecanlandıran Yenisey'den gelen bir mezar taşı oldu. Daha geç devre ait. 8. yy dan. Üzerinde "özünde, işinde, oğlı" okunabilen kısımları. Ona elimi sürdüm, en eski ceddimle kucaklaşır gibi.

Pazırık halısının bulunduğu, kurganın bulunduğu salonda, en ilkellerinden bir araba var. Kocaman tekerlekli. At ve insan mumyaları. Bu salonun kokusu çok kötü idi. Leşe benzer bir koku vardı.

Urartu, Kafkas kalıntıları. Kırım Tatarlarından balıklı, çiçek desenli buluntular. Kuzey Karadeniz'de İtalyan kolonilerinden gelen İtalyan eşa. 14 -15 yy. Kırım'da bulunan eski harfli (Allah) yazılı eşya. Kanatlı kadın, kanat üzerinde kollar var. Saç Asur ve mısır heykellerindeki gibi, çok gerçekçi. Kalkan, bir sıra aslan altta, koçlar üstte, üst sırada da tersi koçlar aslanların altında. (Urartu kalıntısı). İslami dönem lahitleri İskit kalıntılarını andırıyor.

Oradan çıktığım zaman çok yorgundum. Kış bahçesi su kenarında. Her şeyiyle muhteşem. İtalyan zevki ve üslubu hâkim.

Gece evde Lina'nın doğum günü partisi. Müzede yedi saat dolaştıktan sonra bir iki saat uyudum ve nihayet biraz kendime gelebildim. Masada mine çiçekleri. Dantel perdeler, işlemeli örtüler. Yemek sebze, elma pie, çeşitli votka cinsleri. Geç vakte kadar

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

çalışan Lina'nın arkadaşı genç kızlar: Tanya, Svetlana. Kormuşin'in karısının adı Lena. Helenas'an Yelena'ya ondan da Lena'ya dönmüş. Çok çalışkan ve becerikli bir kadın. Evi onun becerikli elleri döndürüyor, her yerde olduğu gibi. Bana kitaplar hediye etti. Salı gecesi, Kuğu Gölü'ne bilet almış.

2 Ekim. Şimdiki adı Puşkin olan Çar köyünü gezdik. Burası da Petro'nun sarayı. Karısına hediye etmiş. Muhteşem, altın yaldızlı mavi kubbeler ve duvarlar. Arka kapı ve duvar oymalı maden işçiliği örneği. Orası tarihi filimler için dekor olarak kullanılıyormuş. Puşkin'in okuduğu lise dolayısıyla oraya Puşkin diyorlar. İnanılmaz güzellikte bahçe ve saray. İhtişam. Bir banka oturduk ve seyrettik. Göller ve göllerde ördeklerle kuğular. Hayalimde daha küçük ama hiç unutamadığım İngiltere'nin parkları var. Kuzey ülkelerinin belki de birbirini çok andıran manzaralarıdır bunlar.

Çar köyündeki sarayın en muhteşem salonu büyük salon 1750'de F.B.Rastrelli yapmış. Bu mimar çok meşhur, heykeli de var. 1940 taki hali, 1945 te nasıl tahrip edildiği, 1980'de restorasyon resimleri ile gösteriliyor. İki taraflı aynalar. Altın yaldızla süslü. I.Katerina'ya Petro'nun hediyesi. Dışı mavi ve altın karışımı. Yerler süslü, desenli parke kaplı. Keçeden çarıklarla içeri giriliyor. Nefis. Cavaliers Dining Room. 1967'de restore edilmiş. Sofra hazır, gelecekleri bekliyor.

Boydan boya ziyafet ve balo salonları içiçe açılıyor. Sofralarda mumlar yanıyor. Köşelerde büyük çini sobalar. Hayvan ve av resimleri. Gala Dining Room. Aynalar, avizelerde mumlar yanıyor. Şömineler mavi çini. Yerler parke. Yatak odaları henüz restore edilmemiş. Ziyaretçi sayısında azalma varmış. Yabancılar çok.

Tacın üstünde daima haç. Parkeler nefis. Amber Room, halen restore edilen kısımları var. Tahta oymaların bir kısmı henüz boyasız.

Çocuklar parlak tahtalarda kaymanın tadını çıkarıyorlar. Aslında haşmet ve debdebede de bu kadar fazlalık rahatsız edici. Amberle ve ayna döşenmiş odayı Küçük Beyaz Yemek Odası (Small White Dining Room) takip ediyor. Petro ile Katerina'nın resimleri. I. Katerina çirkin, şişko bir esmer. II. Katerina daha güzel. Aile resimleri. Elizabet, Anna (Almanya'da), II. Petro (çiçekten ölmüş). II. Katerina oğlu Pavel'i hiç sevmemiş, bütün sevgisini torunu Alexandre'a vermiş.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yeşil Yemek Odası (Green Dining Room) heykel freskler. 1951'de tamir edilmiş. Bu sarayı gezerken Tarık'ı hatırlıyorum. Son Romanoflar da burada yaşamışlar. Mumların yerini elektrik almış. Pompei kazılarında çalışan Camerun'un yaptığı salonda aynı üslup görülüyor. The Study of Alexandre I. Stasov 1820 de yapmış, geç klasik, ampir üslupta.

Mavi salon, hayvan figürlü masa. Masanın bütün çevresi aslan figürleriyle dolu. Lüzumsuz kurdeleler. Paris işi. Lazirit denen taş (Pamir'den) ile yapılmış.

Saraydaki eşyaların yüzde yedisi, savaşta Sibirya'ya taşınmış, kalanı yok olmuş, yani yüzde 85'i. Doğrusu bu rakamlar bana inanılmaz geldi. Kalanı bile bıkkınlık verecek kadar çok.

Çin eşyaları, geç dönem Japon eşyaları diplomatik hediyeler olarak sunulmuş. İbrahim Paşa'nın cepkeni ve şalvarı, Osmanlı; kalyon İran, ibrik Orta Asya, yazı takımı Türkiye'den.

Sarayın restorasyonu için ayrı bir imalathâne kurulmuş. Tahta oymalar, yumuşak bir ağaçtan yapılmış. Restorasyonun nasıl yapıldığını geniş olarak, iftiharla anlatıyorlar ve resimlerle bu işlemleri açıklıyorlar.

Kafamda bir sürü bilgi ve izlenim. Geniş ormanlar sarayları çevreliyor. Onlar bahçe diyorlar. Bahçe, havuzlar, insanlar yığın yığın. Yapraklar keza. İnsanlar yaprakları toplayıp taçlar yapmışlar. Sonbaharın zengin ama bitmiş altın güzelliğini takınmışlar, yaldızlarla yarışırcasına. Bahardan kalma bir gün. İnsanlar rahat, sakin görünüyorlar. Hava aydınlık ve berrak. Saat yedide uzun bir geziden eve döndük. Bizi Kormuşin'in damadı (Alexandır) oraya arabası ile götürdü. Araba Rusçada "arba" şeklinde söyleniyor. Delikanlı dedi ki, "bu araba değil, bu Fiat". Sevimli delikanlı ama değişim rüzgârlarına kapılmış. Benim için dört tekerlekli herşeyin "araba" olduğunu söyledim. Temiz hava uykumu getirdi. Maddeye tapmış olan insanların maddede olsa bile tarihlerini böylesine yaşatmalarına hayranlık duydum. Bize anlatılan Rusya başka bir ülke miydi?

3 Ekim. Petrograd'a gittik. Lena'nın erkek kardeşi götürdü. O da arabasına çok önem veren, örselenmesinden ürken biri imiş. Daha büyük ve güzel bir şehir. Eski kıyafetler içinde peruklu insanların orkestrası. Saray orkestrasını andırıyor. Bunlar turistleri aldatmak için. Her halde Amerikalılar onlarla çektirdikleri resimleri, Katerina'yla beraberdim, yanında da Petro vardı diye dostlarına gösterirler. Köpekler ve çocukların güzelliği ilk anda dikkati çekiyor. İnsanlar hem çocuklara hem de köpeklere önem veriyorlar.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Koyu gri renkte bir köpek gördüm. Olağanüstü güzeldi. Orada da yine sarayı gezdik, su oyunları revaçta imiş, kaskatları, havuzları, kanalları ve fıskıyeleri gördük. Fin Körfezi'nden saraya kadar uzanan, ve Petro'nun gemisinden inip kayığa binerek sarayına ulaştığı kanalın kenarında dolaştık. Muhteşem. Petro döneminde iki kat. Rastrelli diğer kısımları ve 3.katı eklemiş. Almanlar 20 ay kullanmışlar ve harab etmişler. Sanki kasten kırıp dökmüşler. O harap şekli resimlemiş, yeni haliyle de fotografını çekmişler . Her salonda onarımın neler eklediği görülüyor. Ayrıca Puşkin'deki saray gibi bunu da sürekli onarıyorlar. II.Dünya Savaşı'nda Almanlar harap etmişler. Onların resimleri var. Bir de şimdiki halleri. Hiç bir şey unutulmuyor ve unutturulmuyor. Barok (onlar Vorok) diyorlar ve klasik üslub. Türklerle savaş resimleri her yerde. Hep aynı mimarî. Birini görmekle hepsini görmüş gibi oluyor insan. Su oyunları her yerde. Samson, etrafında aslanlar. Hepsi fıskiye. Yazın daha çokmuş. Bu ülkelerin büyük şansı bol su olması. Balo salonu muhteşem. Beyaz yemek odası, masa hazır. Tabaklar ayaklı bir tabakla birlikte üç tane üst üste dizilmiş. İkişer kadeh, bir de üstü kapalı bardak. Servis tamam gibi. Portreler, portreler. Resim galerisi Fransız kapılar ve pencereleriyle Petro zamanında yapılmış. Salon İtalyan ressamın yaptığı değişik kıyafetler içindeki insanları gösteriyor. Bu merkez odanın iki tarafı Çin eşyasıyla döşenmiş odalara ayrılmış. Yerde hiç halı yok. Fakat parkeler desenli, resim gibi. Her odada da farklı. Oturma odası, harp divanı, Fransız imalatı. Restorasyonda her şey aslına uygun olsun diye yeni atelyeler kurulmuş. Bu gibi malzeme ise, depolarda mevcut olan yedeklerle yeniden yapılmış. İpeklileri, aynı teknikle üretiyorlar. Bazı tabloların kopyaları burada.

Yatak odası divan şeklinde. Türkiye'den gelmiş ve moda olmuş. Yanında giyinme odası, sonra çalışma odası. Pencerelerin hepsi çift pencere. İki kat arasında pamuk serili. Pavel'in yatak odası, Petro'nun çalışma odası en sade yerler. Dub adı verilen oymalarının yapıldığı özel bir ağaç varmış. Bu oymalarını üzeri yaldızlı. O da özel bir şekilde, eskiden olduğu gibi yapılıyormuş. Bu yüzden de çok uzun sürüyormuş yapılması. Bahçe muhteşem orman. Sarının ve kırmızının her tonu. İnsanlar mutlu, dolaşıyor, birşeyler yiyor. Hele çocuklar, başlarında geniş yapraklardan örülmüş kalpaklarla ciddi ciddi dolaşıyorlar, kadınların ellerinde yine sarı, kırmızı yaprak buketleri. Saatlerce dolaştık. Yalnız içimde bir kasvet vardı. Acaba Prut'u mu düşündüm diye aklıma geldi. Bütün bu güzelliklerin yetmediği bir şeyler hissediyordum.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Şehre döndükten sonra da uzun bir gezi yaptık. Petersburg'daki tek camiyi gördük, resmini çektik. Burası da Tatarların yaptığı bir cami. Onarımda olduğu için içine giremezdik. Zaten her yer onarımda. İnsanlar karınlarını doyurmak yerine, tarihlerini onarıyorlar. Petro'nun Venedik gibi bir şehir yaratmak amacıyla hazırladığı bu şehrin bir zamanlar kanal olan sokaklarını gösterdiler. Yeni açılan büyük otelleri gördük. Deniz kenarında. Her şey büyük boyutta.

Eve döndük. Televizyonu açar açmaz, herkes dikkat kesildi. Bana da kısaca tercüme ettiler. Beyaz evden alınan emirle komünistler silah kullanmaya başlamışlar. Rutskoy'un ve Hasbulatof'un kışkırtıcı konuşmaları. Az sonra televizyon sustu. İşte o zaman kimsede renk kalmadı. Bir başka kanal arandı. Spikerlerin de zaten az gülen cansız yüzleri manken yüzlerine dönmüştü. Endişe açıkça görünüyordu. Kormuşin heyecanlandı. "İşte oldu olacak" diyor. Bir başka kanal bulundu. Haberler. Sokak savaşları gösteriliyor. Koşuşanlar. Ben ne olduğunu anlamıyorum. Resimlere inansam korkudan ölmem lâzım. Bana kısaca özetliyorlar. Her şey hem çabuk oldu, hem de çok geç. O gece karşıdaki apartımanın ışıkları sabaha kadar yandı. Ben de son derecede huzursuz uyudum, daha doğrusu uyuyamadım. Sabahleyin evi aramış ve iyi olduğumu söylemiştim. Tek tesellim, burada olduğum için Moskova'da olanlar dolayısıyla telâşlanmayacaklarıydı.

4 Ekim. Önce haberleri dinledik. İnsanlar aldırmaz halde. Çok yadırgadım. Burası onların memleketi. Fakat herkes bezgin ve umursamaz. Sokaklar sakin, sessiz. Moskova'da olanlar kimseyi ilgilendirmiyor gibi. Yaşlı genç, çoğu kadın ellerinde bir eşya, onu satmaya çalışıyorlar. Ama radyolar açık. Haberler iyiye gider gibi ama henüz belirsizlik hakim. İyi derken ne kasdediyorum? Bu aslında Yeltsin'in hakim olmasını dilemek. Ama ilerde daha kötü olabilir. Ben şu anda burada bir iç savaş çıksın istemiyorum. Ne egoistlik.

Önce Akademiyi ziyaret ettik. Neva'nın yanında muhteşem bir bina. Bina 1895'de yapılmış. Dün gezdiğimiz saray da tam bir ihtişamı yansıtıyordu. Onların muhafazası bile mesele. Petersburg adalar üzerine kurulmuş. Yüzbin ada var diyorlar. En büyük nehir Neva. Petro şehrini kurarken bir Venedik yaratmak istemiş. Nasilef Adası, etrafındaki kanallar sonra cadde olmuş. İvan'ın heykeli de orada. Diller Enstitüsü'ne gittik. Eski, ağır möbleli bina. Akademisyenler haftada iki gün çalıştıkları için kimse yok. İlimler Akademisi'nin cephesi onarımda olduğundan Neva nehrine bakan

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kısım iskele ile kaplı. Arka kapıdan girdik. Muhteşem bir merdiven. Tahta oymalı, kırmızı halılı. Antika masa ve sandalyeler. Merdivenin üstünde Petro'yu İsveçlilerle bir savaşta (Bataille de Poltava), gösteren meşhur bir mozaik. Bu mozaik Lomonosov tarafından yapılmış. İlimler Akademisi'nin ilk mensupları Almanlar. Lomonosov ilk Rus akademisyeni. Kimyacı ve fizikçi, şair, ilk mozaik fabrikasını o yapmış. Akademide çalışmış meşhurların resimleri var. Prenses Daşkova ve iki akademi başkanının büstü var. Prenses Daşkova Katerina'nın dostu imiş. Mendeliyef'in (kimya), Pavlov, Komorov'un (botanik) heykelleri var. Yerde büyük saatler, büyük porselen vazolar bir iki çiçek. İçerden radyonun sesi geliyor. Hava ılık denecek kadar güzel. İnsanlar işlerinde güçlerinde görünüyorlar, kulakları radyoda olsa da. Yoğun bir boya kokusu, fakat inanılmaz derecede pis kokuyor ve insanın genzini yakıyor.

Sonra da Rus Müzesi'ne gittik. Müze klasik yapı. İkonlarla başlıyor. 14.yüzyılda Pskov okulu asrın ortasında Moskova okuluna dönüyor. 15. yy. da Novgorod okulu başlıyor. Andrei Rublev'in ikonları 15. yy. A. Matveen'in tabloları. İkonları I. Petro olmak üzere idarecilerin resimleri takip ediyor. Bunlar da bir tür ikonlar. Tablolardan biri V.L. Borovikovsky'nin (1757-1826) Portrait of Murtaza Kuli Han (1796) adlı eseri.

Ruslarda boyalı kutular çok moda. Bir halk sanatı olarak minyatür sanatı devam ettirilmiş. Çok canlı renklerle boyuyorlar. Alttan çengelli iğne geçirerek iğne yapıyorlar. Mstera minyatür okulu, laklı kâğıt üzerine çizilen resim demek. İkon sanatının devamı. Bu minyatürlerin bazılarında perspektif var.

Müzeden ayrıldıktan sonra idi, ufak bir meydandan geçerken birdenbire rüzgâr çıktı. Öylesine sert bir rüzgâr idi ki, sanki yaprakları dökmekle görevli. Sapsarı yapraklar altın kümeleri gibi havada savruldu ve yere döküldü. "İnkiraz-ı baharan". Muhteşem bir güzellik idi ki, Moskova'da olanları insan düşünemiyordu bile. Meydanda Büyük Avrupa oteline uğradık. İngilizce gazete var mı diye bakmak için. Yoktu, fakat bu arada dışardaki fakirliğin zıddını gördük. Son derecede lüks bir otel.

Eve geldiğimizde Yeltsin'in duruma hakim olduğunu öğrendik.

5 Ekim. Etnografya Müzesi'ne gittik. Müdürü Vadim Kazak uzmanıymış. Halen de Türkiye'ye gelen Kazaklarla temas kurmak istiyor. Göçmen konusunu inceliyormuş. Kazaklarla ilgili çok hoş şeyler söyledi. Kazak kadınının iki bileğinde de bilezik olmazsa pişirdiği yemek yenmezmiş eskiden. Şimdi unutulmuş.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Şirin bir ihtiyar, beyaz sakalı var. Müdür ve diğer görevliler, hepsi bir odada oturuyorlar. Herkes kendi işiyle meşgul. Müzeyi bize kendisi gezdirdi. 1,60 m. uzunluğundaki ağaç kütüğü çok ilgi çekici. Petro bu ağacı görünce onu kestirmiş ve yerine müzeyi kurdurmuş. Kütükten çıkan kol bir müddet müstakil uzadıktan sonra yine köke dönüp birleşmiş. Gerçekten çok çarpıcıydı. Petro müzeyi kurduğunda burası Rusya'daki ilk müze. Ondan sonra bütün müzeler ve ilimler akademisi oradan çıkmış. İlimler akademisi, müzeler ve üniversitenin nüvesini bu müze teşkil ediyor. İçinde neler neler var. Amerika yerlilerinin şapkaları, büzgülü ve rüzgar ve sudan koruyucu. Balık derisi ve mide, ve barsaktan elbiseler. Büzgülü muşambaya benziyor, hepsi kapişonlu. Tek kişilik kayıklar. Balina bağırsağından elbise. Güney Amerika, Aztek eserleri. Sibirya'da aslı bulunan şaman ağacı. Üzerindeki yılan yer altını ifade ediyor. Yılan ve kuş motifleri bir arada. Kuş bu totemlerde önemli bir yer tutuyor. Nikolay şark seyahatinde Japonya ve Çin'de bindiği arabayı getirmiş. 17. yüzyıla ait. Gutskin parka. (Bu gutskin, herhalde keçi derisi olacak)

Brahma tapınağının girişi. Rusya'ya elçisi tarafından getirilmiş. En çok hoşuma giden Havayi'de kuş tüylerinden dokunmuş bir kral elbisesi oldu. Bir kaç nesil boyunca dokunmuş olan bu nadide pelerini ancak kral giyebiliyormuş.

Sesli ağaç denilen yazılı yedi tahta. Bunlar henüz tamamiyle okunamamış.

Petro'ya niye büyük denildiğini bu şehri görünce insan anlıyor. Büyük bir devlet kurmak istemiş ve ilme dayanmış. Elçileri, prensleri, kendisi etnografya müzesinin ilk malzemelerini toplamışlar. Bu ana müze diğerlerini doğurmuş. Radloff orada çalışmış. Bütün dünya onun mülkü olmuş. Müzenin başında cam kavanozlarda ceninler var. İğrenç şeyler. Onlara bakmadım. Yine de gördüğüm kadarıyla hiç gözümün önünden gitmiyor. Müze, bütün ülkeleri, kültürleriyle tanımak isteyen bir zihniyeti yansıtıyor.

Gece Kuğu Gölü'nü seyre gittik. Muhteşem bina, harika oyun. Bir ara aklıma Moskova'da neler olup bittiği geldi. Fakat bale öylesine muhteşemdi ki, önce onun tadını çıkarmayı tercih ettim. İnsanlar rahat, mutlu, kayıtsız. Sabahleyin ve bir gün önceki ufak protesto toplantıları sessizdi. Gece onların izleri yok. polisler, arabaları ve sürücüleri kontrol ediyorlar.

6 Ekim. Bu gün Moskova'ya dönüyoruz. Sabahleyin Dostoyevski Müzesi'ni ziyaret ettik. Aynı binada olduğumuza göre gitmesem ayıp olur gibi geldi. Müze biletinin üzerinde

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dostoyevski'nin bir sözü yer alıyor. "İnsan bir sırdır. Bu sırrı ömür boyunca çözmeye çalışırsan vakit kaybettim deme. Ben bu sırrı çözmeğe çalışıyorum, çünkü insan olmak istiyorum." Evet ömür boyu asla anlayamayacağımız insanları, hattâ kendimizi anlamaya çalışmak.

İstasyon yakın, yürüyerek gittik. Yolda ayakkabıları, çizmeleri patlamış bir kadın gördüm. Bir an çantamdan yedek çizmemi çıkarıp o kadına vermek istedim. Ama hem nasıl yaparım, hem de ne işe yarar. Yaşlı kadın, o benim annem de olur büyük annem de. Evinde oturması, rahat etmesi gereken yaşta iken o perişanlığı. Hoş bunlar Türkiye'de yok mu? Elbette var. Fakat burada sayı çok fazla. Trende bu sefer konuşkan insanlar var. Kompartımandaki iki genç kızdan biri aşçı imiş, Semerkant'a gidiyor. Biri tıp okuyor. Çok güzel, zarif, şık ve konuşkan. Stajda. Hep erkek çocuk doğduğunu söylüyor. Erkek çocuğun çok doğduğu yıllar savaş olurmuş. İnanıyor ve son olayları da delil olarak ileri sürüyordu. Esmer kendini beğenmiş, aristokrat tavırlı adam, güzel kadın güzel hayattır diyor. Karısı Tatar ve Türkmüş. Galiba Müslüman. Bize ak dolculuk diliyor, Moskova'dan önceki durakta inerken. Tren iki istasyonda duruyor, isteyen yolcular inip hava alıyorlar. İgor'un ısrarıyla indim, ama hava hem soğuk hem de pisti. Nihayet Moskova garındayız, gar kalabalık. Elvira yok. İgor telefon etmeğe çalışıyor. Turist kafileleri. Saat onu geçiyor. Ben garda dolaşıyorum. Nihayet Elvira'yı gördüm. Meğer, tren on buçukta gelecek diye ilan etmişler, o da üşüdüğü için biraz içeri girmiş. Birden ferahlıyorum. Metroya girdik. İnsanlar rahat. Yol uzuyor. Dakikalar geçiyor. O rahat, Yetişiriz diyor. Şık hanımla bey herhalde tiyatrodan dönüyorlar. Normal insanlar, normal davranışlar. Metro şehrin en güzel yeri. Güvenlidir de diyorlar. İgor indi, biz iki istasyon daha gittik. Sonra tramvaya bindik. Nihayet eve giden yoldayız. Yol da uzuyor. Saat onbirde bahçe yolundayız. Apartımandan içeri girdiğimizde saat onbiri iki geçiyordu. Korkma diyor Elvira Hanım, bizde onbir demek oniki demektir. Öyle olmalı, zira tramvay biz indikten sonra da yoluna devam etmişti, içindeki yolcularla. Evde hemen sıcacık banyo, çay ve yatak. Üç geceden beri ilk deliksiz uyku.

7 Ekim. Petersburg'da gerçekten yorulmuşum. Elvira dışarı çıktı, işleri varmış, galiba dersi de var. Gitti geldi, gitti geldi. Gece döndü. Ben de okudum, televizyon seyrettim. Çaykovski konser salonundan bir konseri dinledim. Kamera salonu değil müzisyenleri gösteriyordu. Arkasından bir modern bale. Savaş aleyhdarı bir

oyun. Klasik bale terbiyesinin hakim olduğu, sert bir bale. Ama zevkle seyrettim, çok güzel idi. Ne yazık ki Kril harflerini hızla okuyamıyorum. Onun için kimin eseri olduğunu tesbit edemedim. Sabahki orkestra konseri de muhteşemdi.

Hemen her günün bir azizi varmış. Çocuk doğduğu gün ona otomatik olarak o ad konurmuş. Zoi hayat demekmiş, bizdeki Ayşe'ye mukabil. 31 Ocakta doğanlara bu ad konurmuş. Elvira Hanım'ın adı da Zoi imiş. Doğrusu eğlenceli rahat bir dinlenme oldu bugün. Akşam annemle ve Mine ile konuştum. Hiç endişelenme, dedim. Hiç mi diye sordu annem. Hiç dedim. Gece yine biraz huzursuz uyudum. Bugün matem günü ilan edilmişti. Her hangi bir taşkınlık olmamış. Asker ve polislerin cenaze törenlerini televizyon tekrar tekrar gösterdi. Ne de olsa televizyon haberleri insanın sinirlerini bozuyor.

8 Ekim. Bugün öğleye kadar oturduktan sonra, derse gitmek üzere evden çıktık Öğrencilerle artık iyice kaynaştım. Elvira Hanım belki gelmezler diye endişe ediyordu ama, hepsi muntazaman geliyorlar.

9 Ekim. Bugün cumartesi. Tolstoy'un evini ziyaret ettik. Tolstoy'un Moskova'daki evi epey uzakta. Uzunca müddet yürümek gerekti. Ev genişçe bir köy evi. Rubinstein, Rahmaninof orada yeni eserlerini çalarlarmış. Şairler şiirlerini okurmuş. Kalabalık davetler olurmuş. Yuri onlara kızıyor zengin oldukları için. Zengin, zevkli bir hayat sürmüş. Kendisi güzel deri işleri yaparmış, yaptığı bir çift çizme de teşhir ediliyordu. Çok çocuklu bir aile. Evin büyük olmasına şaşmamak lâzım. Bir kızı da meşhur bir ressam. Tolstoy her sabah aletlerle jimnastik yaparmış.

Televizyonda Kalinka firmasının yaptığı Antalya reklamını gördüm. Hoşuma gitti. Akşam Elvira kocasının evine gitti ve ben o gece evde yalnız kaldım. Burada bu geceyi yalnız geçirmek hoştu.

10 Ekim. Sabahleyin Mine telefon etti. İyi olduğumu söyledim. Sonra Yuri geldi, birlikte tiyatro müzesine gittik. Orada en hoşuma giden şeylerden bir üzerine programın yazılı olduğu yelpaze idi. Aslında fazla büyük değil. Güzel bir ev. Çıktık.

Sokaklar her halde pek tekin değil. Silahlı polisler bazı gençlerin üstünü arıyorlardı. İlerde bir gar vardı. Sonra Finlilerin yaptığı muhteşem resim galerisini gezdik. Tretyakoj Galerisi. 12 yy.dan Bizans'tan kaynaklanan sanatlarının korunduğu galeri. (Galeri hakkında okuduğum kitapta yer alan resimlerin bir kısmı galeride yoktu.) Minicik bir kahvede gerçek kahve içtik. Minik bir bahçe. Sadece beş masası olan. İçte müşterisiz bir dükkan. Orada

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

edebiyatçılarımızdan, muhalefetten bahsettik. Onun merak ettiği, benim düşüncelerim ve izlenimlerim. Ad değiştirmelerinden bahsettik. Leningrad Sen Petersburg olmuş. Bir yaşlı kadın televizyonda, gözünde bir damla yaşla, "ben zarfın üzerine Leningrad yazmaya devam edeceğim" demiş. Komünistlerin işlerine geldiği zaman böylesine duygu istismarı yapmaları anlaşılır gibi değil. Ben de eskiden Petersburg'un adı Leningrad yapıldığı zamanda aynı şekilde üzülmüş olanlar vardı her halde dedim. Yuri, genelleme zararlıdır diyor. Yani onların istedikleri dışındaki düşünceler zararlı. Yine de söylenen ve söylenmeyen sözlerden birbirimizi anladığımızı sanıyorum.

Eve dönerken Azeri pazarından geçtik. Elvira bana hiç bir şey aldırmıyor. Bari o yokken alayım dedim. Azeri satıcı beni Kafkasya'dan sanmış. Türk olduğumu öğrenince Türkçe konuştuk. Üzümü seçerek, fiatından da bin ruble indirerek verdi. Ben de yarısını Yuri'ye verdim.

Liberal Demokratik Parti'nin başkanı Vladimir Jirinovskiy, Türkoloji mezunu imiş ve Yuri'nin arkadaşı imiş. Vaktiyle İstanbul'da konsoloslukta çalışırken orak çekiçli rozetler dağıttığı için sınır dışı edilmiş. "Şimdi Turan olacak biz kuzeye sürüleceğiz" diye propaganda yapıyormuş. Güya Türkleri severmiş. Yuri onun iyi bir insan olduğunu söylüyor. Elvira Hanım da dilcilerin iyi politikacı olamadıklarını söyledi. Abhazya lideri Vladislov Ardzinba Hitit kitabeleri uzmanı imiş. Buna Gürcistan lideri ile Elçibey'i de ekledi.

Yuri, pek çok yabancının şehirde olduğunu, herşeyin oyun olduğu rivayetlerini nakletti. Başpiskopos seçime katılmayacakmış, patrik her gece televizyorda. Okullarda din dersi mecburi imiş. Yuri hâlâ batının yıkılacağına, yapısını yenileyemediğine inanıyor. İmanlı bir adam. Kendine, vaktiyle öğretilmiş gerçeklerden başka hiç bir şeye inanmıyor. Her şey yalan diyor, en çok da televizyonu suçluyor. Bence ilgi çekici bir konuşma oldu. Yıkılan imparatorluklarda sadece Osmanlı beceriksizce dağıldı. Ötekiler yeni şekiller altında yeni düzenlemelere gittiler. İngiltere örneğini şimdi Rusya takip ediyor. Bağımsız Devletler Topluluğu aslında Sovyet imparatorluğunun öteki adı. Birleştirici özelllik ise İngiliz Devletler Topluluğunda olduğu gibi dil. Orada İngilizce burada Rusça.

Istavroz çıkarırken iki mi üç mü parmak kullanılmalı. Bir tablo dolayısıyla öğrendim. Üçe çıkarılması reform sayılmış. İkonları çabuk geçtik. Portreler modern ikonlar dedim. Yuri, şimdikiler televizyonda dedi. "Biz yetmiş yılda bir şeyler kazandık.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Her şey vardı. İyiydi. Böyle şeyler olabileceğine inanmazdık". "İşte dedim, komünizmin en büyük hatası insanın ufkunu daralttılar. Hayal gücü kalmadı." Yuri anladı ama anlamazlıktan geldi. Az önce haberlerde Azerbaycan Respublikası yazısı önünde Aliyev konuşuyordu. Kuran'ı alıp öptü. Yemin töreniydi anlaşılan.

14-15 Ekim. Moskova Üniversitesi, Türkoloji Bölümü'nün kuruluşu dolayısıyla 14-15 Ekim 1993 tarihlerinde Türkoloji Konferansı düzenlendi. Kremlin'in karşısındaki 200 yıl önce yapılan binada gerçekleştirilen bu toplantıda aşağıdaki listede yer alan konuşmaların yapılması planlanmıştı.

Türkoloji Konferansı 14 Ekim 1993

1. D. Tumaşeva: Sibirya Tatarları ağızlarının incelenmesi, tarihi ve bugünü

2. İ. Enginün: Rusçadan Türkçeye çeviriler ve Türk edebiyatında Rus tipleri

3. Blagova: Moskova ekolü türkologlarının eserlerindeki edebî dil teorisi ve tarih problemleri

4. Vasiliyef: Şark ve Batıdaki runik nitelikli harfli yazıtlar

5. Garipof: Başkurdistan'daki Moskova Üniversitesi mezunlarının faaliyeti

(gelmedi)

6. Steblava: Prof.İmitriyef: Türkolog ve insan (gelmedi)

Dil bölümü

1. Guzef: Türk morfolojisinde hipoztaze olayı

2. Şeka: Türkçede tekrarlamalar ve fonoloji sisteminin gelişmesi

3. Kuznetzof: Türkçe dar esli eklerinin gelişme yolları

4. Dobrodomif: Slav dillerindeki Türk sözcüklerinin incelenmesi

5. Pakrofskaya: Gagavuz etnomisinin etimolojisi

6. Marunieviç: Yeni Gagavuz araştırma merkezinin kurulması

Edebiyat

1. Maştakova: Türk romanının tarihi problemi

2. Barolina: Bazı ortak konuların Türk varyantları

3. Uturgauri: Almanya'da Türk edebiyatı

4. Garbatkina: Türk folklorunun temayülleri

5. Kidaş-Pakrovskaya-Mirbadelava: Avrasya halklarının destanı serisini hazırlama prensipleri

6. Anikeyeva: Şeyyat Hamza'nın manzumelerinin incelenmesi (gelmedi)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

7. Repenkova: 1980 sonrası Türk romanının yeni kahramanı

15 Ekim 1993

1. Başkokov: Sosyoloji açısından Türk dili (gelmedi)
2. Kormuşin: Runik kitabelerin incelenmesi
3. Hasanof: Türkoloji araştırmaları ve ana dili öğretim metodları
4. Karaşova: Dil öğretim metodları (Türkoloji açısından)
5. Dudina: Türk dili öğretiminde edebiyatın yeri (gelmedi)
6. Bulakayava: Dimitriyef'in metodları (gelmedi)
7. Bleve: Şarkta ve Rusya'da felsefe fikri

Toplantı müdür yardımcısı tarihçi Mihail Serafimovic Meyer tarafından açıldı. Zor şartlar içinde çalışmış ve varlığını korumuş olan bölümün elemanlarının gayretleri sayesinde ayakta kaldığını ve bütün bölümün bir küçücük odadan Şark Dilleri Bölümü olarak başladığını anlattıktan sonra "Bugünkü şartları ve bölümdeki gelişmeleri biz 1950-60 yılları öğrencileri hayal bile edemezdik. Bugün Türkçe değil, bölümde Türkî diller de öğretiliyor ve çalışmalar bölümün kuruluş amaçlarına uygun yürüyor. Bütün Türkî-Moğol dillerin incelendiği bölüm/merkez haline gelecektir." dedi, ve 1956 yılında Doğu Dilleri Enstitüsü'nün kurularak bürokratların kararları ile Türkolojinin parçaladığını belirtti. Bu karardan sonra "Türkçe Uygurca bir tarafta, Sovyetler Birliği'ndeki Türk dilleri bir yanda kalmıştı. Bu tutum Türkolojiyi parçaladı ve üniversitede çöküşü yol açtı. Bölümdeki altı kişiden üçü doktoralı. Maksadımız her şeyden önce Türkoloji geleneklerine dikkat çekmek oldu. Moskova üniversitesinde eskiden şarkiyat geleneği yoktu. Gordoyevsiki'nin dediği gibi, bürokratların kayıtsızlığı dolayısıyla Şarkiyat Moskova Üniversitesinde ayrı bir çiçek gibi kalıyordu. "

Bölümün kurucusu Dimitriyev'in Petersburg'dan getirdiği geleneğin, sonradan gelenler tarafından titizlikle korunduğunu ifade ettikten sonra, Dimitriyev'in, eskiden araştırılmayan küçük dilleri Leningrad Üniversitesi incelemeye başlamıştı. Sonra biz de başladık. Bu tecrübelerle ne yaparız diye düşündük. Pragmatik konular ve derin bilimsel araştırmayı bir arada yürütmeliyiz. Zorluklarımız genel olarak Türkolojinin zorlukları. Yazıtlar, ağızlar az okutuluyordu. Türk edebiyatında edebiyatlar arası bağlar üzerinde durulmuyordu. Halbuki bütün Türk dünyasını göz önünde bulundurmalıyız. Ayrı diller üzerinde çalışanlar da genel Türkolojide birleşsinler. Türkoloji ocaklarının sönmesine izin vermeyelim. Sürekliliği koruyalım. Boşluklar ortaya çıkarsa telâfi zorlaşır."

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

diyerek eski mezunları selâmladı ve beş yıl sonra da Doğu dillerinin kuruluş günlerini kutlamak üzere buluşmayı diledi.

Toplantının hazırlayıcısı, Bölüm Başkanı Elvira Grunina, bölümün tarihçesini, ve içinde bulundukları sıkıntıları anlattıktan sonra Petersburg Üniversitesi'nden V.Guzef de Rusya'da Türkolojinin mazisinden bahsederek Moskova Üniversitesi'nin yetiştirdiği elemanlardan ve ülkedeki tesirini anlattı. Türkolojinin şimdi içinde bulunduğu sıkıntı Bilimsel Türkoloji/uygulamalı Türkoloji arasındaki ayırım. Bu ikisini uyuşturma yolunu bulalım. Bilimsel Türkoloji olmadan bölüm olmaz. Bizim işlevimiz ilim adamı yetiştirmektir. Almanya'da bizden çok Türkolog var. Bizde az. Türkolojinin gelişmesinde sorumluluk Moskova ve Petersburg'dadır."

Türk-Rus Derneği adına Vasiliyef, Bilimler Akademisi, Dil Bilim Bölümü adına Kormuşin kurumları adına mesajlarını okudular ve sonra bildirilere geçildi.

Dilara Tamuşin. Kazan Üniversitesi'nden. Sibirya Tatarlarının lehçelerinin incelemesini anlattı ve Kazan Üniversitesi'nde Türkolojinin gelişmekte olduğunu belirtti. Bu arada kendilerini müstakil dil sayanların, aslında ortak dilin parçaları olduğunu belirtmesinin tenkitlere yol açtığını söyledi ve Tatarların çektikleri sıkıntıları anlattı.

İkinci bildiri benimki idi. Ben de Rus edebiyatından 19.yy son çeyreğinden itibaren başlayan çevirilerin kısa tarihçesini verdikten sonra edebiyatımızda yer alan Ruslardan bahsettim ve bunların hiç birinde Rusların asıl karatreler değil, yardımcı tipler olarak göründüğünü söyledim. Rus tiplerinin a. batılılaşma. b. Osmanlı-Rus savaşları ve Türkçülük akımı. c. 1917 devrimi sonrasında İstanbul'a gelen göçmen Ruslar diye üç kümede toplanabileceğini söyledim ve soğuk savaş yıllarındaki yoğun komünist propagandası ürünlerinin ayrıca ele alınması gerektiğini belirttim.

Tarih Ruslarla bizi hep karşı karşıya getirmiş, birbirimizin kaderlerinden de etkilenmişiz, düşmanlık dolu günlere, ilerde aşılmış merhaleler diye bakabileceğimiz umudunu dile getirdim.

Blagova 1940-80 arası Moskova Türkologlarının kitaplarındaki metod meselesi hakkında, Vasiliyef Batıda da bulunan yazıtlarda runik harflere benzeyen yazıların henüz okunup çözülemediğine dair, teknik bilgi verdi.

Öğleden sonraki oturum ikiye ayrılmıştı. Ben edebiyat oturumuna katıldım.

Moştakova Elena, Tanzimat sonrası gelişen Türk romanının kaynakları arasında sayılması gereken azınlıklarca yazılmış iki eserden bahsetti. İki dilli yazarlar da Türk kültürüne katkıda bulundular tezini ileri sürdü..

İrene Barolina'nın bildirisi Türk edebiyatında uluslararası tesirler. Burada eski edebiyat mahsüllerini ele alarak ve özellikle *Garibname* (bu eserin hâlâ neden yayınlamadığını daha önce bana sormuştu) üzerinde durdu. Bu eserde insanlar arası iyi münasebetlerin bulunduğunu, eserin Oğuz destanından rivayetler taşıdığını ve her seviyede birlik fikrini telkin ettiğini belirtti. Mevlana ile Aşık Paşa'nın anlattıkları arasındaki benzerliğe işaret etti.

Garbatkina: Türk folklorunun temayülleri adlı konuşmasında bütün dünyada dinî ve mahalli kaynaklara dönüş olduğunu belirtti. Halk edebiyatını, folkloru ve mistisizmi çok sevdiği anlaşılan, sesine, duruşuna kadar sevgi ve incelik sinmiş bir hanım.

Pakrovskaya (Bu ortak bir tebliğ: Kidaş-Pakrovskaya-Mirbadelava) Avrasya halklarının destanı serisini hazırlama prensipleri adlı bildirisinde Avrupa ve Asya destanlarının bilimsel yayınının üzerinde durdu. İlimler Akademisi Dünya edebiyatı bölümünden olan bu hanım bölümün kuruluş amacının Sovyetler Birliği'ndeki Türk cumhuriyetlerinin malzemesini toplamak, Rusçaya çevirip bilimsel şekilde yorumlamak ve yayınlamak olarak açıkladı. Şimdiye kadar 19 cilt halinde bu malzeme yayınlanmış ise de yayım faaliyeti şimdi durmuş. Zira para yok ve savaş var. Değişik halklar destanları arasındaki yakınlık, bir ortak temel olduğunu düşündürüyor, dedi.

Repenkova. Bu genç Türkolog Petersburg Üniversitesi mezunu. 1980 sonrası romancıları arasında Orhan Pamuk ve Mehmet Eroğlu'ndan bahsederek asıl Orhan Pamuk üzerinde durdu. Kısa hayat hikâyesini vererek eserlerini özetledi.

Svetlana Uturgauri: Almanya'da Türk Edebiyatı: Almanya'da Fakir Baykurt'un Rusya'dan davet ettiği yazarlarla düzenlediği Almanya'daki Türk edebiyatı hakkındaki toplantı dolayısıyla bu ülkede gelişmekte olan Türk edebiyatının genel görünüşü hakkında bilgi verdi ve son dönemde Almanya'da yazan Türklerin eserlerinde gurbet konusunun ön plana çıktığını belirtti.

15 Ekim tarihindeki oturumda ilk konuşma A.N.Gaskokov'un idi. Rusça ile Türkolojinin ilgisi üzerinde durdu. Eskiden bu bölüm linguistikle uğraşıyor ve Türkolog yetiştiriyordu ve öğrencileri Türklerdi. Rusça da öğrendikleri için aynı zamanda

Rusça öğretmeni de oluyorlardı. İlim ile uygulama birleşiyordu. Türk cumhuriyetlerinin ana dil durumu şimdi değiştiğinden Rusçanın da önemi artıyor. Ana diller gelişip devlet dili oldukça Rusça bilen Türkologlara bu ülkelerde yeni çalışma imkânı doğuyor. O yerin dilini bilince Rusçayı da daha iyi öğrenebilir.

Dünya edebiyatı enstitüsünden bir konuşmacı, genel olarak Slav-ortodoks zihniyetinin gelişmesini şarkiyat açısından anlattı.

"Gagavuz Cumhuriyeti henüz tanınmasa da vardır. Ulusal bilincin gelişmesinde bu bölümün rolü var. Dil çalışmaları bu bilinci geliştirmiştir. Başka Türk halklarının yardımını bekliyor. Geleneklerine bağlı ve devletini kuruyor. Rus, Romen asimilasyonu kültür yoluyla idi. Biz ufak bir halkız. 1979-89 arası yüzde 5 Gagavuz dilini kaybetti. Bu hesabı esas alırsak bir süre sonra Gagavuz ortadan kalkacak demektir. 1990 da Moldavya'da özerklik kabul edilmedi. Onun için ayrı devlet kurdular. Bunlar Türktür, Gagavuz değildir diyenler var. Romanya bize karşı. Bizim umutlarımız Türkiye ve Rusya'ya bağlı. Özerklik istiyoruz, kabul edilmezse devlet olmak istiyoruz." diye yaptığı heyecanlı konuşmasında, henüz kuruluş aşamasındaki bu devletin bilim kuruluşlarının temellerini attığını da belirtti.

Kormuşin: Yenisey'in sağ kıyısında bulunan iki abideden bahsetti. Özde oğlum Gökte tanrı yerde han var. Yerdeki han daha büyük. Bir hana bağlı. Büyüklerime küçüklerime doyamadım diyor ve bütün yakınlarını sıralıyor. Abide 140 cm yüksekliğinde 12-14 cm. eninde. Altta damga var. İki yazıtın da damgaları farklı ve onlara daha önceki yazıtlarda rastlanmamış. Bu bölgedeki abidelerde rastlanıyor. Herhalde aynı unvana (tarhan) sahip kişilere ait bir mezarlık. Satırlar eğriler çizerek devam ediyor.

"Gökte güneş ve ay vardır. Yağız yerde kardeşim vardır." tarzı yazılar birbirinin aynı. Arada zor okunan, okunamayan ve anlamı anlaşılamayan bir satır var.

Radlof 40 tanesini bulmuştu. Şimdi bunların sayısı 152. Bunlar hiç okunmadı. Belki içlerinde Türklere ait olmayanı da var. Benim bulduğum Türklere ait olmalı, fakat henüz çözemedim. 152. nin damgası.

Erdem kelimesi de geçiyor. Bu kelime Tuvacada bilgi demek.

Dmitri Nasilov: Müstakil azınlık haklarının tanınmasının dil çalışmalarını zorlaştırdığını, bürokratların bu konuları ilim adamlarına sormadan aldıklarına dikkati çekti.

Bu toplantı Türkolojinin ortak meseleleri olduğunu gösterdi. Rus meslekdaşlarımız Türkologların en büyük sıkıntıları ise meslektaşlarıyla tanışıp görüşememek ve öğrencilerini Türkiye'ye gönderememek. Bu konularda özellikle Türkiye ile yakın temaslar kurmak istiyorlar ve yaptıkları işi de çok ciddi ele alıyorlar. Rusça ve Türkçenin (Türkiye Türkçesi) Türkolojinin ortak dilleri olmasını tabii gördükleri gibi uygulamasını da yapmaktalar. Geleneği olan kurumlarımız arasında, geleceğin Türkologlarını yetiştirmek ve düşmanlıkları dostuğa çevirme çabalarında bulunmamızın gereğine bu toplantı beni bir kere daha inandırdı.

17 Ekim. Geldiğimde pencerenin önündeki ağaçlar sapsarı idi. Bugün tek tük büzüşmüş, sarı yapraktan başka bir şey kalmadı. Çıplak dallar pek zavallı duruyor. Hava da soğudu. Dün bütün gün yağmur yağdı. Hafif bir nezlem var. Soğukta çıkmayı düşünmüyorum. Konferans çok iyi geçti. Son dönem edebiyattan çeviriler yapanlarla tanıştım. Galila çok şirin bir kadın. Neredeyse mistik. Babası beyaz evi yapan mühendislerdenmiş. Annesi binanın halini görünce hasta olmuş. Konferansın son toplantısında benim konuşmam istendi. Türkolojinin burada da zorluklarla ve bizimkilere benzer zorluklarla karşılaşmasının beni hiç değilse teselli ettiğini söyledim. Neler yapabiliriz konusunda eleman değişimi, kongreler düzenlenmesi mümkün, ama bizim işimiz daha zor. Bütün dünya Türkologlarını çağırmak zorundayız. En önemli meselemiz para bulmak sıkıntısı dedim. Yayın konusunda yazılarınızı dergimizde yayınlayabiliriz dememe çok sevindiler.

Fakat bence en önemlisi gençler dedim. Gençler de arka sıralarda bizi dinliyorlardu. "Benim şimdi iki hayalim var. Biri gençler için bir yaz okulu düzenlemek, ikincisi de büyük bir kongre toplamak. Gelecekte bunları yapabileceğimizi sanıyorum."

Dün yağmurluydu (cumartesi). Yağmur altında üniversitenin yeni binasına gittik. Muazzam bir şey. Orada şehrin tepeden (Serçe Tepeleri, Lenin Tepeleri) görünüşünü seyrettik. Daçalar önünden geçtik. Mahalli el işleri satan bir dükkana girdik. Sergiler sergiler. Sonra gara gidip Dilara Hanım'ı geçirip eve döndük. Yağmur bütün gün yağdı. Akşamüstü hava da soğudu.

Burada nefis bir kuşla tanıştım. Simsiyah, pırıl pırıl, kargadan biraz daha küçük. Ruslar Rakts, İngilizler rooks diyorlar. Türkçesi ekin kargası imiş. Ben onun adını sözlüklerden öğrenmeden kendim bir ad taktım. Kara Ece. Bunu kırkdokuzbin dokuzyüz doksan dokuz kişiye öğretince ayrı topluluk hakkı alabilirim dedim. Elvira Hanım güldü. Kadıncağız ancak yeni yeni

gülüyor. Hep içine çekilmiş, çekingen. Toplantıda heyecandan ölüyordu.

Amerikalıların çıkardıkları dergiler düpedüz terbiyesiz. Bu sabah BBC Kıbrıs konusunda Türkiye'ye baskı yapılması gerektiğinden bahsediyordu. Kıbrıslı Türkün Türkiye'den başka dünyada desteği yok diyor. Filistin ile İsrail bile anlaşmış, falan filan.

Eski kilise, yeni evliler. Gelinliğin içinde ne elbiseyi taşıyabiliyor, ne kiliseye alışık gelin. Yapmacık tavırlı bir papas. Yine de ben çok nazik ve anlayışlı davranarak Elvira Hanım'a dua etmek isterseniz, buyurun edin, dedim. Hayır diye cevap verdi. Ne yapmam gerektiğini tam bilmiyorum. Sordum. Peki ıstavroz çıkarırken kaç parmağınızı kullanıyorsunuz, iki mi üç mü. 1870 lerin en önemli reformu imiş, ikiyi üçe çıkarmak.. Bana onu anlattı ve tablodan bahsetti. Zaten ben de o tabloyu hatırlayarak soruyu sormuştum.

Televizyonda Maya Plisetskoya adlı bir bale artistinin rol aldığı bir bale seyrettim. Modern bale, bir Fransızın imiş. Ne olduğu anlaşılmayan karanlık bir şey. Oyunu şaşkınlıkla seyretmemin asıl sebebi oyuncusu. Kadın 67 yaşında imiş ve hâlâ dans edebiliyor. İnsan bu yaşta böyle dans edebilir mi? Rusya sürprizler ülkesidir, diye yazıyordu bir gazeteci. Satışa sunulanlar da öyle.

18 Ekim. Öğrencilerle son konuşmayı yaptım. Yeni Türk edebiyatının geniş bir özeti mahiyetindeydi, bütün söylediklerim. Müdür yardımcısı Mihail Meyer ile konuştuk ve üniversitelerimiz arasındaki işbirliği taslağını hazırladık. Sonra Tenişef'e yemeğe gittik. Hava soğuktu. Yağışlıydı. Evi biraz aradık. Ağaçlar yine çok güzeldi. Yemek de öyle. Tenişef'in karısı çok canlı, sevimli bir kadın. İstanbul'a gelmeye hazırlanıyorlar.

19 Ekim. Öğleyin evden beni Yuri ile Kormuşin alıp hava alanına götüreceklerdi. Elvira Hanım ile ayrılışımız hazin oldu. O dersine gitti. Kormuşin iyi organizatör, bir otomobil bularak bizi götürecek. Tabiî yine geç geldiler. Neyse ki vaktinde gittik. Yol uzundu. Moskova'nın içinde son bir dolaşma sayılabilir. İyi, dost görünüşlü insanlarla tanışmıştım, fakat yine de kendimi huzursuz hissediyordum. Anlatılması güç tuhaf duygular. Gümrükte önümdeki çok eşyalı adamı aradılar, aradılar, sorguya çektiler. Portföyündeki kağıtlara kadar didik didik etti sakallı gümrük memuru. Sıra bana gelince ben de aynı işlemleri bekledim, fakat pasaportuma baktı, ne kadar paramın olduğunu sordu, sonra da

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hemen geç dedi. Ondan sonra her yerden çabucak geçip kalkış kapısına geldim. THY uçağı hemen hemen Türkiye demekti.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"SOM" VE "TIYIN" KELİMELERİNİN TARİHİ

Prof. Dr. Anvarbek MOKEEV*

Çarlık ve Sovyet dönemlerinde Kırgızistan'da kullanılan ve ruble adı verilen para birimi Kırgızistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilân etmesinin ardından 1993 yılında terk edildi. Yerine *akça,som* ve *tıyın* terimlerinin geçerli olduğu yeni bir para birimi kabul edildi. Bu değişiklik hem halk arasında hem bilim camiâsında siyasî ve ilmî bir takım soruların sorulmasına yol açtı. Bu konuyla ilgili ilmî tartışmalar devam etmektedir. Araştırılan ve tartışılan ilmî konulardan bazıları şöyledir: Acaba bugünkü Kırgız topraklarında Rusların hakimiyetinden önce para kullanılmış mıydı? Kullanıldıysa bu para biriminin ismi neydi? Kırgızlar ve diğer Orta Asya Türk topluluklarının geçmişte *som* ve *tıyın* kelimelerini kullandıklarını biliyoruz. Acaba bu kelimeleri ne zaman kullanmaya başlamışlardır? Bu kelimelerin menşei nedir?

Bugünkü Kırgızistan topraklarında yaşayan Türk kavimlerinin para ile aşinalığı eski tarihlere dayanır. Bilinen en eski tarihî kaynaklara göre Yenisey Kırgızları M.Ö. 3. yüzyılda Büyük Hun İmparatorluğu'na tâbi olmuşlar ve bu tarihten sonra Kırgızlar da Hunların kontrolü altında bulunan ticarete katılmışlardır. Hunlar doğuyu ve batıyı birbirine bağlayan ünlü İpek Yolu'nu kontrolleri altında bulundurmakta, Çin ile batı arasındaki ticarî ilişkiyi yürütmekteydiler.

Kırgızlar, Hunların kontrolünde bulunan güney ticarî güzergâhındaki, yani İpek Yolu'ndaki faaliyetlerinin yanısıra kuzeydeki ticaretle de ilişki içindeydiler. Güneydeki İpek Yolu'na mukabil kuzeyde de bir Kürk Yolu vardı. Kürk Yolu, batıda Ural'dan, Bulgar'dan, Hazar'dan ve Sibirya Kırgızlarının topraklarından geçerek uzak doğuda Amur nehrine, Çin sınırlarına kadar uzanmaktaydı. Çin kaynaklarından 9. yüzyıla ait *Tanşu*'ya ve İslâm kaynaklarından 10. yüzyıla ait *Hudud el-Alam* ve 11. yüzyıla ait Gardizi'nin *Zeyn el-Ahbar*'ına göre Yenisey Kırgızları hem güneydeki İpek Yolu'yla hem kuzeydeki Kürk Yolu'yla ilişki içindeydiler. Yenisey Kırgızları bu ticarî faaliyetler çerçevesinde pirinç, ipek, ipek kumaş, silah ve çeşitli nadide mallar almışlar ve

* M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Misafir Öğretim Üyesi

bunlara karşılık sincap derisi, kakım, tilki ve diğer değerli hayvan derileri ile yünden yapılmış mamuller satmışlardır. Bu ticarî ilişkiler sırasında - veya neticesinde- takas mal yerine geçebilecek bir metaya, yani paraya ihtiyaç duyulmuştur. Yenisey Kırgızlarının *tıyın* sözcüğünü kullanması da böyle başlamıştır. Yenisey Kırgızlarınca en değerli şeyin sincap derisi olması bunun para olarak kullanılmasını getirmiştir. *Tıyın* kelimesinin bildiğimiz en eski manası "sincap derisi" dir. (K. K. Yudahin, *Kırgızca - Orusça Sözlük, Moskova, 1965, s. 789*; A. Budagov, *Türkçe - Tatarca Mukayeseli Sözlük*, cilt I, 1869, s. 423). Arap seyyahı İbn Fadlan'ın verdiği bilgiye göre, 921'de İdil boyundaki Bulgar'da para olarak sincap derisi (sancap) kullanılmıştır. O zamanlarda bir *tıyın* (bir sincap derisi) 2,5 gümüş dirheme, yüz*tıyın* ise bir *som*'a eşittir. Bu verilerden, en az 10. yüzyıldan itibaren yüz *tıyın* veya yüz sincap kürkünün bir *som*'a bedel olduğu neticesi çıkıyor. Demek ki, 10. yüzyılda İdil boyunda ve Güney Sibirya'da yaşayan Türk toplulukları *som* kelimesiyle, *tıyın*'dan daha büyük bir para birimini ifade etmişlerdir. (Ahmet Zeki Velidi Togan, *Genel Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 122, 443). Kaşgarlı Mahmut'un *Divanü Lügati't Türk* adlı eserinden 11. yüzyılın ikinci yarısında *som* kelimesinin para manasına geldiği anlaşılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut bu kelimeyi *sun altın* şeklinde vermiştir. Z. V. Togan'a göre; *som* ve *sun* kelimeleri eş manada kullanılan kelimelerdir. Bugünkü Kırgızların ataları olan ve Demirdağ Yedisu bölgesinde yaşayan Türk kavimleri Karahanlılar zamanında *som* ve *sun* kelimesini para birimi olarak kullanmışlardır. *Som* kelimesi hakkında araştırma yapan ünlü Türkologlar da vardır. Yudahin'in sözlüğünde bu kelimenin bir kaç manası verilmiştir. Yudahin'e göre; *som* kelimesinin birinci manası "dökme külçe" dir. İkinci manası ise, *ruble* kelimesinin Kırgızca karşılığıdır. Yudahin, *som* kelimesiyle birlikte *kümüş son* kelimesini de kaydeder ve "gümüş külçesi" şeklinde manalandırır. Bence, bugünkü Kırgız dilindeki *kümüş som* ifadesi Kaşgarlı Mahmut'un eserinde bahsedilen "*som* (veya *sum*) altın" ifadesiyle aynıdır. V. V. Radloff'un sözlüğünde *som* kelimesinin diğer manaları da verilmiştir. Radloff'a göre; Altaylılarda *som* kelimesi "kayın ağacından yapılan put" manasındadır. (cilt 4, s. 562). Bu açıklamalara göre; *som* kelimesi eskiden beri İdil boyunda, Güney Sibirya'da ve Yedisu bölgelerinde yaşayan Türk kavimlerince kullanılmış ve kelimenin ilk manası da "metalden veya ağaçtan yapılan dökme" olmuştur. Mal ve para ilişkilerinin gelişmesi, mala olan talebin artması neticesinde altın ve

gümüş metallerinden yapılan bu dökme parçalar para olarak kullanılmış ve *som* adı ile anılmıştır.

Kırgızistan Cumhuriyeti'nin millî para birimi olarak kabul edilen *som* ve *tıyın* kelimeleri eski dönemlerde Kırgız ve Orta Asya Türk kavimlerince kullanılmıştır. Hokand Hanlığı döneminde bu terimler kullanılmaktaydı; 1917 ihtilâlinin sonrasında Türk toplulukları ayrı birer idarî bölüme ayrıldıktan sonra ve Rus para birimi rubleyi kullanırken bile *ruble* kelimesi yerine *ruble* kelimesinin Kırgızca karşılığı olan *som* kelimesini ve rublenin yüzde biri olan *kopeka* kelimesi yerine de *tıyın* kelimesini kullanmışlardır. *Som* ve *tıyın* kelimelerinin yanısıra Özbekler, Tacikler ve diğer bazı Türk toplulukları para birimi adı olarak *tanga, pul* ve *tilla* gibi kelimeler de kullanmışlardır.

Demek oluyor ki, Kırgızistan Cumhuriyeti'nin millî para birimini ifade etmek için seçilen *som* ve *tıyın* kelimelerinin tarihî bir geçmişi vardır. Bu kelimelerin resmen seçilmesi, kullanıma girmesi, kelimelerin tarihî seyrinde bir dönüm noktasıdır. Semantik meselelerin ötesinda bu kelimelerin yeniden ve resmen gündeme gelmesi Kırgızların tarih anlayışının bir ifadesi ve kültürel uyanışının somut bir örneğidir.

Bugünkü Kırgız topraklarında paranın ne zaman ve hangi devlet idaresi altında kullanılmaya başlandığı meselesine gelince; 7.-8. yüzyıllarda Kırgızistan'da ve komşu Orta Asya ülkelerinde şehir kültürünün gelişmesiyle Batı Göktürk Kağanlığı kendi parasına ihtiyaç duyar ve böylece bu topraklarda ilk para basılır. Bilindiği gibi, Kırgız topraklarında ilk para 8. yüzyılın 30'lu yıllarında Türgeş Kağanlığı zamanında basılmıştır.

Arkeolojik kazılar sonunda ortaya çıkarılan bulgulara göre Kırgızistan'ın Çüy bölgesinde bulunan Akbeşim ve Talas'daki eski Taras şehirlerinde çok sayıda sikke bulunmuştur. Türgeş Kağanlığı'nın adına çıkarılmış ve bir yüzünde "yüce Türgeş Kağanının parası" anlamında bir ibareyi taşıyan Soğutça yazılar bulunmaktadır. Sikkenin diğer yüzünde ise kağanlara ait yay veya yarım ay şeklinde damgalar vardır. Yedisu bölgesinde yaşayan Türk kavimlerinin ilk paralarının ana maddesi bakır ve bronzdur.

Yuvarlak ve ortasında kare şeklinde bir deliği olan bu sikkeler Çin sikkelerine benzemektedir. Sikkelerin birbirine benzemesi doğaldır. Çünkü, Türgeş kabileleri Güney Sibirya'dan Orta Asya'ya göç etmeden önce Çin parasını görmüş ve tanımışlardır. İlgi çekici tarihî bir husus da şudur: Eski Türkçede para anlamındaki *akça* kelimesine ilk defa bir Çin sikkesinde

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rastlıyoruz. Göktürk harfleriyle yazılmış olan *akça* kelimesi Çin sikkesinin bir yüzüne darbedilmiştir. Güney Sibirya'da bulunan bu sikke halen Krasnoyarsk (eski adıyla Minusinsk) Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinde para manasındaki *akça, akçe* kelimesi bu kelimedir.

Bir yüzünde *akça* yazan bu Çin sikkesi 713-748 yıllarında Çin'de hüküm sürmüş olan Tan sülalesine aittir. Sikke, Güney Sibirya'da Yenisey Ovası'nda bulunmuştur. Bu ova eski Sibirya Kırgızlarının vatanıdır.

Kırgızistan topraklarında köy ve şehir kültürünün en parlak devri 10.-12. yüzyıllara, yani Karahanlılar dönemine aittir. Bu devirde Kırgızistan'ın çeşitli bölgelerinde darphaneler kurulmuş ve sikkeler basılmıştır. Bu sikkeler çeşitli evsaftadır. Karahanlı döneminde tedavüle altın, gümüş ve bakır sikkeler bulunmaktaydı. Altın sikkelere *dinar*, gümüş sikkelere *dirhem*, bakır sikkelere *fels* denilmekteydi. *Dinar, dirhem* ve *fels* kelimeleri Arapça menşeli kelimelerdir. Bu kelimelerin Türkçe karşılıkları sırasıyla *uluglık, altın, kümüş* ve *benek*'tir. Bu kelimeler Moğol istilasına kadar kullanılmış; fakat Moğol istilâsından sonra yavaş yavaş unutulmuştur. Bu kelimeleri Kırgızcada bugün özel isim olarak insan isimlerinde rastlıyoruz; meselâ, *Dinara, Tınara, Altın, Gümüş* adları bugün de sıkça kullanılan isimlerdendir.

Kırgızistan Devlet Tarih Müzesi'nde ve diğer bazı müzelerde, meselâ, Taşkent, Semerkant, Sankt Peterburg müzelerinde Karahanlı devrine ait çok sayıda sikke vardır. Moğol istilâsının yarattığı tahribat neticesinde Kırgızistan topraklarında ve komşu Orta Asya bölgelerinde köy ve şehir kültürü yıpranmış, ticaret gerilemiş ve dolayısıyla *akça* gereği önemini kaybetmiş, darphaneler işlemez olmuştur.

15. yüzyıldan itibaren Kırgızlar komşu Orta Asya devletlerinde ve Rusya'da darbedilen sikkeleri kullanmışlardır. Bu dönemde komşu devletlerin para isimleri Kırgız diline de geçmiştir. Mesela, *dangi* veya *tanga, pul, kokon,tıyın, dilde* v.b... *Dangi* kelimesi ilk defa Timurîler döneminde, yani 15. yüzyılda bakır sikkelere verilen ad olarak *tanga* şekliyle kullanılmıştır. *Dilde (tilla)* kelimesi Arapçadır ve "altın" manasındadır. Kırgızlarda insan ismi olarak kullanılan *Dildekan, Dilde, Tillabay* ve buna benzer isimler bu kelimeden çıkmıştır. *Kokon tıyın* kelimesi "gümüş para" manasındadır.

Ortaçağın sonlarında Kırgızlar, Orta Asya devletlerinin paralarının yanısıra Çin'de darbedilen gümüş ve altın sikkeleri de

kullanmışlardır. Çin menşeli gümüş *som*'lara Kırgızlar *cambı* demişlerdir. *Cambı* kelimesi Çincede "zenginlik" ve "refah" anlamına gelen *yanbao* kelimesinin bir adaptasyonudur. *Cambı* at nalı şeklindedir. Kırgızlar, *cambı*' ya *taytuyak (taytırnak)* derler. Halen Kırgızistan Tarih Müzesi'nde bir adet *cambı* örneği vardır; Hermitage Müzesi'nde ise altıyüzden fazla örneği bulunmaktadır. Ayrıca, Kırgızistan'da bir şahsın elinde ailesinden kalma bir *cambı* vardır. 1800 gr. ağırlığında ortası çukur olan bu gümüş *cambı*' nın iki yanında Çince yazılar yazılıdır. Bu yazılardan anladığımıza göre; 1647'den 1912'ye kadar Çin'de hüküm sürmüş olan Tsin sülalesi imparatorlarından biri *cambı*' yı sevgili cariyesine armağan olarak vermiştir. *Cambı*' nın ne suretle ve ne zaman Kırgızların eline geçtiğine dair bir malumatımız yoktur. Ancak, 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra olduğu düşünülebilir.

Cambı' ların Kırgızlar için büyük bir önem taşıdığı, şan, şeref ve zenginliğin bir alameti olduğu Manas destanından da bilinmektedir. Meselâ, Manas destanındaki *"Kökötöydün Aşı"* bölümünden *cambı*' ya nişan alma yarışları tertiplendiğini öğreniyoruz. *Cambı*, yüksek bir ağaçtan ipek bir iple aşağı sallandırılmakta, ipi okuyla isabet ettirip, koparacak olan yiğide ödül olarak verilmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kırgızistan topraklarının Rusların eline geçmesinden sonra Kırgızlar, Rus parasını kullanmışlar; ancak, bu parayı Kırgızca isimlendirerek *som, tıyın* kelimelerini kullanmışlardır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SON BİR YILDA AZERBAYCAN NEREDEN NEREYE GELDİ?

Nesrin SARIAHMETOĞLU*

1993 yılının değerlendirmesini yapmadan evvel kısaca daha önceki hadiselere ve onu takip eden gelişmelere değinmek istiyorum: Gorbaçov'un iktidarı zamanında Azerbaycan da dahil olmak üzere her bölgede milliyetçilik akımları güç kazanmaya başlamıştı. Bu akımları durdurmak maksadıyla Gorbaçov kuvvet kullanmaktan çekinmedi. 20 Ocak 1990'da Bakü'ye giren Rus ordusunun işlediği cinayetler dünyada da geniş yankı yarattı. Yüzlerce kişinin ölümüne ve bir o kadar kişinin yaralanmasına sebep olan bu hareket 1989 yılında kurulan Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) adlı bir muhalefet hareketinin kuvvetlenmesine yol açtı. Azerbaycan'da hakimiyet komünist lider Ayaz Niyazi Muttalibov'a geçti. Muttalibov'un tek aday olarak katıldığı bu seçimleri kazanması ve 350 kişilik parlamentoda 30 sandalyeyi AHC'nin almasına tepkiler büyüdü. AHC yönetim aleyhine arka arkaya Bakü'de mitingler düzenleyerek hoşnutsuzluğunu ifade etti. Aynı günlerde Hocalı'da meydana gelen olaylardan Muttalibov'un sorumlu tutulması ve yoğun istifa talepleri karşısında Muttalibov 1992 yılının ilkbaharında istifa etmek zorunda kaldı. Muttalibov Mayıs 1992'de karşı bir darbe yapmak istedi fakat Halk Cephesi milislerinin parlamento ve cumhurbaşkanlığını kuşatmaları üzerine Rusya'ya kaçtı. Haziran 1992'de devlet başkanlığı seçimleri yapıldı. Halk Cephesi lideri Ebulfez Elçibey %60'a yaklaşan bir çoğunlukla cumhurbaşkanlığına seçildi.

Elçibey iktidarına bir göz atacak olursak şu tablo ile karşılaşırız: Elçibey cumhurbaşkanı olmadan önce parlamentoda yaptığı bir konuşmada cumhurbaşkanlığı seçimlerine aday olmayacağını açıklamış ve " 3 ay sonra seçeceğiniz cumhurbaşkanı bir yıla kalmadan devrilecektir. Çünkü içinde bulunduğumuz ortam zora dayanabilecek bir lider gerektiriyor. Ayrıca cumhurbaşkanını koruyabilecek ve onun diktatöre dönüşmesini engelleyecek yapılar kurmalıyız. Eğer bunu yapamazsak kimi başkan seçerseniz seçin ya kendisini yok edecek, ya da en yakınındakiler tarafından yok

* M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Araştırma Görevlisi.

edilecektir" demişti. Bütün bunlara rağmen Elçibey, olayların gelişmesini engelleyebilecek tedbirleri almadı. Halk arasında değerli, idealist ve yumuşak bir kişi olarak tanımlanan Elçibey Türkiye yanlısı, Rusya karşıtı bir politika takip etti. Dağlık Karabağ'da askerî bir zafer kazanmayı planlarken bir yılın sonunda Azerbaycan topraklarının % 20'si Ermeniler tarafından işgal edilmişti. Elçibey, kendisinin daha önce söylediği gibi cumhurbaşkanlığı sistemini yeniden yapılandıramadı. Ayrıca demokratik olarak gösterilen çalışma arkadaşlarını yeni seçimlere gidilmesi konusunda zorlayamadı. Gamsahurdiya'lı Gürcistan'da olduğu gibi Elçibey iktidarında da konularında uzmanlaşmamış kişilerin yetki sahibi olmaları huzursuzluğa yol açtı. Bu da iktidarın kadrolar konusundaki yanlış politikasının bir sonucuydu. Aydınlar da, Elçibey iktidarından rahatsızdı. Onlar daha ilk başta AHC ile aralarına bir mesafe koymuştu. Elçibey'in iktidarını meşrulaştıracak yeni parlamento seçimlerini yapmakta gösterdiği yetersizliğe tepki gösterdiler. AHC, Ali Sovyetin faaliyetlerini durdurarak yetkilerini 50 kişiden ibaret Milli Meclise devretti. Halbuki AHC ve dolayısıyla Elçibey, yeni parlamento seçimlerinin en kısa zamanda yapılacağına dair söz vermişti. Diğer taraftan Ermenilerle olan savaşın Azerbaycan aleyhine devam etmesi, ağırlaşan ekonomik şartlar muhalefetin Elçibey yönetimine karşı saldırılarını arttırmasına yol açtı. Askerî açıdan da kısır bir döngü yaşanmaktaydı. Genç ve deneyimsiz askerleri güçlü ve tesirli bir savaş mekanizmasına çeviremedikleri için yüksek ölüm oranları meydana gelmişti. Bugün resmî olmayan kayıtlara göre, Karabağ'da ölen askerlerin sayısı 25 bin kadardır. Yine savaşlarda kaybolanların veya esir düşenlerin değiş tokuş edilmesinde olağanüstü bir çaba gösterilmedi. Askere alma işlemleri de bir sisteme oturtulamadı. 1989'dan beri yani AHC'nin kurulduğu ilk yıllardan itibaren cephe desteğini halktan alıyordu. Bilhassa fakirler, öğrenciler, işsizler, Ermenistan'dan kaçanlar kısaca mağdur durumda olanlar en büyük taraftar kitleyi meydana getiriyordu. Bu insanlar savaşın yükünü en fazla omuzlarında taşıyan grubu teşkil ediyordu. Üstelik savaşlarda en yakınlarını kaybedenler de yine bu insanlardı. Bazı kimselerin celp kağıtlarını rüşvet vererek geri göndermesi ve seferberlikten kaçışları Elçibey hükümetinin de diğerleri gibi olduğunun düşünülmesine sebep oldu. Böylece en fazla reaksiyon gösteren gurubu bu insanlar teşkil etti. Zamanla AHC liderlerine karşı sevgi, saygı ve muhabbet de azalmaya başladı. Halk mevki sahiplerinin ki, bunlar eski komünist rejimi en fazla tenkit edenlerdi, yerli arabalarını satarak yabancı marka arabalarla

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dolaşmalarını, eski partakratya (parti üyeleri) gibi ayrıcalıklı avantajlardan faydalandığını görünce iktidarı şiddetle eleştirmeye başladı. Buna bir de fiyatların astronomik artışı ilave edilince olaylar Elçibey'i devirmek isteyecek herkese geniş bir alan yarattı. Toparlayacak olursak, AHC'nin programından yapılan sapmalar, kadroların oluşturulmasında gösterilen yetersizlik, halkla ilişkilerin kesilmesi AHC'nin gözden düşmesinin başlıca sebebi oldu.

Bütün bu olaylar sırasında işin en ilginç yanı Elçibey'in müttefiklerinin tutumuydu. Fakat bir milletvekili "bu olayların bir olumlu tarafı insanların kim olduklarını veya baştan beri taşıdıkları niteliğin ortaya çıkması oldu" demiştir.

Bu insanlardan biri İtibar Memmedov'dur. İtibar Memmedov, AHC'nin kurulduğu ilk yıllarda Elçibey'in yanında olmuş, onun dava arkadaşlığını yapmış bir şahsiyetti. 20 Ocak 1990'da Rus ordusunun Bakü'ye girmesinden sonra İtibar, KGB tarafından Rus ordusuna karşı silahlı mücadele suçlarından yargılanmış, bir KGB hapishanesi olan Lefortova'ya götürülmüş ve orada yaşadıklarını *Lefortova Gündeliği* adını verdiği kitabında anlatmıştır. İtibar daha sonra AHC'nin diğer liderleri ile ciddi bir fikir ayrılığına düşerek cepheden ayrılmış ve Millî İstiklâl Partisi adını verdiği bir partiyle siyasî mücadelesine devam etmiştir. Böylece Haziran 1992 seçimlerinde Elçibey'in en büyük siyasi rakibi olmasına rağmen birden "seçimlerin demokratik olacağına inanmıyorum" diyerek adaylıktan çekildiğini açıklamıştır. Son olaylarda da İtibar, bir hükümet darbesine engel olmak için AHC'ye yardım edeceğini ve Azerbaycan'da bir lider değişikliğinin yasal yollarla olabileceğini söylemiştir. Fakat kendisinin Haydar Aliev'e olan sempatisi ortadadır. Ancak Aliev'in iktidarında da istediğine ulaşamamış ve yine muhalefette kalmayı tercih etmiştir. İtibar Memmedov şu anda cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'in devrilmesini hazırlayan komplonun bir parçası olarak görülmektedir.

Şubat 1993 tarihinde Elçibey ve Aliev Bakü'de ilk kez biraraya gelerek durum müzakeresinde bulundular. Elçibey, Aliev'e o zaman başbakanlık teklif etmiş fakat Aliev bu teklifi geri çevirmiştir. Haydar Aliev'in siyasî hayatı iniş ve çıkışlarla doludur. Son olarak 1987'de Gorbaçov, Polit Büro'daki görevinden kendisini alınca, Aliev doğum yeri olan Nahçevan'a döndü. Muttalibov'a ve Gorbaçov'a karşı olması dolayısıyla AHC'de kendisine taraftar buldu. Sonuçta Aliev, Nahçevan'daki AHC'lilerin yardımlarıyla Ali Meclis Başkanlığına seçildi. Kısa zamanda AHC üyelerinin hemen hepsini bütün önemli görevlerden uzaklaştırdı.

Yaptığı basın toplantılarında ve verdiği demeçlerde AHC'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasında hiçbir rolünün bulunmadığını ifade etmiştir. Aliev, SSCB'yi oluşturan cumhuriyetlerin bağımsızlığını ilan ettikleri 1990 sonundan başlayarak sürekli İran ve Türkiye ile ilişkiler kurmaya çalışmış ve Muhtar Cumhuriyetin Azerbaycan'dan ayrı gibi düşünülmesine yol açmıştır. Ermenistan'ın ablukasını yarmak için gerek İran ve gerekse Türkiye kendisine yakıt, gıda ve para yardımında bulunmuşlardır. 14 Mayıs 1993 tarihinde Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ara Sahakyan ile sınırların dokunulmazlığı ve Bakü-Erivan-Nahçevan demiryolunun yeniden açılması konusunda bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmayla kendini bağımsız, Azerbaycan'dan ayrı bir cumhuriyet gibi kabul ettiğini anlayabiliriz. Çünkü Birleşmiş Milletler Teşkilâtı, Türkiye, ABD ve Rusya'nın Karabağ meselesi ile çok yakından meşgul olduğu ve Ermeniler Kelbecer'den çıkarılana kadar barış görüşmelerine başlanmayacağını bildirdikleri halde bu davranış Bakü yönetimine bir başkaldırı niteliği taşımaktadır. Ayrıca Ermeniler, Nahçevan'ı bağımsız bir cumhuriyet olarak tanımakla hiçbir gerekçeye dayanmadan ilan ettikleri Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin tanınmasına da bir zemin hazırlamış oldular. 1992 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Aliev aday olmak istedi ve seçim kanununa eklenen "65 yaşından yukarı olanların aday olamayacağı" maddesiyle bu gerçekleşmedi. İşte böyle bir ortamda, yani Elçibey'in Şubat ayında Aliev'e başbakanlık teklif etmesinden sonra askerî durum daha da kötüleşti. Mart sonunda Kelbecer işgal edildi. 60 bin sivil Azeri panik halinde Gence'ye kaçmak zorunda kaldı. Barış görüşmeleri Ermenilerin uzlaşmaz tutumu dolayısıyla sekteye uğradı. Daha sonra Azerbaycan'daki Rus birliklerinin çekilmesi meselesi gündeme geldi. Bu birliklerin çekilmesi konusunda daha önce bir anlaşma yapılmıştı. Buna göre, Haziran 1992'den itibaren birliklerin iki yıl içinde çekilmesi gerekiyordu. Fakat bu anlaşma yerine getirilmedi. Nihayet 28 Mayıs 1993 tarihinde Gence'de bulunan son Rus birlikleri de Azerbaycan'ı terkettiler. Şubat 1993 tarihinde en büyük potansiyel tehlike olarak Gence'deki birliklerin komutanı Suret Hüseyinov gösteriliyordu. 1959 yılında Yevlah'da doğan Hüseyinov iki yıl sovyet ordusunda hizmet etmiş ve Gence Teknik Enstitüsünü bitirmiştir. Devlete ait bir tekstil fabrikasının yöneticileri arasında iken Gorbaçov'un perestroykasından nasibini almıştır. Döviz karşılığında tekstil mamülleri satarak zengin olduğunu savunan Hüseyinov için hakkında rüşvetten yolsuzluğa kadar birçok suçlama da bulunuyor.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hüseyinov'un petrol ve silah işinden para kazandığı söylenmesine rağmen kendisi bütün bu iddiaları reddediyor. Hüseyinov 1992 Haziran ayında cumhurbaşkanı seçilen Elçibey'in en yakın müttefiklerinden birisiydi. Kendisine II. Tabur komutanlığı verilen Hüseyinov geçen yıl boyunca Ermenilere karşı beş yıldır sürdürülen savaşlara komuta etti. Kazandığı birkaç zafer ise ona millî kahraman ünvanını getirdi. Ancak Hüseyinov'un Karabağ'ın kuzeyindeki Mardakert'ten birliklerini çekerek Gence'ye gitmesi Ermenilerin ilerlemesine imkan sağladı. Bunun üzerine AHC ve Elçibey'le arası açıldı. Hüseyinov, askerlerini çekmek için emir aldığını iddia ederken, Savunma Bakanı Rahim Gaziev de Suret Hüseyinov'un Elçibey'den emir aldığını ifade ediyordu. Rahim Gaziev'in protestosuna rağmen Suret Hüseyinov'un hem rütbesi indirildi hem de AHC'den çıkarıldı. Bundan iki hafta sonra da Rahim Gaziev istifa etti. Bugün Gaziev'e Elçibey'in yanlış bir değerlendirmesi gözüyle bakanlar olduğu gibi Elçibey'i devirme komplosunun mimarlarından biri olarak da görenler mevcut. Yine Gaziev'in Ermeni olduğu, sovyet askerî istihbarat subayı olduğu da söylenenler arasındadır.

Suret Hüseyinov azledilişini askerî değil , siyasî bir karar olduğunu ileri sürerek birliklerini terk etmeyeceğini açıkladı. Herhangi bir ciddi mukavemetle karşılaşmadan hatta birçok gönüllü hükümet askerlerini de kendisine katarak Bakü'ye kadar geldi. Suret Hüseyinov kendisiyle görüşmeye gelenlerden meclis başkanı İsa Kamberov ve başbakan Penah Hüseyinov'un istifasını istedi. Gence'de eski SSCB'nin kızıl bayrağı kilit noktalara çekildi. 9 Haziran'da Suret, bu sefer Elçibey'in de istifasını istedi. Çünkü birliklerine karşı girişilen saldırının sorumluluğunu Elçibey'e yüklüyordu. Aynı gün aydınlar ve siyasi parti temsilcilerinden gelen baskılar Elçibey'in Aliev'i Bakü'ye çağırmasına yol açtı. Meclis üye sayısı 1 kişi arttırılarak 50'den 51'e çıkarıldı. Üyeliği onaylanınca da Aliev Millî Meclis başkanlığına seçildi. Bu arada Suret, Bakü'ye gittikçe yaklaşmaktaydı. Elçibey, 17 Haziran'ı 18'e bağlayan gece kardeş kanının akmasına mani olmak, ve kendisine yönelik muhtemel bir suikast tehlikesinden korunmak amacıyla güvenli olarak gördüğü Nahçevan'ın Ordubad kasabasındaki Keleki köyüne gitti. Yetkilerini kimseye devretmediğini, isyancıların çekilmeden Bakü'ye dönmeyeceğini ve devlet işlerini buradan takip edeceğini bildiriyordu. Bazı gözlemcilere göre; bütün bu olaylar cumhurbaşkanı Elçibey yönetimini devirmek ve Azerbaycan'ın

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

henüz emekleme aşamasında olan demokrasisini yıkmak için kurulmuş bir komplonun parçasıdır.

Haydar Aliev, Millî Meclis başkanı olduktan sonra Elçibey'in Bakü'den ayrılması üzerine cumhurbaşkanlığı yetkilerini de üzerine aldığını söylemiş fakat Elçibey taraftarları buna karşı çıkmışlardır. Aliev bu sefer geçici olarak bu yetkileri üstlendiğini ifade etmek durumunda kalmıştır. Elçibey de istifa etmediğini ve ülkenin hala demokratik yolla seçilmiş cumhurbaşkanı olduğunda ısrar etmiştir.

Bu sırada Suret Hüseyinov son duruma ne Elçibey'in ne de Aliev'in bir çare bulabileceğini bunu sadece kendisinin başarabileceğini söyleyerek başbakanlık makamını istediğini açıkça belirtmekteydi. 20 Haziran'da Aliev Suret Hüseyinov'un bir darbe girişiminde bulunacağını söylüyor fakat anayasa ve demokrasinin ihlal edilmeyeceğine yemin ediyordu. Hüseyinov ve Aliev arasında seçim yapma durumunda kalan Elçibey taraftarları Aliev'in daha iyi olduğuna karar verdiler. Elçibey ise hala dönmemekte ısrar ediyordu. 24 Haziran'da Millî Meclis, Elçibey'in bütün yetkilerini alarak Aliev'e devretti. Hüseyinov Bakü'ye girdikten sonra üç gün Aliev ile sıkı bir pazarlık yaptı. Sonunda Aliev, Hüseyinov'un başbakan olma isteğini kabul etti. Savunma, Millî Güvenlik ve İçişleri Bakanlıklarında mutlak sorumluluk Hüseyinov'a verildi.

Haydar Aliev'in iktidara gelişi hakkında ortaya atılan diğer bir görüş ise planların Moskova'da yapıldığı yönündedir. Buna göre; "esas olan eski SSCB'yi diriltme ve komünistleri iktidara getirmeye yöneliktir. İşe ilk önce uzak ve küçük cumhuriyetlerden başlanacak, sonuca varmak için de milletlerarası ihtilaflardan yararlanılacaktır. Güney Ossetya ve Abhazya'da patlak veren milletlerarası ihtilaflar eski SSCB Dışişleri Bakanı Şevarnadze'nin yeniden iktidara gelmesine yardımcı olmuştur. Şevarnadze seçimle iş başına gelen cumhurbaşkanı Zviad Gamsahurdia'yı askerî bir darbe sonucu Tiflis'ten kovmuştur. Buna genellikle Gürcistan Sendromu deniliyor. Böylece Gürcistan eski parti liderini iktidara getirme konusunda bir poligon oluşturmaktaydı. Nitekim Gürcistan'ı Tacikistan izlemiştir. Azerbaycan için de gereken zemin yaratılmış, cumhurbaşkanı Elçibey yerini eski komünist lider Haydar Aliev'e bırakmıştır"şeklindedir.

Gerek Gürcü gerek Azeri darbelerinin en göze çarpan tarafı her ikisinin de halk desteği bulmuş olmalarıdır. Bölgede demokratik yolla seçilmiş diğer bir lider de Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyon'dır. Onun da muhalefetle ciddi problemleri

bulunmaktadır. Karabağ'daki Taşnaksutyun partisi kendisini pasif bir politika takip etmekle suçlamaktadır. Petrosyan ülkesinde de ılımlı bir lider olarak tanımlanmaktadır.

Elçibey iktidarının neleri vaad ettiğini ve neleri yapamadığını gördük. Şimdi ise yapılanlara kısaca değinelim:

Elçibey yönetimi bir yandan Ermenilerle savaş sürerken diğer yandan kötüleşen ekonomik sorunlarla yüz yüze kaldı. Rusya ve İran'ın hiç hoşuna gitmeyen bazı yeni girişimlerde bulundu. Kril harfleri yerine Latin harfleri kabul edildi. Ordu kurulması ve Ermeniler karşısında yetersiz kalan milisler yerine profesyonel subayların komutasında bir silahlı güç oluşturulması için hazırlıklara başlandı. Özelleştirilmeye hız verildi. Anayasa taslağı üzerinde hazırlıklar ilerledi. Müstakil bir para birimi ve Merkez Bankası kurulması için hazırlıklara devam edildi ve rubleden ayrı manatı adı verilen bir millî para birimine geçildi. Azerbaycan'ın acil ihtiyacı olan ihtracatı arttırmak, döviz kazanmak ve zarurî ihtiyaç maddelerinin üretimini ülke içinde yapmak üzere girişimler başlatıldı. Hazar Denizi altındaki zengin petrol yataklarını işletmek için İngiliz BP ve Norveç firmalarıyla anlaşmalar imzalandı. Petrol boru hattının Türkiye üzerinden Akdenize akıtılması için Türkiye'nin de bulunduğu bir konsorsiyumla anlaşma imzalandı. ABD petrol şirketleriyle temasa geçilerek onlarla da protokoller imzalandı.

Azerbaycan halkı Elçibey'in gidişini Aliev'in iktidara gelişini belli bir sükunetle karşıladı. Güvenliğin, adaletin, istikrarın, yiyeceğin ve paranın olmadığı bir ülkede özgürlük neye yarar şeklinde sloganlara da tesadüf ediliyordu. Böyle bir ortamda ise, anarşi ve diktatörlük bir seçenek oluşturuyorsa bırakalım güçlü bir diktatör ülkeyi idare etsin, deniyordu.

Bakü'den alınan son haberlere göre; Aliev Elçibey ve AHC'ye karşı oldukça sert bir politika takip etmektedir. Oysa kendini yeni doğmuş bir demokrat gibi tanımlayan Aliev'in AHC ve Elçibey'i destekler mahiyetteki mitingleri hiç bir tereddüt göstermeden dağıtması da dikkate şayandır. Polis, AHC karargahlarını basmakta, bilgisayar ve faks makinaları tahrip edilmektedir. Diğer muhalefet yayınları gibi cephenin gazetelerine de koyu bir sansür uygulanmaktadır. Bazı gazeteler bunu protesto etmek için boş sayfayla çıkmışlardır. Yine Türk basınından edindiğimiz bilgilere göre; Elçibey'in bulunduğu Nahçevan'ın Ordubad kasabasındaki Keleki köyüne elektrik verilmemekte, telefon hatları kesilmekte, AHC üyeleri tutuklanmakta ve cephenin her türlü faaliyeti engellenmektedir.

Aliev bütün bunlara rağmen halkın sempatisini kazanmak için asgari ücreti 500 manata (5 ruble) çıkarıp, emekli aylıklarını ve burslarını da arttırma yoluna gitti.

Bu yıl içinde Azerbaycan'ın yaşadığı önemli gelişmelerden bir diğerini Bağımsız Devletler Topluluğu'na girilmesi teşkil etti. Aliev, 24 Eylül 1993 tarihinde Bağımsız Devletler Tüzüğü'nü ve diğer belgeleri imzalayarak Azerbaycan'ı BDT'ye soktu. BDT'ye girme konusunda Elçibey'in kesin fikirleri vardı. O, " Azerbaycan BDT'ye girmeyecek. Çünkü BDT kısır bir kuruluştur. Biz BDT üyesi devletlerle (Rusya, Ukrayna vs) ikili politik, kültürel ve ekonomik ilişkilerden yanayız. Bu politika diğer komşularımız için de geçerlidir. Azerbaycan, Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın bir üyesidir. Helsinki Nihai Senetini imzalamıştır. Dış politikamızı içişlerine karışmama ve toprak bütünlüğüne saygı prensiplerine göre yürütüyoruz " diyordu.

Elçibey iktidarının Türkiye ile olan ilişkilerinde izlediği yol belliydi. Yeni Azerbaycan yönetiminin Türkiye ile ilişkilerinde tümüyle tutarlı bir davranış sergilediğini söylemek güçtür. Aliev, yaptığı basın toplantılarında ve ikili görüşmelerde Azerbaycan için Türkiye'nin öneminden bahsederek ülkedeki durumun iki komşu ülke arasındaki münasebetleri etkilemeyeceğini ifade etmiştir. Ancak Karabağ konusunda Türkiye'nin önemli rol oynadığı AGİK görüşmelerinde elde edilenleri küçümseyerek açıkça İran'a çağrıda bulunmuştur. Türkiye için büyük önem taşıyan Bakü-Ceyhan boru hattı projesi dondurulmuştur. Şu anda bu petrol boru hattının rotası belli değildir. Azerbaycan'dan gelen temsilciler Türkiye'nin zararına bir harekette bulunmayacaklarını belirtmesine rağmen bazı gözlemciler Aliev'in Rus baskısına boyun eğeceğini ve Rusya Federasyonu üzerinden Novosibirsk'e giden bir yolu da tercih edebileceğini söylemektedirler.

Yeni Azerbaycan hükümetinin Rusya ile ilişkileri nasıl olacak sorusuna ise şöyle yaklaşılabilir: Şu anda Rusya'nın Aliev ile Elçibey'den daha rahat hareket edeceği kesindir. Moskova Elçibey'i desteklemekten daima kaçınmıştır. Aslında Rusya, olaylarda taraf tutmuyor gibi görünse de, Elçibey'in Rusya karşıtı bir politika takip etmesi onun da Elçibey'e karşı ilgisiz davranmasına sebep olmuştur. Rusya Dışişleri Bakanı Kozirev, Haziran olaylarında olup bitenlerden kaygı duyduğunu belirtmiş fakat olanları kınayan herhangi bir harekette bulunmamıştır.

Azerbaycan'da meydana gelen gelişmeler Türkiye'nin politikasına da tesir etti. Türkiye, Azeri-Ermeni ihtilafının çözümü

için Amerika'yı devreye sokmaya çalıştı. Ankara Washington ekseniyle tarafların masaya oturmalarını sağlamak için ABD'nin Rusya üzerindeki ağırlığını kullanmıştır. Bütün bir yıl Ankara-Moskova temasları hızlanmıştır. Fakat bu iki yolun da Türkiye'yi ve Azerbaycan'ı olumlu sonuçlara götürdüğü söylenemez. Kafkasya'da çok boyutlu uluslararası bir oyun oynanıyor; işin ilginci Kafkasya'daki oyunun Orta Asya ile ilişkisidir. Kafkasya'da olduğu gibi Orta Asya'da da Türkiye, Rusya ve İran arasında bir çekişme mevcuttur. Orta Asya, ABD'lilere çok uzak ve yabancı bir yer olması dolayısıyla ABD'nin bu bölgelere doğrudan ulaşması ihtimali yoktur. Washington'un önünde iki seçenek vardı. Türkiye ve İran bağlarını güçlendirmek. Başkan Bush, ilk seçeneği benimseyerek, Türkiye'yi diğerlerine ve özellikle yeni cumhuriyetlere örnek bir model olarak göstermişti. Böylece Azerbaycan diğer cumhuriyetler ile Türkiye arasında bir köprü durumuna geldi.

Türkiye izlediği şeffaflık politikasıyla bir yerde Ermenilere garanti vermiş oldu. Uzun zaman Türk kamuoyunda tepkilere yol açan Ermenistan'a elektrik ve buğday yardımı meselesi Azerbaycan'da da Türkiye'ye karşı bir kırıklık meydana getirdi. Bu arada Türkiye'nin Azerbaycan'a gereken maddî yardımı göstermediğini söyleyenler de oldu. Halbuki son iki yılda Türkiye Azerbaycan'a 50 milyon dolardan fazla yardımda bulunmuştur. Bunun yetip yetmediği konusu ayrıca tartışılabilir. Fakat sonuçta Türkiye Azerbaycan'a 1 milyon ton buğday vermeyi taahhüt etmiş, bu buğdayı kendi üretimiyle karşılayamadığı için Kanada'dan pahalı alarak Azerbaycan'a ucuza devretmiştir. Yapılan anlaşma uyarınca 150 bin tonu da hibe edilmiştir. Buğdayın tonunu 135 dolara Kanada'dan alan Türkiye Azerbaycan'a 95 dolar fiyat uygulamıştır. Bu arada kendi iç ve dış borçları da giderek artan Türkiye Azerbaycan'a 250 milyon dolarlık bir kredi imkanı sağlamıştır. Kredinin ödeme koşullarını Azerbaycan'a bırakarak kredi kullanımının %40'ını da serbest bırakmıştır. Azerbaycan devletine "istediğin şartlarda ya para ya da mal olarak öde " demiştir. Millî Eğitim Bakanlığı 3 milyon dolara mal olacak bir Anadolu Lisesi yapmayı taahhüt etti. Bütün malzemeleri Türkiye'den getirilen okulun inşaat çalışmaları halen devam etmektedir. Nahçevan da dahil olmak üzere birer uydu istasyonu ve telefon santralı armağan eden Türkiye ayrıca Nahçevan'a karşılıksız 22 bin ton fuel-oil göndermiştir. Kızılay'ın tonlarca yiyecek malzemesi taşıması belirli periyotlarla bugün de devam etmektedir. Nahçevan'ın elektrik

sorunu 23 bin dolara mal olan elektrik hattı çekilmesiyle giderilmiştir.

Dışişleri Bakanlığı tarafından Azerbaycan'a yapılan yardım listesinde bu ülkeye siyasî alanda yapılan yardımlar da 18 maddede toplanıyor:

Bunların arasında Ermenilerin Azerbaycan topraklarını işgali üzerine Ermenistana insanî yardımların kesilmesi ve Ermenistan'a Türkiye üzerinden yapılan her türlü sevkiyatın durdurulması ile Bakü yönetimine bütün uluslararası platformlarda destek verilmesi konuları yer alıyor.

Azerbaycan ve Türkiye arasında imzalanan askerî eğitim işbirliği çerçevesinde ise Azeri öğrenciler harp okullarında eğitim görürken, pekçok Türk subayın da Bakü'de bulunduğu yer alıyor.

1993 yılının değerlendirilmesini yaparken üzerinde en fazla tartışılan meselelerin birini Türkiye'nin Kafkasya politikası teşkil eder. Şöyle ki, Türkiye Elçibeyi yalnız bırakmış ve yüklendiği tarihî görevinde ona gereken rehberliği yapmamıştır. Elçibey'in Türklüğe bağlı, Türkiye Cumhuriyetini kendine gerçek model alan, laik, demokrat ve milliyetçi olması yakasında Atatürk rozeti taşıyıp Anıtkabirdeki defteri "senin askerin" diye imzalaması Türk demokrat ve milliyetçilerini de derinden etkilemiştir. Böyle bir lider ülkesinde zorluklarla mücadele ederken kendisine gereken desteğin verilmeyişi uzun vadedeki çıkarlarımıza da vurulmuş bir darbedir.

Aliev hükümeti de şu anda Elçibey'in karşılaştığı problemlerle yüzyüzedir. Karabağ'da savaş devam etmektedir. Barış görüşmelerinden bir netice alınamamaktadır. Her barış görüşmesinden sonra Ermeni taarruzları daha da şiddetlenmektedir. Bağımsız Devletler Topluluğu'na girdikten sonra Aliev, Rusya'nın bu mesele ile daha yakından ilgileneceğini umuyordu. Bu arada Rusya'nın Dağlık Karabağ problemini çözmek için ortaya attığı fikir şu üç maddeden ibarettir.

a) Azerbaycan, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımalıdır.

b) Bu gerçekleşmezse onun statüsü genişletilmelidir. Yani onun ordusu, parlamentosu olmalıdır.

c) Laçin koridoru Dağlık Karabağ topraklarına katılmalıdır.

Ermeniler ise Dağlık Karabağ'a kendi toprakları gözüyle baktıkları gibi "Üçüncü Ermenistan" dan bahsetmeye başlamışlardır. Levon Şirinyan *Azadamart* (Hürriyet Mücadelesi) gazetesinde düşüncelerini şöyle özetlemiştir "Gelecek korkunç olaylarla doludur. Ancak diriliş için yeni imkanlar sunmaktadır ve Karabağ dirilişin

meyvesidir. Üçüncü Ermenistan cumhuriyeti dirilişin ilk sonucudur. Hiç kimse kazanılan hakları geri alamaz."

Son olarak Türkmenistan'ın başşehri Aşhabat'ta yapılan Bağımsız Devletler Topluluğu zirvesi bir Azeri-Ermeni çatışmasına dönmüştür. Liderler birbirlerini saldırganlıkla suçlarken Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan "Türkiye'den gelen askerî personelin Dağlık Karabağ'da çatışmalara katıldığını" söylemiştir. Haydar Aliev ise BDT'yi Dağlık Karabağ'daki olaylara seyirci kalmakla suçlayarak ülkesinin BDT üyesi olduktan sonra Ermeni işgalinin daha da genişlediğinden şikayet etmiştir.

Dağlık Karabağ konusunda Nobel Barış Ödülü sahibi fizikçi Andrey Saharov'un eşi Elena Bonner, Dağlık Karabağ'ın kendi kaderini kendisinin belirlemesi konusunda bir referandum yapılması önerisinde bulunduğu batılı ajanslar tarafından açıklanmıştır. Bonner ayrıca Dağlık Karabağ meselesinin çatışan ülkeler arasında aşama aşama çözülmesi gerektiğinden de bahsetmiştir.

Azerbaycan'ın ekonomisi Karabağ problemiyle birlikte günden güne kötüleşmektedir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Azerbaycan'ın önündeki engelleri aşarak 1994'e daha umutla bakmasını arzulamaktayız.

Kaynaklar

-"Ankara'dan Azerbaycan Savunması", *Cumhuriyet*, 9.11.1993

-"Azerbaycan İstiklaline Son Saldırı", *Yeni Forum*, Temmuz 1993, s. 8-10.

-"Azerbaidzhan. Power-struggle scenario", *Central Asia Brief*, No: 3/ 1993, s. 7-8.

-ASKER, R. "Ebulfez Elçibey", *Yeni Forum*, Şubat 1993, s. 14-28.

-ASLAN,Y., "Azerbaycan'ı Bekleyen Tehlikeler. Bağımsızlığa Çelme Girişimleri", *Yeni Forum*, Şubat 1993, s. 56-58.

-ASLAN, Y. "Azerbaycan'da Sovyet Oyunu", *Yeni Forum*, Temmuz 1993, s. 17-19.

-"BDT Doruğunda Ermeni ve Azeri Liderler Birbirine Girdi", *Hürriyet*, 25.12.1993.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

-FULLER, E. "Azerbaijan: Geidar Aliev's Political Comeback", *RFE/RL Research Report*, c. 2, No: 5 (29 .1. 1993), s. 6-11.

-FULLER,E. "Azerbaijan's June Revolution", *RFE/RL Research Report*, c. 2, No: 32 (13 .8.1993), s. 25-29.

-FULLER,E. "The Transcaucasus: War, Turmoil, Economic Collapse", *RFE/RL Research Report*, c. 2 No: 1 (7 .1. 1994), s. 53-55.

-GOLTZ,T. "Özgür Azerbaycan'ın Tükenişi", *Yeni Forum*, Ekim 1993, s. 30-40.

-HACIYEV,H. "İflasın Sebepleri", *Yeni Forum*, Ekim 1993, s. 47-49.

-"Kafkasya Politikası", *Yeni Forum*, Ocak 1993, s. 9-10.

-MÄMMÄDOV, M. *Lefortovo Gündäliyi*, Baki 1992.

-"Män Xalga Minnätdaram", *Azärbaycan*, No: 150 (7 Avgust 1993).

-YAGUBOGLU "Dövlät Azärbaycan Arazisinin Necä Faizinä Näzarät Edir", *Muhalifät*, 2 Aralık 1993.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BUGÜNKÜ DOĞU TÜRKİSTAN VE UYGUR TÜRKLERİ

Gülzade TANRIDAĞLI*

Coğrafya

Doğu Türkistan, günümüzde Çinliler tarafından "Şinciang Uygur Otonom Bölgesi" olarak adlandırılan,kızıl Çin esaretindeki Uygur Türklerinin yaşadığı, Türklerin tarihi ana vatanıdır.

Doğu Türkistan, doğusunda Çin'in Kansu eyaleti ile, kuzeydoğusunda Moğolistan, kuzeyinde Kazakistan, batısında Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan, güneybatısında Pakistan, Hindistan, güneyinde Tibet gibi ülkelerle komşudur. Dünyada denizden en uzak, Doğu Türkistan topraklarıdır.

Doğu Türkistan'ın yüzölçümü 1.828.418 km^2 karedir. Bugünkü Çin Halk Cumhuriyeti haritasının içerdiği toprakların altıda birini teşkil etmektedir. Bu haliyle Doğu Türkistan aşağı yukarı 2.5 Türkiye'ye, 5-6 İngiltere'ye veya 62 Arnavutluk'a denk gelmektedir. Toprak büyüklüğü bakımından dünya ülkeleri içerisinde 19. sırada yer alır.

Doğu Türkistan'ın sembolik dağı olan heybetli Tanrı Dağı, onu tam ortasından kuzey ve güney olarak ikiye bölmektedir. Tanrı Dağı , Altay Dağı, Koinlun (Kunlun) Dağı'ndan oluşan üç büyük dağ dizisi, Tarım havzası, Cungar havzası, Turfan havzası gibi üç büyük havzayı kucaklayıp tipik kıta iklimi yaratmaktadır.

Sınırsız nehir vadilerinde, göllerin sahillerinde, dağların ve ormanların etrafında yaşayan Türkler tarihten beri bu topraklarda tarım ve hayvancılık yaparak yaşaya gelmişlerdir.

İklimi kuru, yağışı az, güneş ışığının kalma süresi en uzun olan Doğu Türkistan, gece gündüz farkı büyük olan bir bölgedir.

Doğu Türkistan'ın buzul miktarı yüksek ve bu nedenle de su kaynağı boldur. Çin istatistiklerine göre, Doğu Türkistan'ın genel su miktarı, Çin'in Sarı (Huang He) Nehri , Huai He Nehri ve Hai He Nehrinden ibaret üç büyük nehrin toplamına denk gelmektedir.

---

* M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Araştırma Görevlisi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ekonomik Durum

Çin hükümetinin 1988 yılındaki resmî açıklamasına göre, bugüne kadar dünyada bilinen 140 çeşitten fazla maden türünden tam 122 çeşidi Doğu Türkistan'da bulunmaktadır. Bunun içinde 41 çeşit maden miktarı bütün Çin çapında ön sırada gelmektedir. Doğu Türkistan'da şimdiye kadar 5000 noktada maden keşfedilmiş olup, bu sayı Çin'deki toplam maden ocaklarının %85'ini teşkil etmektedir. Doğu Türkistan'dan Çin'e götürülmekte olan önemli zenginlikler petrol, kömür, krom, bakır, nikel, altın, çimento, doğalgaz, tantal, taşpamuk, aştuzu, yeşimtaşlar ve çeşitli mücevherlerden oluşmaktadır.

Petrol yaklaşık 500 bölgeden, 30 bölgeden ise doğalgaz çıkarılmaktadır. Doğu Türkistan'daki petrol bölgelerinin toplam alanı 800 bin km^2 den fazladır. Petrol yüzlerce kilometrelik borularla Ürümçi'ye, oradan da trenle Çin'in iç kesimine götürülüyor. Başkent Ürümçi'nin çevrelerinden çıkmakta olan dumansız kömür, Çin'in başkenti Pekin'e yakın olan liman şehri Tianjin'e göttürülüp, oradan da dış ülkelere satılıyor. Atom bombasının yapımında kullanılan önemli malzeme olan uranyum sadece Doğu Türkistan'dan çıkmaktadır.

Günümüzde Doğu Türkistan'da 16 şehir ve 86 ilçe mevcut olup, Çinliler bu toprakları bir merkezi şehir, sekiz vilayet ve beş özerk ilçeye bölerek idare etmektedirler.

Başkent Ürümçi'dir. petrol merkezi Karamay ve yeni kurulan Çinli göçmenler şehri Şihanze hızla gelişen şehirlerden olup, ön sırada yer alıyor.

Vilayetler içinde Kaşgar şehri dahil 12 nahiyesiyle Kaşgar vilayeti ilk sırada gelirken, bunu sırayla İli vilayeti (10 nahiye), Aksu vilayeti (9 nahiye), Hotan vilayeti (7 nahiye), Altay vilayeti (7 nahiye), Tarbağatay vilayeti (7 nahiye), Kumul vilayeti (3 nahiye), Turfan vilayeti (3 nahiye) izler. Bunlardan başka Bayıngolin Moğol özerk ili, Yenci Dungan özerk ilçesi, Kızılsu Kırgız özerk ilçesi, Taşkorgan Tacik özerk ilçesi, İli Kazak özerk ili bulunmaktadır.

Nüfus

Doğu Türkistan'ın nüfusu 1949 yılında 9 milyon olup, bunlardan 600.000'ini azınlıklar (Çinli, Manço, Moğol, Şive vb.) teşkil ediyordu.

Çin hükümetinin 1987 yılında yaptığı nüfus sayımı neticelerine göre Doğu Türkistan'ın nüfusu şöyle açıklanmıştır:

Uygur: 6.562.000

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kazak: 1.034.000
Kırgız: 130.000
Özbek: 10.000
Tatar: 3.000
Çinli: 5.562.000

Ancak gerçekte şu an Doğu Türkistan'da, 26 milyon Türkün yaşadığı bilinmektedir. Bunlara ilaveten 10 milyondan fazla Çinli (Çin ordusu, Çinli Göçmenler, Çinli hükümlü ve tutuklular vb.) nüfusun yaşadığı tahmin edilmektedir.

Şunu da özellikle belirtmek gerekir ki, Çin hükümetinin Doğu Türkistan'a yönelik nufus eritme politikası, son yıllarda doruk noktasına çıkmıştır. Çinli göçmenler kitle halinde Doğu Türkistan'a akın etmekte ve Çin hükümeti 2000 yılında Doğu Türkistan nüfusunu 100 milyona yetiştirmeyi hedeflediğini dünyaya açıklamıştır. Gayet açıktır ki, en kısa gelecekte Türkler kendi topraklarında bir azınlık haline düşecektir.

Doğu Türkistan'daki Ekonomik Talan

Sahip bulunduğu emsalsiz doğal zenginliklerine, coğrafik koşul ve konumunun verdiği ekonomik imkanlarına rağmen, Doğu Türkistan ekonomisi gittikçe çökmektedir. Nitekim, son açıklamalara göre Doğu Türkistan ekonomisinin gelişme hızı Çin'deki 27 eyalet içerinsinde en son sırada gelmektedir.

Doğu Türkistan'daki fanatik Çinliler ise, bu durumdan oradaki müslüman Uygur Türklerini sorumlu görmektedirler. Türklerin Doğu Türkistan ekonomisinin gelişmesi ve kalkınması için yük ve engel olduğunu açık seçik ifade etmektedirler. Dünya Türklüğünün beşiği olan o ana topraklarda Çinliler artık Türklerin olmadığı bir Doğu Türkistan'ı hayal etme cesaretini göstermektedirler.

Tabii ki bu, fanatik Çinlilerin mantıksız hayalinden öteye gidemeyecektir. Ancak gerçek şudur ki: Suudi Arabistan ve Kuveyt'ten daha fazla petrol rezervine sahip, Doğu Türkistan'da, bugün hala ayakkabı giyme lüksünden mahrum ve ya dünya'ya gelip daha ayakkabı giyme duygusunu bile yaşayamayan yüz binlerce insan -Müslüman Türk-yaşamaktadır.

Bilindiği gibi petrol kendi ekonomik değeriyle bugün dünyada bulunduğu her ülke ve yöre halklarına refah ve mutluluk getirmiştir. Hatta bir çok ülkede halkın zenginlikten çıldırmasına kadar sebep olabilmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ancak aynı petrol ne yazık ki Doğu Türkistan'a uğursuzluk, huzursuzluk, fakirlik ve sefillik getirmiştir.

Doğu Türkistan'da bir petrol yatağı keşfedildiği zaman, Çinlilerin yapacağı ilk iş önce o yörede asırlardır yaşayagelen Türkleri, sorumsuz bir şekilde zorla göç ettirip uzaklaştırmaktır. Kaç nesil asırlardan beri orada yaşayıp gelen yerli halk evini, bahçesini, atalarının mezarını bırakmak zorunda kalarak yeni yurd edinmek için sürünürken, o güzelim topraklara ise Çin'in her hangi bir eyaletindeki kurumuş petrol tesisinin yüz binlerce işçisi ailesiyle birlikte getirilip oraya yerleştirilir ve kuyular açılır. Talihsiz yerli Türk halkı ise kendi evlerinin altından çıkmakta olan petrol kuyularında basit bir işçi olma şansına dahi sahip olamadan sürünür. Bu Çin yönetiminin Doğu Türkistan petrolüne yönelik izleye geldiği ve son yıllardan beri daha da ağır boyutlara ulaşan yöntemidir. Nitekim, son olarak Kumul -Turfan vadisinden büyük bir petrol yatağı bulunmuş, bu bölgeye de hemen Çin'in kuzeydoğu (Mançurya) bölgesindeki en büyük petrol sanayi merkezi olan "Da qing" tesislerinin senelerdir kurumuş kuyularının işsiz kalan 200 bin, bazı söylentilere göre daha fazla (bu konuda kesin bir rakam söylemek imkansız) işçisi ailesiyle birlikte getirilip yerleştirilmiştir.

Önceleri Doğu Türkistan petrolü Çin merkez hükümetinin ortak plan projesiyle üretime açılır ve Çin'e taşınırdı ,aylık ve yıllık üretim miktarı ve taşınan miktar en azından devletçe bilinirdi. Ancak son yıllarda Çin yönetiminin plan proje yapmaya bile tahamülleri kalmamış, Doğu Türkistan petrolünün açılması ve üretilmesini Çin'in her eyaleti için serbest bırakmıştır. Böylece Doğu Türkistan petrolüne daha sorumsuzca ,daha insafsızca bir talan başlatılmıştır. Bugün Doğu Türkistan'ın hemen her yerinde Çin'in her hangi bir eyaletinin tabelası asılı petrol tesislerini görmek mümkündür. Bu tesislerdeki işçiler ise tabii olarak o eyaletten özellikle getirilmiştir.

Bugün Doğu Türkistan'da 40'tan fazla petrol bölgesi vardır. Bunların içinde sadece Kaşgar vilayetinin Kargalık nahiyesindeki petrol tesisi ve Karamay petrol bölgesi Doğu Türkistan mahalli hükümetin idaresine bağlı, bunun haricindekilerinin ise sayısı da belli değil, sahibi de. Bu talan ve vurgun karşısında Türkler artık "petrol" kelimesini duymak bile istemez olmuştur. Ancak Doğu Türkistan Türkleri bu olanlar karşısında bakın ne diyor: "Artık Çinliler bizim ve bu toprakların kendilerine yar olmayacağını nihayet anladılar da bir an evvel yiyip bitirmeye çalışıyorlar." Evet, Çinliler gerçekten özellikle, Türkî Cumhuriyetlerin bağımsızlıklarına kavuştuklarından sonra, öyle bir

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tutuma girdiler:" Yarının işi belli olmaz, bugün elimizdeyken götürebildiğimiz kadar götürelim."

Bütün bunlardan sonra, petrol artık Doğu Türkistan Türkleriyle alay edercisine, keşfedilmeye bile lüzum bırakmaksızın Çinlilerin hiç ummadığı yerlerden kendiliğinden fışkırmaktadır. Nitekim, daha bir kaç yıl önce Çinli teknik elemanlarının petrol rezervi yok diye teşhis koyduğu Kargalık ilçesinde bir anda petrol fışkırmaya başlamış, ırmaklarda su yerine haftalarca petrol akmış, çaresiz kalan Çin teknik uzmanları sonunda Fransa ve Japonya'dan teknik yardım istemeye (böyle konuları kendi halkının bilgisinden dahi gizliyor olmasına rağmen) mecbur kalmış ve ancak kapatılabilmiştir.

Acımasızca yapılan bu talan ve vurgunun doğurduğu sonuçlar için basit ama çarpıcı bir örnek: Geçen yılın Mayıs aylarında Turfan eyaletinin ilçe pazarlarında yiyecek ve içecek fiyatları aniden bir kaç misli artar. Halk şaşırır, pazarcılar ise nedenini şöyle açıklar:" Son zamanlarda bu pazarlara her gün arabalarla bir sürü Çinli geliyor ve ağzımızdan çıkan fiyatları tereddütsüz verip her şeyi götürüyorlar, hatta evdeki tavuklaramızın yumurtalarını bile haftalar öncesinden satın alıyorlar."Evet, anlayacağınız gibi , burası o yeni oluşan ve 200 binden fazla işçinin ailesiyle yerleştirildiği petrol bölgesidir. Doğu Türkistan'da normal bir memur veya işçinin maaşı 200 yuan (yaklaşık 25 dolar) civarında iken, bu petrol işçilerinin aylık maaşları ise 1500 yuan olup, yerli halktan 7 misli fazla maaş almaktadırlar. Bu durumda , göçmen işçiler için dilediği gibi bir hayat başlarken, yerli halk için sefillik, fakirlik daha da artar.

Bu uygulamaların arkasında ne yatıyor?

Çinli yetkililerin komunist üyelerine hitaben çıkarttığı bültendeki şu yazı,sanırım bu soruya açıklık getirir. Çevirisi aşağıdadır:

"Kuzey batı bölgemiz (Doğu Türkistan'ı kastediyor) gelecek 21.inci asırda bizim bir numaralı süper güçte devlet olmamızda büyük ve önemli rol oynayacak olan bölgedir. Burası,toprakları münbit,yer altı ve üst kaynakları zengindir. Bu toprakların altında olağanüstü derecede petrol rezervi bulunmaktadır. Su kaynaklarından altın rezervine dek çok zengin kaynakları vardır. Toprağının zenginliğini devletın herhangi bir başka bölgesinin topraklarıyla karşılaştıramayız. Güneşin aydınlatma süresi çok uzundur. (Gündüzler uzundur).Biz Komunistler daha yüksekte durarak uzakları görmeliyiz. Bu haktaki araştırmalarımızı daha

derinleştirerek önümüzdeki asra iyi hazırlanmalıyız ve 1990'lı yıllarda planları uygulamaya başlamamız gerekir. Bütün bunlar oraya açılmamızdaki hazırlık hizmetleri olmalı. Bu mukaddes vazifeyi biz bitiremezsek, çocuklarımız bitirmeli. Çocuklarımız bitiremezse, torunlarımız bitirmeli. Netice olarak, bu geniş küzeybatı bölgesi, gelecekte bizim süpergüçteki sotsialist bir devlet olabilmemizin en büyük temel şartıdır. Dolayısıyla üstün gayret ve kararlılıkla bu konu üzerine gitmemiz lazım."

Demek, Doğu Türkistan'da petrol demek -Halkın huzurunun yıkılması demektir, Petrol demek -milyonlarca Çinli göçmen nüfus demektir, petrol demek -yerli halkın fakirliğe, sefilliğe, açlığa ve yokluğa sürüklenmesi demektir.

Bütün bunlar cerayan ederken, Çin yönetimi de gerek gördüğü zaman dünyaya bazı açıklamalar yapıp duruyor. Nitekim, merkezi hükümetin organ gazetesi niteliğindeki "Halk gazetesi"nin 26.8.1993 tarihli sayısında yer alan bir habere göre, Çin'in sanayiden sorumlu bakanı Pekin"de verdiği bir demeçte , son zamanlarda Çin'in petrol ihracat miktarının ithalat miktarından kat kat arttığını, en büyük petrol rezervinin ise güney batı bölgesindeki "Şincan Uygur Özerk Bölgesinin Tarım Vadisi, Cungar Vadisi ve Kumul-Turfan Vadisi olarak üç büyük vadiyi merkez alan topraklar olduğunu açıklamıştır.

Diğer Ekonomik Vurgunlar

Çin yönetminin ekonomiye canlılık kazandırmak için yaptığı reformlar ve bu sayede esen serbest pazar ekonomisi rüzgarları Çin genelinde gerçekten bir canlılık meydana getirmiştir. Ancak Doğu Türkistan'da ise Çinli yönetici ve memurlar için vurgun yapma ve kendi kesesini doldurma fırsatı olmuştur.

Banka Vurgunları

Çinli yönetici ve memurlar Çin'in iç kesimindeki özellikle güney bölgelerindeki tanıdık ve hemşehir şirketlerle anlaşarak, Doğu Türkistan bankalarından düşük faizlerle uzun vadili kredi alıp, bu paraları o anlaştığı şirketlere komisyon karşılığı devretmek yoluyla zengin olma yolunu tutmuşlardır. Son bilgilere göre bu şekilde Çin'e akıp giden para miktarı son bir yılda 8 milyar yuan civarındadır. (1 milyar dolar)

İhale Vurgunları

Bugün Doğu Türkistan'da sadece cami inşatı ve bazı özel inşaatlar Uygur müteahhitler tarafından yapılır, bunun dışında ve özellikle devlete ait inşaatlar tamamen Çinlilere verilmektedir. İhale

belirleme hakkı yüksek makamdan ta kasabalara kadar Çinlilerin elindedir. Bu durumda her çeşit ihaleler hiç engelsiz bir şekilde Çinlilere veriliyor ve bu da yetmiyor gibi, Çinli yöneticiler Çin'in iç kesiminden dost, tanıdık özellikle hemşehirli müteahitleri davet etmektedirler, o firmalar ise işçilerini de fazlasıyla Çin'den getirmektedir. Türk müteahhitler işsizlikten kıvranırken, ihaleyi veren Çinli memurlar cebine giren rüşveti saymakla meşgul, Çinli müteahitler ise günde bir kaç inşaatı gözden geçirmekle yoğundur.

Korsan Sivil Çinlilerin Vurgunu

Doğu Türkistan'da millî sanayi de hemen hemen ölmüş durumda, sadece rübap, dutar gibi millî çalgılar hala yerli Türkler tarafından yapılıyor, o da Kaşgar, Hotan ve gulca gibi Uygurların daha yoğun olduğu bölgelerde . Bunun dışında sanayi bir yana terzilik, ayakkabı tamiri, kuaför, marangoz v.s gibi günlük ihtiyacları karşılayan meslekler hemen hemen Çinlilerin hatta kendiliğinden akıp gelen korsan Çinli nüfusun eline geçmiştir ki , Çinli yöneticiler böyle olması için adeta teşvik tutumu izlemektedirler. Bir Uygur'un açtığı tezgaha zabıtalar vergi, ruhsat kontürölü için günde kaç defa gelirken , kimliği bile belli olmayan Çinlilerin açtığı tezgahlar için bu zahmeti gerek bile görmezler. "Şanhay moda evi", "Kanton kuaförü" "Can su lokantası", "Pekin meyhanesi", "Şencen gazinosu" gibi çeşitli Çin yörelerinin adıyla açılan büyük küçük iş yerleri adeta bir salgın hastalığı gibi Doğu Türkistan'ın her yerini sarmıştır.

Bugün Doğu Türkistan'da Çinlinin ayağı değmemiştir diye düşündüğünüz en ücra bir kasabaya bile gittiğimiz zaman oradaki manzara bakıp şaşırmamak mümkün değildir. Kendi boyundan uzun ağaçları omuzuna koymuş, ağaçların iki ucunda her çeşit kalitesiz mallarla dolu çantalar asılı bir şekilde sokak sokak, ev ev dolaşarak mallarını pazarlamakta olan korsan Çinlileri görmek mümkün. O mallar ise bir defa yıkamaya bile dayanmayan naylon gömlek, elbise, plastikten ve ya çamurdan yapılan put, oyuncaklar, plastik gözlükler v.s den ibarettir. Bizim o saf, köylü halkımız ise zar zor topladıkları paralarla o renkli olmasından başka hiç bir özellik taşımayan kalitesiz malları ucuz diye satın alıyorlar ve onlardan bir kazık daha yiyorlar.

Bugün Doğu Türkistan'da Türkler her sabah ezan sesi yerine sokak sokak dolaşıp bağıra bağıra kahvaltılık yiyecek pazarlayan Çinlilerin çirkin sesleriyle uyanmak zorundalar.

Meselenin boyutunu ise postaneye ve ya bankaya gittiğinizde daha net anlarsınız. Postaneler Çin'e havale yapmak için

bekleyen Çinlilerle dolmuş, bankalar Çin'deki hesabina para yatırmak için bekleyen insanlarla dolmuş, bakacak olursanız bu insanlar bizim Türkler olmadığı gibi , en azından Doğu Türkistan'da yerleşmiş olan yerli Çinliler bile değil. Onlar dün ve ya evvelsi gün Çin'in her hangi bir yerinden yatak yorganlarını omuzuna koyup çıka gelen kimliği bile belli olmadığı halde vergi, ruhsat v.s gibi her tür idari işlemlerden "muaf" korsan ama mağrur Çinliler.

Bugün Doğu Türkistan'ı her yolla Çin devleti sömürüyor, Çinli memurlar soyup soğana çeviriyor, Korsan Çinliler ise talan ediyor, hemde hiç bir engel tanımadan.

İşsizlik

İşsizlik artık Doğu Türkistan Türklerinin kaderi olmuş durumdadır. Türklerin Üniversite'ye girme şansının ve nisbetinin Çinlerlere nazaran çok düşük olmasına rağmen, Üniversiteli Türkler artık mezun olduğuna sevinemiyorlar bile, çünkü kendilerinden önceki mezunların iş bulma konusundaki acı kaderlerinin kendilerinin de geleceği olduğunu biliyorlar.

Daha önceleri Çin yönetiminin "Azınlıklar Bölgesi"ne yönelik "millî siyasetinin" icabı, Üniversite mezunu gençler formaliten de olsa iyi kötü bir işlere tayin edilirdi. Şimdilerde ise bu tür şanslarıda yok. Çünkü ekonomik reformlar sonucu, çoğu işyerleri ve daireler kısmi özelleştirilerek şahslara ihaleye verildi. Yani devlet yönetime karışmayacak , sadece o iş yerlerinin devlete ödeyecekleri belirlenen aylık ve ya yıllık ödemelerle ilgilenecek. Bu durumda "millî siyaset" de tamamen suya düşmüş oluyor. Nitekim hemen hemen bütün işyeri yöneticileri Çinlidir ve Uygurları işe almama konusunda "Tam yetkili" durumdadırlar. Bazı yöneticiler Uygurları işe almama konusunda daha kurnaz davranarak "Üniversiteyi Çince bitirmiş olması" şartını koyuyor ve bu işi dolaylı olarak beceriyor. Ama çoğu yöneticiler ise niyetini artık gizlemeye gerek görmüyor ve alınacak kimsenin "Çinli olması" şartını açıkça belirtiyor. Üniversite mezunu gençlerin durumu böyleyken,ki bunlar zaten nüfusa göre çok azdırlar, normal bir lise mezunu ve ya fazla okuyamamış gençlerin durumunu anlamak zor olmasa gerek. Örnek olarak şöyle bir olayı anlatalım: Geçen sene Hotan vilayetinde bir fabrika kısmi özelleştirilerek bir Çinliye ihaleye verilir. Çinlinin yaptığı ilk iş fabrikada eskiden beri çalışmakta olan Uygur Türklerini işten çıkarmak olur. Bu durum doğal olarak halkın tepkisini uyandırır ve halk vali'ye şikayette bulunur. (Bu vali kukla vali olmamakla ün kazanan bir Uygur Türküydü) Vali de durumdan

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hoşnut olmaz ancak Çinliye de lafını geçiremez ve Doğu Türkistan mahalli hükumetinin başkan yardımcısı (gerçekte ise kukla Başkan Timur Devamet'in amiri) Sung han liang'a durumu bildirip yardım ister , ancak vali bey hiç ummadığı halde Sung'dan şu cevabı alır :"Şu anda ekonomik reform yapıyoruz, o iş yerinin idare hakkı kendisindedir, biz karışamayız, hem karı yükseltmek için bunlar gereklidir."

Esnaf kesiminin ekmek kapıları ise , önceki kısımda anlattığımız gibi her çeşit vergi ve ruhsatlardan "muaf" korsan nüfusların gittikçe çoğalan iş yerleri nedeniyle tıkanmaktadır.

Bu ekonomik dengesizlik ve haksızlıkların günlük hayattaki ifadelerine bir göz atalım: Çin'deki milliyetler içinde Uygurlar boylu poslu olmasıyla, kızlarının güzel ve bakımlı olmasıyla meşhurdu. Çin'de komünist düzenin verdiği monotonlukta Çinliler giydikleri tek tip elbiselerle kadın erkek farkını bile kaybetmişken, Uygurlar giydikleri millî giysileri ile özellikle kızlar giydikleri göz alıcı renklere sahip giysileriyle çok uygar bir görünüm verirdi. Çinlilerde altın küpe , bilezik, zincir gibi kavramlar daha mevcut değilken, Uygur kızlarının kulağında küpesi, parmağında yüzüğü, bileğinde bileziği eksik olmazdı ve her haliyle Çinli kadınları şaşırtır ve kıskandırırdı. Ama bugün durum çok değişik sanki yer değiştirmişler. Şehir sokaklarında dikkat edersiniz, Uygurlar özellikle genç nesiller, Çinlilere nazaran boylu poslu olma özelliğini kaybetmeye başlamış, Çinlilerin üzerinde pahalı takım elbiseler, lüks ayakkabılar, Uygurların üzerinde ise modası geçmiş eski elbiseler, özellikle kızların durumu daha da dikkat çekici. Çinli kadın kızlar takıdıkları pahalı takılar, lüks elbiseleri hatta kullandıkları makyaj malzemeleriyle dahi Uygur kadın kızlarına büyük farkatmış durumda. Daha da acı olan şu ki, hayattan doğal olarak beklentileri olan ,ancak ailesinin imkanlarının olmamasından dolayı istediği hiç bir şey elde edemeyen çok az sayıda da olsa bazı iradesiz genç kızlar çareyi paralı Çinlilerin çirkin tekliflerini kabul etmekte bulmaktadırlar. Bu Çinliler ise önce kızları eroine alıştırıp ondan sonra istediği gibi kullanmakta ve çeşitli vaatlarla Çin'in iç kesimlerine götürmektedirler. Son bilgilere göre Çin'in Şanhay, Kuan ço, Şen cen ve Pekin gibi büyük şehirlerindeki Gazino, meyhane ve çeşitli batakhanelerinde bu şekilde getirilip bırakılan Uygur kızlarının sayısı gün geçtikçe artmaktadır.

Önceleri, bir Çinlinin evinde geleneksel olarak sadece karyola , yatak yorgan,bir tencereyle can sayısı kadar demir tabaktan başka bir şey bulunmazken (Çinliler ev bezemeye alışık olmayıp,

paralarını bankaya yatırmaya önem verirdi), Uygurların evi yerlere kilim serilmiş ve duvara halılar asılmış ve çeşitli el işlemeli süs eşyalarıyla bezenmiş bir şekilde daha lüks bir görünüm arzederdi. Ama bugün bunlar da değişmiş. Bir Çinlinin evine girersiniz, yerlere ipek halılar serilmiş, evin içi son model mobilyalar, büyük ekran televizyon, müzik seti, çift kapılı buzdolabı gibi çağın verdiği her çeşit imkanlarla donatılmış, tam manasıyla bir "lüks hayat" koşulu mevcut. Ama zavallı Uygurun evine girersiniz gerçi yerde o kilimler hala serili ve duvarda halılar da asılı ancak sadece o kadar. O Çinlinin evindeki gibi çağdaş ve lüks görünümden çok uzak kalmıştır.

Kısacası ekonomik dengesizlik ve özellikle yapılmakta olan haksızlıklar Doğu Türkistan'da Uygur Türkleriyle Çinlilerin ekonomik durumu arasında büyük bir uçurumu meydana getirmiştir ve bu uçurum gittikçe büyümektedir.

Çin'de Rüşvet ve Yolsuzluğa Karşı Temizlik Harekâtı ve Doğu Türkistan'daki Yankıları

Son yıllardan beri rüşvet ve yolsuzluk Çin'in her yerini ve her sahasını sarmıştır. Şöyleki devlet ihalelerini almak, ihracat ithalat yapmak gibi büyük konulardan tut işe alınmak, eve telefon yerleştirmek, hatta uçak ve tren biletleri almak gibi normal konulara kadar her işe rüşvet karışmıştır. Yani adeta rüşvetsiz tek adım bile atılmaz olmuştur.

Bu durum karşısında, Çin yönetimi büyük çapta bir temizlik harekatı başlatmış bulunuyor. Nitekim ağustos aylarından itibaren rüşvet ve yolsuzluk olaylarıyla ilgili tutuklamalar, mahkemeler ve olayın ekonomik tutarına göre idamdan başlayıp çeşitli süreli hapis cezasına kadar cezalandırmalar başlamıştır. Çin yönetiminin organ yayını niteliğindeki TV merkez kanalındaki haber programları ise sırf bu tür haberlerle dolup taşmaktadır. Çin'in Tian cen şehrinde yapılan bir mahkemede Huang adında bir Çinli 20 yıllık hapis cezasına çarptılmıştır ki, bu Çinli ekonomiye katkılarından dolayı Merkez hükümet tarafından defalarca ödüllendirilmiş , ülke çapında örnek alınması gereken adam olarak teşvik edilmiş, hatta daha olaydan bir ay öncesinde de TV'de övülmüştür. Ama suçlu da cezasını fazlasıyla haketmiştir. Hikâye şu: ekonomik reformlar başladıktan sonra Huang kendi bulunduğu yörenin özelliğinden yararlanıp her çeşit önerilerle aktif biçimde önderlik ederek yöre ekonomisini çok kısa zamanda geliştirmiş ve sonunda her ailenin bir arabası olma derecesine kadar gelmiştir ki, 1949 senesinden beri

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

halkın her hangi bir özel mülk edinme hakkından mahrum olarak yaşaya geldiği Çin'de böyle bir durumu düşünmek bile imkansızdır. Bütün bu başarılar da Huang'ı iyice şımartmış ve her nedense gözüne sığmayan bir kişiyi adamlarıyla birlikte sokak ortasında döverek öldürmüş , sonra da olayı parayla örtbas etmeye çalışmış ve suçluları rüşvetle yurtdışına kaçırmaya kalkışmıştır.

TV'de yayınlanan haberlere göre rüşvet ve yolsuzluk olaylarının ekonomik tutarları en ufak yüz binlerce yuandan başlayıp, milyon hatta milyar yuana kadar varabiliyor.

Temizlik harekâtı Doğu Türkistan'da da başlamış ve bugüne kadar 16 bürokrat çeşitli rüşvet ve yolsuzluk suçlarından tutuklanmıştır. İşin ilginç yanı tutuklananların tamamen Çinli olmasıdır. Aslına bakarsanız öyle olmamasına imkan da yoktur, çünkü zavallı Uygur yöneticilerin elinde rüşvete değer yetki de yoktur ki, birisinin verdiği rüşveti alıp ta işini becersin. Uygurlar bazı dairelerde ve idarelerde gerçi "başkan " veya "müdür" olabiliyor ama en ufak bir iş için de kendisine "yardımcı" olarak tayin edilen Çinli yetkilinin ağzına bakmak zorunda ve imzası da "yardımcı" sının imzası olmadan geçerli sayılmıyor.

Öte yandan, yönetim siyasi ve ekonomik konularda Uygurlar'ın üzerine gelince çok daha hassas tutum izlemiştir. Nitekim daha bir kaç yıl önce, 10 bin yuan rüşvet aldığı iddiasıyla mahalli hükümetin daimi üyesi olan TOHTİ SABİR anında görevinden alınarak cezalandırılmıştı. Halbuki bugün rüşvet ve yolsuzluk olaylarında en az 100 binlerce ve milyonlarca yuan söz konusu olmaktadır. Bir örnek verelim: Kaşgar vilayeti mahalli hükümet başkanı Sung'un evine hırsız girmiş ve el attığı yerden 2 kg altın çıkınca hırsız korkudan doğru polise teslim olmaya gitmiş, Sung'un haksız gelir sağladığı ve bir sürü yolsuzluk olaylarına karıştığı da böylece ortaya çıkmış ve tutuklanmıştır. Tabi bu arada "hırsız"ın kendiliğinden girmediği, özellikle sokulduğu da alınan bilgiler arasındadır.

Bir fanatik Çinli yetkili bu durum karşısında çok üzülmüş olmalı ki, merkezî yönetime bir rapor yazmış, raporun içeriği şudur: Çin genelinde yürütülmekte olan ekonomik temizlik harekâtı gerçekten gerekliydi ve çok faydalı olmaktadır, canı gönülden destekleriz, ancak "Şin Cang" da daha değişik bir yöntem uygulansın, çünkü burada rüşvet ve yolsuzluk olaylarına karışanlar hep Çinli idarecilerdir eğer böyle açık şekilde cezalandırılmaya devam edilirse Uygurların önünde itibar kaybederiz ve onların bize cevap vermesi için fırsat doğmuş olur. Onun için suçlular parasal

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

cezaya çarptırılsın da idari bir cezaya çarptırılmasın. Ve bu işler daha gizli bir şekilde yürütülsün..v.s.

Petrolle gelen mutsuzluklar, talihsizlikler, yapılan talan ve soygunlar, işsizlik ve acı sonuçları derken, Doğu Türkistan Türkleri gerçekten çok acı ve karanlık günler yaşamaktadırlar.

Dileriz ki insanlık, Kuzey Denizinde buzlara sıkışıp kalan balinaları kurtarmak için gösterdiği o muteşem ilgiyi, tıpkı bir bilim adamının dediği gibi "dünya medeniyeti'ne yaptığı katkılarından ötürü yaşamaya en çok hakkı olan Doğu Türkistan Türklerinin haksızlıklarla dolu bu acı durumuna da gereken duyarlılık ve ilgiyi ergeç gösterir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

TÜRKMENİSTAN'DA BAĞIMSIZLIK SONRASI GELİŞMELER

Şule GÜNGÖR*

Coğrafî Durum

Türkmenistan'ın yüzölçümü Belçika, Hollanda, Danimarka, Portekiz, İsviçre, Avusturya ve Yunanistan'ın toplam yüzölçümlerinden fazla olup 488.100 km^2'dir. Fakat ülkenin 4/5 ünü Karakum Çölü (350.000 km^2) kapladığından nüfus yüzölçümüne nispetle az olup, 1989 nüfus sayımına göre ancak 3.512.190 idi. Başkenti Aşhabat olan Türkmenistan, batıda Hazar Denizi ve doğuda Amuderya Vadisi arasına yerleşmiştir. Doğudan batıya 1.100 km, güneyden kuzeye 650 km. uzunluğundaki bir alanı kaplayan Türkmenistan, Kazakıstan ve Özbekistan, güneyde ise İran ve Afganistan'la sınırdaştır. Önemli şehirleri ise başkent Aşhabat, Marı (Merv), Çarcuy, Taşauz, Krasnovodsk'dur (Kızıl-Su).

İklim sert ve karasal olup, genellikle yazları kuru ve sıcaktır. Gece ile gündüz arasında büyük ısı farkı görülür. Türkmenistan'ın nehirleri çok azdır.Belli başlı nehirler Hazar'a dökülen Atrek (kolu Sumbar), Karakum Çölünde kaybolan Tecen ile Murgap ve Türkmenistan'ın doğusundan bir kısmı geçen (Orta) Amuderya'dır. Türkmenistan bu nehirlerin dışında su ihtiyacını 900 km uzunluğundaki Karakum (Türkmen) kanalından temin etmektedir.

Türkmenistan'ın güneyinde Atrek nehri ile Kopet dağ silsilesi İran'la olan sınırı belirler. Güneybatıya doğru 600-1.000 m yükselen Bacus ve Karapul yaylaları bulunmaktadır. Kuzeydoğuda ise Kopet dağının devamını teşkil eden Küçük (772 m) ve Büyük Balhan (1.880 m) ile Krasnovodsk (308 m) yaylası bulunur. Ülkenin en güneydoğusunda ise 3.319 m yükseklikte olan Kugintau sıradağları mevcuttur.

Türkmenistan'ın ekonomisi, köy ekonomisi ağırlıklıdır. Köy ekonomisinde pamukçuluk mühim yer tutar, ayrıca kavun karpuz yetiştirilir ve üzüm bağları bulunur. Ekili yerlerin 9/10'unda

* M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Araştırma Görevlisi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

suni sulamadan yararlanılır. Ayrıca buğday, arpa, mısır ve tütün de yetiştirilmektedir.

Köy ekonomisinde besicilik mühim bir yer işgal eder ve meşhur Karakul koyunlarının dışında sığır ve tavuk beslenir, bir miktar da domuz bulunmaktadır.

Türkmenistan yeraltı zenginlikleri yönünden oldukça mühim bir ülkedir. Çeleken yarımadasında Nebit Dağ, Kum Dağ ve Okarem'de önemli miktarda petrol çıkmaktadır. Buradan elde edilen petrol borularla Krasnovodsk rafinerisine götürülmektedir. Aynı bölgelerde ve bunun dışında Karakum'da (Darvasa ile Bayram Ali) çıkan doğal gaz Buhara ve Ural'a sevkedilmektedir. Petrolün dışında kükürt, kurşun (Gaurdak), kalium, madenî tuz (Kara Boğaz Göl), iyot, brom gibi madenler de elde edilmektedir.

Türkmenistan'da özellikle tekstil endüstrisi gelişmiş olup, Aşhabat, Marı, Çarcuy, Taşauz, Saya'da fabrikalar mevcuttur.

Nüfus

1989 nüfus sayımına göre, Türkmenistan'ın nüfusu 3.512.190 idi. Türkmenler arasındaki nüfus artışına paralel olarak, cumhuriyetin nüfusu da artmaktadır. Türkmenler kendi cumhuriyetlerinde %71'in üzerinde bir nüfusa sahip olarak büyük bir çoğunluğu elde tutmaktadırlar. Bu oran Kırgız, Başkurt, Karakalpak, Kumuk, Nogay, Çuvaş, Meshet Türkü ve Uygurlarla birlikte (490.002) %85.84'e yükselmektedir. Bu şekliyle Türkmenistan tam anlamda bir Türkî cumhuriyet görünümündedir. Slav kökenlilerin oranı ise %10.5'u aşmamaktadır.

1989 nüfus sayımına göre, BDT'da yaşayan Türkmenlerin %92,9'u kendi cumhuriyetlerinde yaşamaktadır. Diğerleri ise Özbekistan, Rusya Federasyonu, Tacikistan ve BDT'nin diğer bölgelerine dağılmışlardır. BDT dışında da Türkmenler mevcut olup, Türkmenistan'ın sınır komşusu İran'ın kuzeyinde, Afganistan'ın kuzeyinde, Irak'ta, Türkiye ile Yakın Doğu ülkelerinde de yaşamaktadırlar. Türkmenlerin %65'i kırsal alanlarda yaşamaktadırlar.

Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan

Siyasî Yapı

27 Ekim 1925 tarihinde Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

22 Ağustos 1990 tarihinde Türkmenistan Yüksek Şurası, Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etti.

27 Ekim 1990 tarihinde halk oylamasıyla Saparmurat Niyazov, Türkmenistan Sovyet Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı oldu.

27 Ekim 1991 tarihinde yapılan referandumla Türkmenistan bağımsızlığını ilan etti.

2 Mart 1992 tarihinde Türkmenistan BDT'na üye oldu.

18 Mayıs 1992 tarihinde Türkmenistan Anayasası kabul edildi.

21 Haziran 1992 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Niyazov oyların % 99,5'ini alarak yeniden cumhurbaşkanı seçildi.

Eski Sovyetler Birliği'nde esen değişim rüzgarlarının etkisi, her yerde aynı derecede olmadı. 21 Haziran 1992 başkanlık seçiminde oyların % 99,5'ini aldıktan sonra güçlenen bir kişi, Saparmurat Niyazov ülkenin yönetimini kontrolü altında tutmaktadır.

Saparmurat Türkmenbaşı (Niyazov), 1940 yılında bir işçi ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldi ve zor bir çocukluk dönemi geçirdi. Babası II.Dünya Savaşı sırasında öldürüldü. 1948 Aşhabat depreminde ailesinin diğer fertlerini de kaybetti. Çocukluğu bir yetimhanede geçti.

Leningrad Politeknik Enstitüsü'nden elektrik mühendisi olarak mezun oldu. Büzmein elektrik santralında bir süre çalıştıktan sonra, siyasî hayata atıldı. Türkmenistan Komünist Partisi'nde hızla yükselmeğe başladı.

1985 yılında Devlet Bakanlar Konseyi'nin başkanlığı'na getirildi. Başarılı çalışmalarından dolayı, Türkmenistan Komünist Partisi'nin birinci sekreteri oldu. Bu ünvan parti içinde gelinebilecek en üst makamdı.

13 Ocak 1990 tarihinde, devletin yasal yönetim organı olan Türkmenistan Meclisi'nin başkanı oldu.

Yukarıda da bahsedildiği gibi, 27 Ekim 1990'da halkın oylarının % 93'ünü alarak, Türkmenistan'ın ilk devlet başkanı oldu. 21 Haziran 1992'te yapılan başkanlık seçimlerinde de oyların % 99,5'ini aldı.

15 Ocak 1994 tarihinde Türkmenistan devlet başkanı Saparmurat Niyazov, görev süresinin uzatılmasıyla ilgili halk

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

oylamasında, seçmenlerin % 99,99'undan destek alarak, tarihe geçecek bir oyla güven tazeledi.

Merkezî Seçim Komisyonu'nun rakamlarına göre, seçime katılma oranı % 99,9 olarak gerçekleşirken, sandık başına gelen 1.959.408 kişi "evet", 212 kişi "hayır" oyu kullandı, 17 oy da geçersiz sayıldı. Sandık başına gelmeyen, olumsuz ya da geçersiz oy kullananların toplam sayısı sadece 606. Merkezî Seçim Komisyonu seçim sonuçlarını "Türkmenistan'da halk güven ve istikrar istiyor" şeklinde yorumlamıştır.

Saparmurat Niyazov, Türkmenistan Komünist Partisi'nin Aralık 1991'deki 25. kongresinde partinin adını Türkmenistan Demokratik Partisi'ne çevirdi ve parti başkanı oldu.Parti programına göre: Türkmenistan Demokratik Partisi bütün siyasî faaliyetlere hakim olarak, "ana parti" şeklinde hizmet verecek, ayrıca -sadık- bir muhalefet partisi meydana getirilecekti. Niyazov, daha önceden Demokratik Parti'ye katılmayan rayon komitelerinin tecrübeli komünist sekreterlerinden oluşturulacak, bir köylü partisi kurulması isteğini ifade etmişti.

Niyazov, Demokratik Parti'nin Ağustos 1992'de yapılan toplantısında Köylü Partisi'nin karşılaştığı organizasyon güçlüklerine dikkat çekmiş ve Türkmenistan Demokratik Partisi'nin diğer "toplumsal-siyasal" hareketleri biçimlendirmede olduğu gibi, burada da yardım elini uzattığını belirtmişti. Köylü Partisi lideri Bayramov ise Niyazov ve politikasını desteklediğini sürekli olarak ifade eden, akademik çevreden bir isimdi.

Türkmenistan Anayasası

Türkmenistan Mayıs 1992'de anayasasını hazırlamakla, bağımsızlık sonrası anayasasını hazırlayan ilk Türkî cumhuriyet oldu.

Anayasa güçlü bir başkanlık yönetimine izin veriyor ve Türkmenistan pek çok kişi tarafından "demokratik başkanlık cumhuriyeti" veya kısaca "başkanlık cumhuriyeti" olarak tanınıyordu. Niyazov, başkan olarak şu haklara sahiptir:

Türkmenistan Parlamentosu olan "Meclis"in oybirliğiyle seçilen üyelerinden meydana gelen Bakanlar Kurulu'na başkanlık etmek, güven oylamasında iki turda anlaşma sağlanamazsa, parlamentoyu 18 ay tatil edebilmek. Ayrıca, başkan kanun hükmünde kararname yayınlamak, hakim ve savcıları tayin etmek ve yerlerini değiştirmek hakkına da sahiptir.

Türkmenistan eski Dışişleri Bakanı Abdi Kuliev, başkanlık sisteminin Türkmen halkının düşünce tarzına uyduğu inancındadır. "Türkmenler seçilen resmî görevlilere itaat etmeyi bilirler" diyen Kuliev, Doğuluların "ihtiyaçları karşılamayı bilmek zenginlik, itaat etmeyi bilmek büyüklüktür" özdeyişinin bir rastlantı olmadığını söylüyor.

Anayasanın onaylanacağı günden bir gün önce Türkmen Anayasa Komitesi, basın özgürlüğü ve bir Anayasa Mahkemesi kurulması hakkındaki yaklaşık 30 maddeyi değiştirdi.

Yakın tarihli bir röportajda Niyazov: "Geçiş döneminde olmamıza rağmen, devlet bütün toplumun yararına olarak, özgürlükleri korumaktadır. Eski güç yapılarını birdenbire dağıtmadık. Bu bir güç boşluğu yaratabilir ve kargaşaya yol açabilirdi. Biz sağlam adımlarla ve derece derece dönüşüm yolunu seçtik. Ayrıca hükümetimiz, sahte reform ve glasnost haraketlerinin yıkıcı faaliyetlerini kararlıkla bastırabilmiştir" demektedir.

Türkmenistan'ın yönetim şekli cumhuriyettir. Türkmenistan Anayasası'nın 54., 57. ve 58. maddelerinde cumhurbaşkanının, hükümetin yönetimini, millî bağımsızlığının garantisini, Türkmenistan halkının politik ve kültürel refahını Anayasa ve kanunlara uygun bir şekilde sağlamak ve Türkmenistan sınırlarının bütünlüğünü korumak gibi görev ve sorumlulukları vardır.

Türkmenistan Devleti'nin yüksek temsilcileri, Halk Maslahatı görevini gerçekleştirmektedirler. Anayasanın 50. maddesine göre Halk Maslahatı, Anayasanın maddelerine ek ve değişiklik, halk referandumlarının onaylanması ve cumhuriyetin gelişmesi için politik ve ekonomik, sosyal hedeflerin belirlenmesi konusundaki görevlerini yerine getirmektedir.

Anayasanın 67. maddesine göre Millet Meclisi, Anayasa ve kanunlarda değişiklik yapma, cumhurbaşkanı ve hükümet üyelerini seçme, Bakanlar Kabinesi'nin programını onaylama, Türkmenistan genel bütçesi ve gerçekleştirilmesi hakkındaki planları onaylama, devlet madalyalarının belirlenmeleri gibi çalışmaları yürütür.

Türkmenistan Yüksek Mahkemesi, Türkmenistan'ın en büyük hukukî ceza organı olarak çalışmaktadır. Çalışma alanlarına halk arasındaki anlaşmazlıklar, kanuna karşı gelenlerin yargılanmaları gibi işler girer.

Türkmenistan Anayasası'nın 5. bölümünde seçim sisteminin temelleri belirlenmiştir. Anayasanın 89. maddesi cumhurbaşkanı, parlamenter ve halkvekillerinin seçimine herkesin

katılımını ve eşitliği sağlamaktır. 18 yaşını dolduran herkes bu seçimlerde oy kullanabilir.

Anayasanın 90. maddesine göre, 25 yaşını dolduran her Türkmen vatandaşı parlamenter veya halk vekili olarak seçilebilir. Anayasaya göre, her siyasî parti, teşkilat ve vatandaş grupları bu seçimlere aday seçme hakkına sahiptir.

Anayasaya göre, devlet ve ulusal sorunların çözümü için, halk referandumlarının organize edilmesi ve oyların gizli, eşit ve direkt şekilde yapılması söz konusudur. Bu referandumların tarihini belirlemek, Halk Maslahatı'nın görevlerinden biridir.

Anayasaya göre, Türkmen vatandaşları siyasî parti meydana getirebilirler. Ancak, bu partilerin faaliyetleri kanunlar çerçevesinde belirlenmiştir.

Anayasanın 28. maddesine göre, siyasî partilerin anayasaya, sisteme, vatandaşların hukuk ve özgürlüklerine karşı olması, savaş propagandası, millî, sosyal, ırkçı ve dinî amaç taşımaları, askerî kuruluşlar organize etmeleri yasaktır.

Türkmenistan Anayasası'nın 11. bölümü insan hak ve özgürlüklerine ayrılmıştır. Anayasanın 16. ve 21. maddelerinde vatandaşların temel hak ve özgürlükleri çeşitli maddeler halinde ve açık bir şekilde belirtilmiştir.

Bunlar kişilik hakları, sağlığın korunması, eğitim hakkı, emekli insanların maddî hakları, vicdan özgürlüğü v.s gibi temel hak ve özgürlükleri kapsamaktadır.

Tüm bu temel hak ve özgürlükler, Türkmenistan'ın kendine özgü kanunlarına dayanılarak gerçekleştirilmiştir.

Türkmenistan Anayasası'nın 9. maddesinde ise, kişilerin mülk edinme hakları ve buna bağlı olarak mülkiyetin dokunulmazlığı, maddeler halinde belirtilmiştir.

Kişilerin mülk edinme haklarından elde ettiği kazançlar ve şahsî mülk olarak, üretim araçları, arazi, doğal kaynaklar, maddî ve çeşitli yollarla elde edilen kazançlar kabul edilmiştir. Bunlara devlet grupları ve şahsî gruplar da dahildir. Türkmenistan'da yaşayan, Türkmen vatandaşı olan herkes mülk edinme, üzerinde kazanç sağlama ve tasarruf etme yetkisine sahiptir.

Ancak, hiç bir kurum veya kuruluşun ve Türkmen vatandaşının, anayasanın kendisine sağladığı bu hakkı ihlal etmesi de mümkün değildir. Her Türkmen vatandaşı, kanunların kendisine verdiği haklar nispetinde, mülk edinmeğe çalışır ve elde ettiği gelirle, bu hakkını en doğal şekilde kullanabilir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Niyazov'un Kişilik Kültü, İnsan Hakları ve Muhalefet

Resmî ifadelere göre, Niyazov'a madalyaları, ödülü ve onuru layık gören Türkmen halkıdır. Niyazov'un adı bir sovhoza verildiği gibi, "Uluslararası Mahtum Kulu Ödülü" nü ilk defa alan kişi de Niyazov'dan başkası değildir.

Ayrıca, "Türkmenistan Kahramanı" olarak onurlandırılan kişilere verilen "Altın Ay" madalyası da Niyazov'un ceketini süslemektedir. Başkent Aşhabat'daki Lenin Caddesi'nin adı Saparmurat Niyazov olarak değiştirilmiştir. 1992 baharında Türkmen Sovyet Prezidyumu, başkan imajı konusunda bir kararı onaylamış ve Niyazov'un portresinin yaygın biçimde basılması ve satışı için çağrıda bulunmuştur.

Üniversite öğrencileri için en prestijli burs, başkan Niyazov adına verilendir ve en az iki askerî birim de Niyazov'un adını taşır.

Gazete makaleleri ve hükümet çevreleri Niyazov'u, Türkmenistan'ın bu karışık günlerinde liderlik etmeğe muktedir tek kişi olarak gösteriyorlar. Eski Dışişleri Bakanı Abdi Kuliev *Turkmenskaya Iskara*'da yayınlanan bir röportajda Niyazov'un kişilik kültünü şöyle özetliyor: "Büyük değişim, karışıklık ve felaket günlerinde Türkmenler yek vücut halinde bir kişinin etrafında toplanırlar. Bu kişi hayatını ortaya koyarak, seçtiği yolun güvenli olup, olmadığını kontrol eder ve diğerleri de onu izler, yoksa bu cehennemden çıkılamaz". Gerçek şu ki, onu seçen bütün Türkmenler teoriye değil, Niyazov'un şahsına oy vermişlerdir.Bu güçlü başkanlık rejimi ve başkanın kişiliği halkın düşünce tarzıyla uyum içindedir.

Niyazov ise aynı konuda şunları söylemektedir: Niyazov övüldüğünde neden sessiz kalıyor? diye soruyorsunuz. Benim övgülere ihtiyacım yok, halkımızın ihtiyacı var. Biz, birlik ve beraberliğimizle bütün dünyayı, batılı şirketleri ve iş adamlarını kendimize çekiyoruz.

Temmuz 1992'de Helsinki'de toplanan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği konferansında -ki, Türkmenistan 1975'te Nihaî Belge'ye imza atmıştı- Niyazov, insan haklarını slogan olarak kullanan grupları uyardı ve ekledi: "Bizim için insan hakları, kaçınılmaz şekilde millî çıkarlara bağladır."

Türkmenistan'da resmen tanınmış siyasî partiler yoktur. Resmî kayıtlara geçmemiş bir Demokratik Parti- bu Niyazov'un Demokratik Partisi'yle karıştırılmamalıdır-ve küçük bir halk desteğine sahip "Ağzıbirlik Teşkilatı", Niyazov yönetimine karşı cephe alan gruplardır. Türkmenistan yönetimi Ağzıbirlik

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Teşkilatı'nı, huzur ve istikrarı bozmağa niyetli çapulcu grubu olarak nitelendirmekte ve bu yüzden örgütün resmen faaliyet göstermesine izin vermemektedir.

Merkezi Washington'da olan bir Yahudi teşkilatının himayesi ile 7-8 Aralık 1992 tarihinde Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te insan hakları ile ilgili bir konferans düzenlendi. Türkmen yöneticileri, Bişkek'teki konferansa katılmak isteyen Ağzıbirlik Teşkilatı üyelerini 10 gün süreyle göz hapsinde tutmuş ve onların ülke dışına çıkmalarına izin vermemiştir. Bunun gerekçesini soran söz konusu teşkilatın mensuplarına Türkmen yöneticilerinin cevabı: "Sizin ülke dışındaki bir toplantıya katılmanız için, hiç bir nedeniniz yok!" şeklinde olmuştur.

Niyazov'un muhaliflerinden Şirali Nurmuradov "Saparcan Sana Ne Oldu?" başlığı altında yazdığı şiiri ile Niyazov'a ilk eleştirisini yöneltti. Nurmuradov, cumhurbaşkanına hitaben yazdığı bu şiirinde, Niyazov'a bazı sorular yöneltmekte ve uyarılarda bulunmaktadır. Halkın kendisinden gerçek bir Türkmene yakışır davranışlar beklediğini, bu nedenle eski Sovyet düzeninin bir ürünü olsa bile, Moskova karşısında el pençe divan durmaktan vazgeçmesini, ülkenin bağımsızlığına ve bütünlüğüne sahip çıkması gerektiğini belirttikten sonra "Biz seni Türkmen sanmıştık, oysa sen Rus çıktın!" diyerek hayal kırıklığını ifade ediyor.

Muhalefetin diğer bir ismi Akmuhammed Velsaparov...Hükümetin politikalarını eleştirdiği için, daha önce pek çok kez tutuklanmış olan gazeteci-yazar Velsaparov, ülkenin çıkarlarına ters davrandığı gerekçesiyle Türkmenistan Yazarlar Birliği üyeliğinden çıkarılmıştır.

Din

Türkmenler, sünnî ve hanefî mezhebindendirler. Şiilik, Türkmenistan'da buradaki Azerî göçmenler tarafından temsil edilmektedir.

Niyazov, Orta Asya Cumhuriyetlerinde, Sovyet yönetiminin uyguladığı devlet kontrolündeki "Resmî İslam" politikasını devam ettirdi. 2 Haziran 1992'de Adalet Bakanlığı tarafından resmen tanınan ve Türkmenistan'ın en yüksek dinî otoritesi olan Kadılık Müessesesi, Türkmenleri 21 Haziran başkanlık seçimlerinde Niyazov için oy vermeğe çağırdı. *Turkmenskaya Iskara*'da yayınlanan uzun bir röportajda, Aşhabat'taki Hazreti Ömer Camiinde imam olan Hazretkulu Hanoğlu, dinî literatürün serbestçe ve çok fazla yayıldığını, kâr amacıyla Kuran'ın yetersiz çevirilerinin

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yayınlandığını ve bunların İslam'ı çarpıttığını, hükümetin bunları denetlemesi gerektiğini vurgulamıştır.

Açık Kapılar Ve Pozitif Tarafsızlık Politikası

Niyazov, iki temel politika başlattı: "Açık Kapılar" ve "Pozitif Tarafsızlık". Açık Kapılar Politikası Türkmenistan'ın petrol, doğal gaz ve diğer maden zenginliklerini kullanacak yabancı yatırımcıları davet etmektir. Pozitif Tarafsızlık Politikası ise Türkmenistan'ın tarafsızlık ve bağımsızlığını açıklar.

Bugün Türkmenistan'da doğal gaz, elektrik ve su ücretsizdir.

Piyasadaki malların temini tam anlamıyla kontrol altındadır ve talebi fezla olan malların ihracatı yasaktır. Türkmenistan, petrol ve doğal gaz gelirleriyle yaşamayı ummaktadır. Yılda 85 milyar metreküplük üretim kapasitesiyle Rusya, A.B.D. ve Kanada'dan sonra, dünyanın dördüncü doğal gaz potansiyeline sahip ülkesidir.

Türkmenpress TASS'ın 7 Ağustos 1992'de verdiği habere göre, Türkmen doğal gazının Türkiye ve İran üzerinden Avrupa'ya taşınması için, bu işi koordine edecek bir komite oluşturuldu. İran, Türkiye, Pakistan ve dört Orta Asya cumhuriyetinin katıldığı Mayıs (1992) ayındaki zirve toplantısından çıkan tek somut proje, bu boru hattı projesi oldu.

Türkiye-Türkmenistan Münasebetleri

1991 yılının 27 Ekim günü Türkmenistan bağımsızlığını kazandığında, Türkmenistan'ı dünyanın yüzden fazla devleti arka arkaya tanıdı. Türkmenistan Birleşmiş Milletlere üye oldu. Ve Türkmenistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke Türkiye oldu.

Bugünlerde Türkmenistan'da, Türk yatırımları 2 milyar dolara ulaştı. Türk firmalarının çalıştırdığı işçi sayısı ise, 5.000 civarında. Türkmenistan'ın yeniden yapılanmasında önemli roller üstlenen Türk firmaları konut, fabrika, havaalanı inşaatı gibi bir çok alanda görev almışlardır. 252 milyon dolarla en fazla projeyi üstlenen Norsal Ltd., iplik, boya, hambez ve konfeksiyon alanında 7 fabrika ile süpermarket, fırın ve konut alanında bir çok projeyi yönlendirmektedir.

Türkmenistan, Türkler için çok önemli bir günde (Cumhuriyet Bayramı'nda) 29 Ekim 1992 tarihinde, Türkmenistan ilk büyükelçiliğini Ankara'da açtı. 1 Ağustos 1992 tarihinde Türkmenistan büyükelçisi Han Ahmedov, Türkiye Cumhur-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

başkanına güven mektubunu sundu ve büyükelçilik o gün, resmen faaliyetine başladı.

Türkmenistan-İran Münasebetleri

22 Ekim 1992'de Türkmenistan'ı ziyaret eden İran Cumhurbaşkanı Ali Ekber Rafsancani ile Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov, Türkmen petrolü ve doğal gazının İran üzerinden Türkiye'ye veya Basra Körfezine aktarılması için, İran topraklarına boru hattı döşenmesi hakkında, bir antlaşma imzaladılar (24 Ekim 1992). Ancak, İran üzerinden petrol boru hattının takip edeceği ülkenin Türkiye mi, yoksa İran mı olacağı henüz kararlaştırılmadı.

Niyazov, İran ile münasebetlerini sağlamlaştırıyor. 2 Ocak 1994 tarihinde dört günlük resmî bir ziyaret için İran'a giden Niyazov, beraberinde önemli bir siyasî ve ekonomik heyet de götürdü. Niyazov, Ağustos 1992'den bu yana İran'a yaptığı ikinci ziyaretin amacının iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmeğe ve güçlendirmeğe yönelik olduğunu bildirdi.

İki ülke arasında bir düzineden fazla antlaşma imzalanmış, İran 1992 yılında 100 ton pamuk karşılığında, Türkmenistan'a 211 ton yiyecek vermiştir.

Türkmenistan-Rusya Münasebetleri

Türkmenistan-Rusya münasebetlerine gelince, "Pozitif Tarafsızlık" politikasına göre, Türkmenistan karşısında bütün devletler eşittir. Ama, (George Orwell'in deyişiyle) Rusya daha eşittir. Niyazov, Moskova ile kalıcı ilişkiler kurdu; fakat BDT ile ilişkilerinde aynı tutumu göstermedi. Buna sebep olarak da, BDT'nun Afganistan'daki iç savaş sırasında yetersiz kalmasını gösterdi. Hatta Niyazov, Ekim 1992'de Bişkek'te yapılan BDT zirvesine bile katılmadı. 31 Temmuz (1992)'da Türkmenistan, Rusya ile diplomatik ve ekonomik işbirliği içeren bir antlaşma imzaladı. Türkmenistan dışişleri bakanlığına getirilen Halukberdi Atayev: "Ruslarla özel ilişkilerimizin olacağına inanıyorum. Eğer Rusya olmasaydı, savunma politikamızda büyük sorunlar çıkardı" şeklinde beyanat vermiştir.

Ordu

Kendisine ait bir ordusu bulunmayan Türkmenistan, Rusya ile bir savunma antlaşması imzalamıştır. Kendi ordusunu kurmak ve subaylarını eğitmek için, NATO'dan yardım talep etmiştir. Henüz

Türkmenistan'da personel yetiştirecek bir askerî okul bulunmamaktadır.

Türkmenistan ile Rusya askerî işbirliği üzerine karşılıklı antlaşma imzaladılar. Niyazov bu antlaşmayı Türkmenler için çok faydalı buluyormuş. Antlaşmaya göre, Rus vatandaşları askerliklerini Türkmenistan'da yapabilecekler, Türkmen subaylar da Rusya'nın askerî okullarında eğitim görebileceklerdir. Rusya, 1 Ocak 1994'ten sonra, Türkmenistan'daki askerî birimlerin bütün ihtiyaçlarının Türkmenistan tarafından karşılanmasını, şart koşmuştur.

Yine bu antlaşmaya göre, Rusya, Türkmenistan'da bazı askerî -stratejik üsleri muhafaza etmeğe devam edecektir. Niyazov, her türlü askerî bloktan uzak durduğunu, fakat Rusya ile işbirliğini geliştirmeğe çok önem verdiğini söylemiştir.

Bugün Türkmenistan'da yaklaşık 15.000 Rus askeri bulunmaktadır.

Eğitim /Kültür ve Alfabe

Türkmenistan'da 1925'te kabul edilen Türkmen-Yomut ağzı edebî dil olarak kullanılmaktadır. Türkmenler eski edebî geleneklerini muhafaza etmektedirler. En meşhur destanları Köroğlu Destanı'dır. Bunun dışında Şahseven ve Garip Destanları da kayda değer. Eski dönem yazarları arasında Mahdum Kulu (18.yy.) ve onun eserini geliştiren Molla Nepes (19.yy.), en meşhur ediplerindendir. Sovyet döneminde ise, Berdi Kerbayev (1894-1951), Aman Kekilov (doğ. 1912) ve şair Beki Seytekov (doğ. 1914) en meşhur olanlarıdır.

Türkmenistan'da fen teşkilatlarında ve yüksek eğitim kurumlarında 2.700'ü akademisyen olan 5.900 bilim ve bilim-öğretim elemanı çalışmaktadır.

Türkmenistan'da 10 yüksek eğitim kurumu faaliyet göstermekte ve 1.764 okulda 850.000 öğrenci öğrenim görmektedir.

Alfabe konusuna gelince, Cumhurbaşkanı Niyazov, Kril esaslı alfabeden Latin esaslı alfabeye 1 Ocak 1996'dan itibaren geçeceklerini açıklamıştır.

Niyazov, bir grup eğitim uzmanına bağımsız bir ülkenin ihtiyacı olan "beyin bankası" nı oluşturmak için eğitim sisteminin gözden geçirilmesi gerektiğini söyledi. Niyazov'un planının bir kısmında bütün vatandaşların Türkmence, İngilizce ve Rusça konuşabilmesi zorunluluğu yer alıyor. Türkmenistan'da yüksek öğrenim için yapılan giriş sınavları yerine, orta öğrenimden başarılı

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

öğrencilerin seçilmesi sistemi getirilecek. Eğitim reformu, 1996'da Latin alfabesine geçilmesiyle uygulanacak.

Manat

Niyazov'un 29 Temmuz 1993 tarihli bildirisine göre, sınırlarda daha sıkı gümrük kontrolü yapılacak. Diğer önlemlerin yanı sıra, bu bildiri 1961-1992 yılları arasında basılan rublelerin ithalini yasaklıyor.

1 Kasım 1993 tarihinden itibaren, Türkmenistan'da para birimi olarak, ruble yerine manat geçecek ve 1 Eylül'den itibaren, ruble piyasadan kaldırılmağa başlanacak. Bunun gerçekleştirilmesi için, Türkmen vatandaşları 30.000 rubleye (30 dolar) kadar paralarını değiştirebilecekler. 1 manat=1.000 ruble olarak düşünülmektedir. Rusya Merkez Bankası'nın Temmuz ayında eski rubleleri tedavülden kaldırma kararı, manatın bir an önce piyasaya sürülmesini hızlandırmıştır. Niyazov, aylıkların asgarî 150 manat olacağına söz vermiş ve Türkmenistan ruble bölgesinden çıktıktan sonra, ortalama ücretlerin 370-400 dolar karşılığı olacağını söylemiştir.

Türkmenistan yeni para birimi manatı tedavüle soktu. 1 dolar=2 manat ve 1 manat=500 ruble olarak kararlaştırıldı. Türkmenistan başbakan yardımcısı Valeri Ochertsov manatın tedavüle girmesiyle, enflasyonun ayda %25'ten %2-3'e düşeceğini söylemiştir. Türkmenistan Hükümeti, yeni para birimine 300 milyon dolar ayırmıştır.

Kaynaklar

DEVLET, Nadir, *Çağdaş Türkîler*, İstanbul, Çağ Yayınları, 1993.

"Türkmenistan Özel Sayısı", *İpek Yolu* , Yıl:1, Sayı: 7.

BROWN, Bess, "The First Year Of Unexpected Statehood-Turkmenistan", *RFE/RL Research Report*, s. 34-35, 1 Ocak 1993.

PANICO,Christopher J., "Turkmenistan Unaffected by Winds of Democratic Change", *RFE/RL Research Report*, s. 6-10, 22 Ocak 1993.

OĞUZ, Esedullah, "Türkmenistan mı?, Saparistan mı?", *Yeni Forum Dergisi*, s. 51-52, Aralık 1993.

OĞUZ, Esedullah, "Türkmenistan-Bağımsızlıktan Bir Yıl Sonra", *Yeni Forum Dergisi*, s. 59, Şubat 1993.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KIRIM TÜRKLERİ VE SON GELİŞMELER

Giray Saynur ALTUĞ*

Coğrafya

Kırım yarımadası, güneyinden ve batısından Karadeniz, doğusundan Azak Denizi ile sarılmış, kuzeyinden Orkapı ile karaya bağlanmıştır. Yarımadanın yüzölçümü 27.000 km^2, nüfusu 2,7 milyondur.

1 Kasım 1993 tarihli nüfus sayımına göre nüfusun;

% 67'si Rus (1.800.000, Beyaz Ruslar dahil),

% 23,55'si Ukraynalı (635.700),

% 9,7'si Kırım Tatarıdır (252.000). Ancak bu rakam günden güne artmaktadır. Halen 300.000 civarındadır.

% 1.8'si Ermeni (4800), Alman (2600), Rum (3500) ve Bulgardır (1400).

Başkenti : Simferopol (Akmescit)
Resmi Dili : Rusça.
Para Birimi : Karbovanetstir (Kupon).

Kırım'da 17 şehir, 5 liman, 8 hava alanı, 7 büyük demiryolu yük kavşağı ve 200 büyük fabrika bulunmaktadır.

Kırım, yumuşak iklimi ve merkezden uzak yerleşimi sebebiyle Rusya'nın Rivierası olarak nitelenmiştir. Nisan ile Ekim ayları arasında nüfusu üç kat çoğalır. Plaj sahil şeridi uzunluğu 343 km. olan Kırım'a, her yıl en az sekiz milyon turist gelmektedir. Ayrıca çok meşhur olan kaplıcalarında, tedavi olmak maksadıyla gelen yabancı sayısı da iki milyonu aşmaktadır.

Kırım kıyılarının büyük kısmı, deniz ticaretine çok uygundur. Kefe, Yalta, Gözleve, Akyar, Balıklava, Kerç, Aluşta ve Gurzuf başlıca limanlardır. Özellikle Akyar (Sivastopol) limanı büyük önem arzeder. Zira, Akyar koyu 7 km. derinliğinde karaya girmiş dar, muhafazalı ve gemilerin korunmasına çok elverişli bir sığınak durumundadır.

Kırım'da tabii zenginlik olarak; 10 adet demir yatağı ve 1.4 milyar ton demir rezervi, 45 adet kireç yatağı ve 450 milyon m3 kireç rezervi ve 400'den fazla tuz üretilen göl bulunmaktadır.

* M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Araştırma Görevlisi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tarih

XV. yüzyılın başlarında Altın Ordu Devleti'nden ayrılarak egemen ve hür bir Kırım Hanlığı kurmuş olan Kırım Türkleri, Mengli Giray Han zamanında, 1475 yılında, Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet ile bir ittifak antlaşması yaparak Osmanlı Türkleri ile kaderlerini birleştirdi. 1774 yılına kadar devam eden bu kader birliği, diğer bir deyişle Osmanlı himayesi, Küçük Kaynarca Antlaşması ile çözüldü. Bu antlaşma hükümlerine göre; Osmanlı Devleti, Kırım'a askeri yardım yapmaktan vazgeçmeyi ve Kırım Hanlığının bağımsızlığını tanımayı taahhüt ediyordu. Ancak Hanlık, 8 Nisan 1783'te Çarlık Rusyası tarafından ilhak edildi.Rus askerî ve mülkî idarelerinin Kırım ile ilgili müşterek tek gayeleri vardı;

"Her ne şekilde olursa olsun Kırım Türklerini, Kırım'dan uzaklaştırmak, Kırım'a Rus ve hıristiyanları yerleştirmek suretiyle bölgenin stratejik emniyetini sağlamak."

Bu gayelerine erişmek için; toprak yağması, dinî baskı ve tahrifat, millî eğitim, millî kültür yasak ve kısıtlamalarıyla, Türkleri göçe zorladılar. 1788-1792 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Yaş Antlaşması (6.1.1792), Kırım Türklerinin istiklâl ümitlerini tamamen yitirdi. Bunun sonucu olarak, nüfusun büyük bir kısmı Anadolu'ya ve Balkan memleketlerine (özellikle İstanbul ve Dobruca'ya) göç etti.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Kırım Hanlığı'nın Kuzey Bozkırı ve Bucak (Besarabya) bölgeleri boşalmış, yalnızca Kırım Yarımadasında 250.000 kadar Türk kalmıştı.

1917 Şubat Devrimi (Bolşevik İhtilâli), Kırım Türkleri için yeni bir devrin başlangıcı oldu. 25 Mart 1917 günü Akmescit'te, 1500 Kırım Türk temsilcisinin katıldığı "Bütün Kırım Müslüman Kongresi" toplandı. Kongrede, Krım Türklerinin kültürel, ulusal muhtariyeti ilân edildi. Kırım Müslüman Merkez İcra Komitesi seçildi. Başkanlığı'na ve Kırım Baş Müftülüğü'ne Nûman Çelebi Cihan getirildi.

26 Kasım 1917'de kurultay toplandı ve Kırım'ı Halk Cumhuriyeti olarak ilân eden anayasasını kabul etti. 13 Aralık 1917'de, Nûman Çelebi Cihan Başkanlığı'nda Kırım Millî Hükümeti kuruldu. Çelebi Cihan, Hükümet Başkanlığı'na ilâveten Adalet Bakanı oldu. Dışişleri ve Harbiye Bakanlığı'na Cafer Seydahmet getirildi. 28 Aralık'ta da, Kırım Erkân-ı Harbiyesi kuruldu ve Kırım Türk Silahlı Kuvvetleri bu kuruluşun emrine verildi. Kırım Millî Hükümeti'nin hakimiyeti, askeri liman

Sivastopol hariç, bütün Kırım Yarımadasını kapsıyordu. Adı geçen liman, Bolşevik İhtilâl Komitesi'nin işgalinde bulunuyordu. Bu durum, Sivastopol Garnizonu ve Karadeniz Donanmasıyla silahlı çatışmaya sebep oldu.

26 Ocak 1918 tarihinde Kırım Millî Hükümet Kuvvetleri'nin mağlûbiyeti üzerine, bütün Kırım Yarımadası, Bolşevik Kuvvetlerince işgal edildi. Bu sırada, Bolşevikler tarafından sulh müzakereleri için davet edilen Nûman Çelebi Cihan, önce tevkif, bilâhare 23 Şubat 1918'de, Akyar'da, kalleşçe şehit edildi. Kırım, Nisan 1918'de Almanlar tarafından işgal edildi.

Kırım Tatar Kurultayı, 1918 yılı Mayıs ayında yeniden toplandı ve 25 Haziran 1918'de General Süleyman Sülkeviç Başkanlığı'nda, yeni Kırım Millî Hükümeti kuruldu. Bu hükümet, Kırım'da devlet ve adalet mekanizmasını sağladı. "Kırım uyrukluğu", "Yabancı memleketlerde yaşayan Kırım Türklerinin, Kırım'a dönmelerini kolaylaştırmak" gibi bir dizi kanun çıkardı. Kırım'da ilk üniversiteyi tesis etti, Türkiye, Almanya ve komşu Ukrayna ile diplomatik ve ticarî ilişkiler kurdu.

1918 yılı sonundan 1920 yılı sonlarına kadar Kırım, önce General Denikin komutasında Beyaz Ruslar, daha sonra Bolşevikler, ardından General Vrangel komutasındaki Beyaz Ruslar tarafından işgal edildikten sonra Kasım 1920'de üçüncü ve son kez Bolşeviklerin eline geçti. Sovyet Hükümeti'nin müslüman halklarının sempatisini kazanma arzusu, Kırım Türklerine birtakım tavizler verilmesine yol açtı.

Lenin, 18 Ekim 1921'de Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurdu ve Veli İbrahim, bu Cumhuriyetin ilk Cumhurbaşkanı oldu. Kırım Türklerinin millî muhtariyetini tanıyan bu Cumhuriyet, Rusya'ya bağlandı. Bu devrede; okul, kütüphane, müze ve tiyatro gibi millî kültürel-eğitim kuruluşları açıldı. Kırım Türk aydınlarının kadroları teşekkül etti. Millî basın, edebiyat, sanat ve bilim sahasında gelişmeler oldu.

Stalin iktidara geldikten sonra, Sovyet Hükümeti 1928'e kadar olan siyasetinin tamamen aksi bir yön tuttu ve Kırım Türklerinin millî muhtariyetini fiiliyatta ortadan kaldırdı. Lenin'in başlattığı Tatarlaştırma siyaseti, yıldırma ve Sovyetleştirme siyasetine dönüştü.

1928 ilkbaharında, 3.500'ü aşkın Kırım Türkü tutuklandı, sürgüne gönderildi ya da kurşuna dizildi. Bunların başında, Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Başkanı Veli İbrahim de vardı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kırım'ın *Sovyetleştirilmesi*, tarımın kollektifleştirilmesini, Kırım Türklerinin, kültür, dil, yazı ve hayat tarzının her yönlü Ruslaştırılmasını ifade ediyordu. Tarımın kollektifleştirilmesi sırasında, birçok çiftlik sahibi de olmak üzere 35.000 Kırım Türkü de açlık nedeniyle hayatını kaybetti. Sovyet makamlarının Kırım'daki bu korkunç tutumları, Kırım Türkleri ile Stalin rejimi arasında derin bir uçurumun meydana gelmesine sebep oldu.

Alman Ordusu'nun Kırım'ı işgal ettiği 1941-1944 yıllarında, birkaç bin Kırım Türkünden altı muhafız taburu oluşturuldu. 10-25 Nisan 1944'te Sovyet Ordusu'nun Kırım'a girmesinden sonra, bu muhafız taburlarını bahane eden Stalin yönetimi, Kırım'da gaddarca bir terör havası estirmeye başladı.

1944'ün ikinci yarısında Almanlara esir düşen, feci olayların tanığı olan kimselerin ifadelerine göre; Kırım Türkleri kitleler halinde idam ediliyorlardı. Bir kişiyi Almanlarla işbirliği yaptığı konusunda suçlamak için iki kişinin tanıklığı yeterli idi. Simferopol şehrinin sokaklarındaki ağaçlardan dar ağacı olarak faydalanılıyordu. Bu tedhiş hareketi, Kırım Türklerinin hepsinin, 18 Mayıs 1944 gecesi Kırım'dan sürgün edilmesiyle sonuçlandı.

O gece, Kırım'daki tüm Türk köyleri Kızılordu askerleri tarafından sarıldı. Şehirdeki bütün Kırım Türk evleri basıldı. Çoluk çocuk, yaşlı genç herkes, 20 dakika içinde evlerinden çıkarılarak mezarlıklarda toplatıldı. Evden çıkmak istemeyenler, derhal oracıkda şehit edildi. Toplananlar ise daha sabah ışıltıları doğmadan yük vagonlarına üst üste istif edercesine yüklendi. Hınca hınç insan dolu yük vagonları, Orta Asya stepleri ve Sibirya'ya doğru yol alırken, kilitli vagonlar, Kızılordu askerlerinin keyfine göre, iki veya üç günde bir açıldı. Ölenler çıkarıldı. Geriye kalanlar ise ölümden daha acı yolculuklarına devam ettirildi.

Sonuç olarak; bir gecede, 8.730 köy, 2.500 cami ve 680 okul yol edildi. Yük vagonlarına bindirilen 423.100 kişiden 195.471 kişi hayatını kaybetti. Bilgi olarak; bu bedbaht yolculuğun bilânçosu aşağıya çıkarılmıştır:

- Yük vagonlarına yüklenerek sürülen aile sayısı : 112.078
- Yük vagonlarına yüklenerek sürülen insan sayısı : 423.100
- Yük vagonlarına yüklenerek sürülen çocuk sayısı : 57.000
- Sürülen kadın ve çocuk oranı : % 89,5
- Toplama, yükleme ve yolculuk sırasında ölenler : 195.471

Sürgüne gönderilenlerin, Sovyetler tarafından el konulan para yekûnu 2.440.200.000 Ruble (1961 kur değerine göre).

Sovyet Hükümeti, 25 Haziran 1945 yılında yayınladığı kararname ile Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırdı. Kırım, Oblast statüsüne yani Sovyet idaresinde bir nevi eyâlet statüsüne getirilerek yine Rusya'ya bağlı bırakıldı.

Kırım Türklerinin sürgün edilmesinden sonra, Rus göçmenlerin iskânına hız verildi ve Kırım, çoğunlukla Rusların yaşadığı bir yer haline getirildi.

1954 yılında Hruşçev, Ukrayna'nın Rusya'ya katılışının üçyüzüncü yıldönümü münasebetiyle, Kırım Oblastı'nı Rusya'dan alarak Ukrayna'ya bağladı.

Kırım Tatarlarının Kırım'a dönme ve millî haklarını yeniden elde etme mücâdeleleri sonunda, Sovyet Hükümeti, 5 Eylül 1967 günü yayınladığı bir kararname ile Kırım Tatarlarına haksızlık yapıldığını kabul etti. Fakat kararname, dolaylı bir şekilde Kırım'ın, Kırım Tatarlarına ait olmadığını ifade ediyor ve onlara Vatan Kırım'ın yolunu açmıyordu.

Kırım Türklerinin, Kırım'a dönüş yasağının kaldırıldığını ve affedildiklerini sanmalarına yol açan ve daha sonra karşılaştıkları baskılar sebebiyle büyük hayal kırıklığı yaratan ve Komünist Partisi ve Kremlin'e olan belli seviyelerdeki güveni ve ümidi yok eden Kararname şöyledir:

Kırım'da yaşamış Tatarlardan belli bir kısmının Alman yağmacılarıyla aktif emekdaşlık yapmaları gerçeği, 1944 yılında, Kırım Faşizm işgalinden azat edildikten sonra, esassız olarak Kırım'da Tatar ahalinin tamamına şamil edildi. Tatar milletinden olan vatandaşların hepsine toptan yüklenilen bu kabahat, özellikle cemiyetimizin iş ve siyaset hayatına yeni yeni nesillerin iştirak etmesinden dolayı kaldırılmak mecburiyetindedir.

SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu;

1.Tatar Milletinden olup, Kırım'da yaşamış vatandaşları toptan suçlama hususunda devlet organları tarafından çıkarılan ilgili kararların hükümsüz olmasını,

2.Bir zamanlar Kırım'da yaşamış olan Tatarların, Özbekistan topraklarında ve başka Birlik Cumhuriyetleri topraklarında yerleştikleri. Sovyet vatandaşlarına verilmiş hakların hepsinden faydalandıkları, içtimaî-siyasî hayata iştirak ettikleri, işçi temsilcilerinin yüksek sovyetine ve yerli sovyetlere seçildikleri, Sovyet, Parti ve köy organlarında sorumlu vazifelerde çalıştıkları,

onlara radyo yayını yapılmakta olduğu, ana dillerinde gazete çıkarıldığı ve diğer medenî tedbirlerin alındığı göz önünde bulundurularak; Tatar ahalisinin yaşadığı rayonları daha da geliştirmek için, Birlik Cumhuriyetleri Bakanlar Şuralarının, Tatar milletinden olan vatandaşlara ziraî ve kültürel yönden gelecekte de yardım etmelerini, onların millî menfaat ve hususiyetlerini göz önünde bulundurulmalarını kararlaştırdı.

SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu Başkanı N.
PODGORNİY
SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu Sekreteri
M.GEORGADZE
Moskova, Kremlin 5 Eylül 1967

SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu'nun 28 Nisan 1956 Tarihli Kararının 2. Maddesinin Uygulanması Hakkında Karar:

SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu; SSCB'nin bütün vatandaşları gibi, Tatar milletinden olup, bir zamanlar Kırım'da yaşamış vatandaşlar ve onların eş ve çocukları da işe alınma ve pasaport rejimi hakkında yürürlükte olan kanunlara göre, Sovyetler Birliği'nin bütün topraklarında yaşamak hakkından faydalandıklarının ilân edilmesini kararlaştırmıştır.

SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu Başkanı N.
PODGORNİY
SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu Sekreteri M.
GEORGADZE
Moskova, Kremlin 5 Eylül 1967

Sovyet Hükümeti, ancak, 1987 yılında Kırım Tatarlarının Kızıl Meydan'da bütün dünyayı şaşkına çeviren kitlesel gösterilerinden sonra, Kırım Tatarlarına haksızlık yapılarak suç işlendiğini açıkça kabul ve ilân etti. Kırım Tatarlarının, Kırım'a döndürülmelerine razı oldu ve Kırım Tatar probleminin çözümü için bir devlet komitesi kuruldu. Ancak bu komiteler ve dolayısıyla Sovyet hükümeti, meselenin çözümü için ciddi ve müsbet bir adım atmadı. Meseleyi kasıtlı olarak sürüncemede bıraktı.

Sovyetler Birliği'ndeki demokratik değişmeler esnasında, devletin her köşesinde, sosyal ve politik faaliyetler canlanmaya başladı. Taşkent'te 2 Mayıs 1989 günü, Kırım Millî Hareketi Teşebbüs Grupları Beşinci Genel Kongresi'nde, Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilâtı kuruldu ve Teşkilât Başkanlığı'na Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu getirildi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yedi ay sonra, 14 Kasım 1989'da, Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti, Kırım halkının uğratıldığı jenositin varlığı hususunda, itiraf deklerasyonu yayınladı. Bu tarihten itibaren K.T.M.H.T, çadır şehirler kurarak, Kırım'a göçü hızlandırdı. 1989'da Kırım'da ikamet eden Kırım Tatar nüfusu, 20.000 civarında iken bu sayı 1990 Mart'ında 76.400'e, 1991 yılı Mart'ında ise 150.000 civarına ulaştı.

Kırım bölgesinde Rus çoğunluğun kontrolündeki iktidar, Kırım Tatarlarının bu hızlı ve kendi güçleriyle organize edilmiş dönüşleri karşışında, Kırım'ın yine Muhtar Cumhuriyet statüsüne dönüştürülmesini ve dolaylı olarak Rusya'ya bağlanmasını istedi. Kırım'da da bu yönde kamuoyu oluşturmaya başladı.

20 Ocak 1991'de Kırım'da referandum yapıldı, referandumda oy kullanan 1.441.019 seçmenden 1.343.855'i Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasına "evet" dedi. Bunun üzerine Ukrayna Yüksek Sovyeti, Kırım'ın tekrar Rusya'ya bağlanmasını önlemek için 12 Şubat 1991'de Ukrayna'ya bağlı Kırım Muhtar Cumhuriyeti'nin kurulmasını ve Kırım Oblast Sovyeti üyelerinin Kırım Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti üyeleri olarak kabul edilmelerini kararlaştırdı.

22 Mart 1991'de, Kırım Oblast Sovyeti'nin yaptığı toplantıda, bu karar gerçekleştirildi ve Cumhurbaşkanlığı'na da, Kırım Komünist Partisi 1. Sekreteri Nikolay Bagrov getirildi. Ayrıca, parlamentoda Kırım Tatarlarının temsili için yedi kişilik kota tahsis edildi ve bu temsilcileri seçmek için Kırım Tatar millî kültürel cemiyetlerine de tekliflerde bulunuldu.

Kırım Millî Hareketi Teşkilâtı, bu durumu şiddetle protesto etti. Çünkü milletvekillerinin seçimi, kültür cemiyetlerinin değil, bütün halkın meselesiydi. Bunun üzerine, Kırım Sovyet idarecileri, kendilerine destek verebilecek Kırım Tatar kültür cemiyetlerini kurmaya karar verdi. Böylece "çi börek" yapıp satmakla uğraşan bir kooperatife "Yeşil Ada Kırım Tatar Kültür Cemiyeti" adı verildi. Sahibi de Kırım Yüksek Sovyeti'nde Tatarların temsilcisi olarak kabul edildi. Fakat gerekli olan diğer altı kişiyi bulamadıkları için planları gerçekleşemedi.

Kırım Tatarları, millî iradelerini ortaya koymak için Kırım Tatar Millî Hareketi Teşkilâtı öncülüğünde millî kurultaylarını toplama kararı aldı.

Kırım Tatarları, Kırım, Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kafkasya, Rusya, Ukrayna, Litvanya, Letonya ve

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

başka Sovyet ülke ve şehirlerinde demokratik seçimlerini yaparak vekillerini Kırım'a gönderdiler.

II. Kırım Tatar Millî Kurultayı, 26 Haziran 1991'de Akmescit şehrinde toplandı. Kurultaya 262 delege katıldı. Bu delegelerden 226'sının kararlara oy verme hakkı vardı. Delegelerin % 89.8'i erkek, % 10.2'si kadındı. Kurultay, Kırım Türklerinin millî marşı, "Ant Etkenmen" ile açıldı. Konuşmalar, çoğunlukla Rusça yapıldı.

Kurultay, kurultayın ana fikir ve prensiplerini vurgulayan ve Kırım Tatarlarının kendi kaderlerini belirleyen "Millî Egemenlik Bildirisi" ni oy birliği ile kabul etti ve Ruslar'ın kontrolündeki Kırım Muhtar Sovyet Cumhuriyeti'ni tanımadığını ilân etti. Kurultay, aynı zamanda Kırım Tatar halkının yetkili tek organı olarak Kırım Tatar Millî Meclisi'ni (K.T.M.M) kabul etti ve 33 üyeden ibaret kadrosunu seçti. Meclis Başkanlığı'na da seçimle, Kırım Tatarlarının tanınmış insan hakları savunucusu ve millî önderi, K.T.M.H.T Başkanı Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu getirildi. Kurultay, toplantının son günü, oy birliğiyle şu kararları aldı:

1. Kırım Tatar halkının millî bayrağı, direğe bağlanan kenarında, üst tarafta altın tamgası olan dört köşeli gök mavidir. Bayrağın eninin boyuna oranı 1/2 'dir.

2. Kırım Tatar halkının millî marşı, Çelebi Cihan'ın "Ant Etkenmen" adlı eseridir.

3. Kırım Tatar yazısında, Kırım Tatar dilinin fonetik hususiyetlerini doğru aksettiren, Lâtin alfabesinin kullanılması şarttır.

4. Kırım Tatar dili uzmanları ve Türkologlarının işbirliğiyle Kırım Tatar dilinde Lâtin alfabesinin kullanılması hakkında bir konferansı teşkilâtlandırmak görevi, Meclis'e verilmiştir.

Kurultaydan bir hafta sonra, 6 Temmuz 1991 günü KTMM, birinci toplantısını Akmescit şehrinde yaptı. Bu toplantıda, Meclis Başkanlık Kurulu, Meclis Organları ve Başkanları seçildi. Müteakiben Kırım Tatar Millî Meclisi'nin tüzüğü ve taslak anayasa hazırlandı. Bu tüzüğün genel amaçlarının maddeleri şöyledir:

Tüzüğün Amacı

1. Sovyet Hükümeti tarafından Kırım Tatarlarına karşı yapılan jenosidin sonuçlarını ortadan kaldırmak.

2. Kırım Tatar halkının siyasî ve millî hukuklarını yeniden elde etmesini temin etmek.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. Kırım Tatarlarının kendi millî topraklarında hür millî devletini kurma hakkını, kendisinin halledebilmesi hakkını hayata geçirmek.

4. Kırım Tatarlarının tarihi vatanı Kırım'a dönmeleri ve yerleşmeleri için tedbirler almak, uygulamak.

5. Kırım Tatarlarının dilini, kültürünü ve dinini yeniden canlandırıp geliştirmek.

6. Sosyal ve iktisadî programları uygulayabilmek amacıyla, Kırım'ın halk eğitim yapısını mükemmelleştirmek ve Kırım Tatar halkının sosyal güvenliğini temin etmek.

7. Kırım'ın bozulan ekolojik durumunu sağlamlaştırmak.

Kırım Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti, Kırım Tatar Millî Meclisi'nin itirazlarını ve anayasa taslağını dikkate almadı. Bu durum gerginliği iyice arttırdı ve sık sık şiddet olayları vuku bulmaya başladı. Bu olaylardan biri, çok önemli olması nedeniyle biraz detaylı olarak açıklanacaktır. Olay 1992 yılı Ekim ayında cereyan etmiştir.

1990 yılında, Kırım'a dönen ve Aluşta şehri civarına yerleşmek isteyen 2000 kadar Kırım Tatarı, Aluşta şehri İcra Komitesi'ne müracaat eder. Aradan iki sene geçmesine rağmen, müspet veya menfî bir cevap alamaz. Bunun üzerine 300 kadar vatandaş, yetkililere Aluşta şehrinin Krasni-Ray köyünde bir tarlaya yerleşeceklerini ifade ederek çadırlarını kurar. 10 Temmuz 1992 günü tahminen 300 kişilik milis kuvveti kurulan bu çadır şehri yer ile bir eder, sakinleri döver ve birçoğunu da yaralar. Yapılan bu zorbalığı ve insanlık dışı saldırıyı, protesto eden binlerce Kırım Tatarı, Akmescit meydanında toplanarak gösteriler yapar. Buna rağmen Aluşta şehir yetkilileri, tutumlarını değiştirmez. Aynı vatandaşlar, Eylül ayı sonunda bahis konusu tarlaya yeniden ev yapmaya başlar. Bu defa 1 Ekim'de, 600'den fazla milis buldozer ve eksvatörlerle gelerek, Kırım Tatarlarının inşa ettikleri 21 evi yıkar, paralarını gasp eder, inşaat malzemelerini yağmalar, pek çok Kırım Tatarı dövülür, dördü ağır olmak üzere 31 Kırım Tatarı yaralanır ve 26 kişi tutuklanır. Durum 2 Ekim'de, K.T.M.M tarafından protesto edilir. Bir bildiri yayınlanarak, tutukluların serbest bırakılması, maddî ve manevî zararın ödenmesi istenir. İleriki günlerde, K.T.M.M, olaylarla ilgili bir basın toplantısı düzenler. Kırım Tatarlarınca Akmescit çevre yolları, yarım saat müddetle kapatılır. Kırım Özerk Polis Teşkilâtı önünde gösteri yapılır. Kırım Parlamento binası önünde karşılıklı çatışmalar olur. Lenin

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

meydanında toplanılır. Neticede, tutuklu bulunan 26 Kırım Tatarı serbest bırakılır.

Olayların devam ettiği süre içinde, 10.000 kişilik bir topluluğun çok iyi kontrol edilmesi, hiçbir ölüm vak'asının olmaması, tutukluların serbest bırakılması, Tatar olaylarını Ukrayna basınının desteklemesi, Rusların kontrolündeki hükümetin geri adım atması, Kırım Tatar Millî Meclisi'nin gücünü açık bir şekilde ortaya koymuş olmasına rağmen, Kırım Yüksek Sovyeti, 18 Eylül 1993'de kabul ettiği yeni seçim kanununda Kırım Tatarlarını hiç dikkate almadı.

Bunun üzerine Kırım Tatarları, derhal bu durumu Yüksek Sovyet önünde düzenledikleri gösterilerle durumu protesto etmeye başladı. Akmescit şehri etrafındaki ana yollar ve demiryolları kapatıldı. Kırım Tatar Millî Meclisi, Kırım Yüksek Sovyeti'ni bu kararını gözden geçirmeye ve Kırım Tatarları lehine değişiklikler yapmaya çağırdı.

Kırım Tatar Millî Meclisi'nin şiddetli tepkileri ve kararlı tutumları karşısında, Kırım Yüksek Sovyeti 14 Ekim 1993'de toplandı ve seçim kanununa eklemeler yaparak, Kırım Tatarlarına 14 kişilik kota verilmesini kabul etmek zorunda kaldı. Son değişikliklerle, Kırım Yüksek Sovyeti'ndeki sandalye sayısı, 80'den 98'e yükseltildi. Bunlardan 14'ü Kırım Tatarlarına, birer tanesi de Rum, Ermeni, Alman ve Bulgarlara verildi.

Kanuna göre, Kırım'da resmî oturma müsaadesi almış, 18 yaşından büyük, bütün Kırım Tatarlarının oylarıyla yapılacak 14 Kırım Tatar milletvekili seçiminin geçerli olması için, katılımın % 50'nin üzerinde olması, en az iki listenin seçime katılması şart.

Seçim Kanunu

Kırım Yüksek Sovyeti'nin diğer 80 sandalyesinden 12'si, Kırım'da partilerin göstereceği listelerden, bütün Kırım boyunca kullanılacak oy sayısına göre kullanılacak toplam oy sayısına göre seçilecektir. Kalan 68 sandalye ise bölgelerden seçilecektir. Kırım Tatarları, bu 68 sandalye için kendi bölgelerinde yapılacak seçimlerde de oy kullanabileceklerdir. Ayrıca isterlerse, Kırım Tatar Millî Bölgesi adıyla seçilecek 14 Kırım Tatarının belirleneceği seçimlere katılmayıp, siyasî partilerin aday göstereceği 12 kişilik listeler için oy verebileceklerdir.

Bu durumda Kırım Tatarlarının, Kırım Yüksek Sovyeti'ne daha fazla milletvekili gönderme imkânları olabilecektir. Dolayısıyla, 14 koltuk olarak tespit edilen kota, Kırım Tatarlarının birlik ve

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

beraberlik içinde hareket etmeleri ve kendi içlerinde iyi koordine edilmeleri halinde, 20'nin üzerinde temsilciyi, Kırım Yüksek Sovyeti'ne göndermek pekâla mümkün olabilecektir. Böylelikle Kırım Yüksek Sovyeti, resmen tanımadığı Kırım Tatar Millî Kurultayı'nın, Kırım Yüksek Sovyeti'ndeki temsilcilerin belirlenmesini kabul etmek zorunda kalmış oluyordu.

Kırım Tatar Millî Meclisi, Millî Kurultayı'nı olağanüstü toplantıya çağırmış ve Kurultay, 27, 28, 29 Kasım 1993 tarihlerinde toplanarak seçimlere katılmayı kararlaştırmış ve 14 temsilcisini belirlemiştir. Kırım'daki, Kırım Tatarları dışında, genel politik ortamı canlandırabilmek için 1993 yılında Kırım Yüksek Sovyeti'nde bulunan parti ve temsilcilerinden kısaca bahsedilecektir.

Kırım Yüksek Sovyeti (1993 Eylül-Ekim)

Parti ve Gruplar	Toplam	Parti T.	Destekçi
Kırım Komünist Partisi	25	23	2
Ruslar		28	
Kırım Cumhuriyetçi Partisi		10	
Kırım Rus Partisi		3	5
Kırım'da Rusça Konuşanlar P.		10	
Kırım Ekonomisini Canlandırma P.	60	34	26
Kırım Cumhuriyetine Destek Birliği	15	10	5
Kırım Tatarı	1	1	
Hiçbir Gruba ve Partiye Bağlı Olmayan	67	67	
Toplam	196	158	38

Kırım Yüksek Sovyeti'nde, Kırım Komünist Partisi, Rus Partileri, Kırım Ekonomisini Canlandırma Partisi, Kırım Cumhuriyetine Destek Birliği, Kırım Tatarı ve bağımsız olarak, toplam 158 parti temsilcisi ve 38 destekçi bulunmaktadır.

Kırım Komünist Partisi

Ağustos 1991'de yasaklanan Kırım Komünist Partisi, kısa bir süre sonra yeniden faaliyete geçti. Eylül 1991 başlarında, Yalta, Evpatoriya (Gözleve) ve Feodosiya'da, yerel komünist dernekleri kuruldu ve bu dernekler Haziran 1992'de birleşerek, Kırım Komünist Birliği'ni oluşturdu. Birlik Başkanlığı'na, 1991 yılı Şubat'ından Ağustos ayına kadar, Ukrayna Komünist Partisi Kırım

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Oblast Teşkilâtı Birinci Sekreterliği'ni de yapmış olan Leonid Graç getirildi.

Birlik, 18 Haziran 1993 tarihinde tekrar, Kırım Komünist Partisi adını aldı ve 15 Eylül 1993'de Kırım'daki yetkili makamların onaylarıyla, yarımada da kurulan ilk yasal politik parti oldu. Graç'a göre, ayaklanmadan önce Kırım'da bulunan toplam 131.000 Komünist Partisi üyesinin 30.000'i yeni partiye kaydolmuştur. Kırım Yüksek Sovyeti'nde bulunan 196 milletvekilinin 25'i Komünist Parti'yi temsil etmektedir.

Komünist Partisi'nin programı, geçmişteki Komünist Partisi'nin ilkelerini kapsar. Herşeyden önce, Parti, 1990-1991'de olduğundan daha fazla üniter bir devlet olarak S.S.C.B (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği)' nin yeniden canlanmasını planlar. Burjuva kapitalizminin yükselmesine ve spekülasyona karşı çaba gösterileceğini, kollektif kuvvetlere karşı köylüyü koruyacağını, müşterek mülkiyet için azamî devlet desteği verileceğini ve halkın sosyal savunmasını yapacağını vaad eder.

Parti, bireysel halkları ve uluslararası prensipleri ayakta tutacağını deklere etmesine rağmen, Kırım Tatarlarına karşı düşmanca ve saldırgan bir siyaset izlemektedir. Graç, Kırım Tatarlarını, Kırım'daki müslüman faktörünün ateşleyicileri olarak görmekte ve onları Kırım'da müslüman akımını genişletmekle itham etmektedir. Graç, Bagrov'un batı ile ticaret ve ekonomik bağımsızlık fikrine ve Kırım'ın bağımsızlığına karşıdır.

Kırım Komünist Partisi'nden başka Kırım'da daha radikal olan 1992 Aralığında kurulan Kırım İşçileri Komünist Partisi ve birkaç yüz üyesi olan Kırım Çalışma Teşkilâtı adlı Komünist Partiler de bulunmaktadır.

Kırım Rus Partileri

Yerel Kırım milletvekili Yuriy Meşkov'un liderlik ettiği, Kırım Cumhuriyetçi Hareketi, 23 Ağustos 1991'de, Kırım'ın, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içinde kalmasını destekleyen ve Ukrayna'nın bağımsızlık fikrine karşı çıkan nümayişler sırasında şöhret buldu.

Yerel iş adamlarının kısa zamanda desteği ve Kırım'ın bağımsızlık referandumu için örgütün 246.000 imza toplaması, Kırım Cumhuriyetçi Hareketi'nin çok çabuk büyümesini sağladı. Partinin etkisi, 1992 ortalarında en yüksek seviyeye erişti ve Cumhuriyetçiler, Kırım Yüksek Sovyeti'nde 28 milletvekiline sahip oldu.

Bagrov, Kiev üzerinde baskı yapabilmek için, Kırım bağımsızlığının müzakere edildiği sürece, Kırım Cumhuriyetçi Hareketi'ni desteklemeyi faydalı buldu. Kırım Yüksek Sovyeti'nde Kırım bağımsızlık deklerasyonunun geri alınmasından sonra gerek Bagrov'un desteğini çekmesi ve gerekse iç çatışmalar, Kırım Cumhuriyetçi Hareketi'nin çözülmesine neden oldu ve yeniden aşağıdaki Rus parti ve cemiyetleri kuruldu.

1. Kırım Cumhuriyetçi Partisi
2. Kırım Rus Partisi
3. Kırım'da Rusça Konuşanlar Hareketi
4. Rus Cemiyeti
5. Millî Kurtuluş Cephesinin Kırım Kolu

Meşkov'un başkanlık yaptığı Kırım Cumhuriyetçi Partisi, bağımsız bir Kırım vurgulamasına devam etmiştir. Bu nedenle kilit durumundaki yerel iş adamları, bağlılıklarını, Rusya ile birlik oluşturmak için destek veren Rusça Konuşanlar Partisi'ne kaydırmış ve Kırım Yüksek Sovyeti'ndeki, Kırım Cumhuriyetçi Partisi'nin 28 milletvekilinden 10'u bu partiye geçmiştir.

1993 yılı başında, Kırım Cumhuriyetçi Partisi'nde yeni bir bölünme daha oldu, Meşkov ile Şuvaynikov'un, arasındaki kişisel tartışmalar, Şuvaynikov'un, Kırım'ı tekrar Rusya'ya bağlamak platformu üzerinde, Kırım Rus Partisi'ni kurmasına yol açmıştır. Bu da, yeni bir birlik devletinin yaratılması ve Ukrayna'daki milliyetçi güçlere darbe vurulması için ilk adımı oluşturmuştur.

Rus Partisi, 1000 üyesi olduğunu iddia etmektedir. Kırım Yüksek Sovyeti'nde üç yerel milletvekili (Şuvaynikov, Levçenko ve Kruglov), ayrıca 5 destekçi bulunmaktadır. Rus Partisi ile Rusça Konuşanlar Hareketi arasında prensipte bir farklılık yoktur. Kişisel ihtiraslar söz konusudur.

Dördüncü grup olan Los'un kurduğu Rus Cemiyeti'nin, Eylül 1993'de yapılan kuruluş kongresinde, Rus Partisi ile birleşmesi söz konusu olmuşsa da, Los ile Şuvaynikov arasındaki kişisel anlaşmazlık bunu önlemiştir.

Kırım Rus Partisi'ne yakınlığıyla tanınan ve Kırım Yüksek Sovyetinde milletvekili olan A. Kruglov tarafından yönetilen Sivastopol'daki milliyetçi gruplar, Kırım'ın başkenti Simferopol'de (Akmescit) bulunan Kırım Cumhuriyetçi Partisi ve Kırım Komünist Partisi'nin bölünmesiyle ortaya çıkan partilere nazaran daha fazla önem kazanmaya başlamışlardır. Sivastopol'daki bu grupların, Ekim ayaklanmasından önce, Moskova'daki emperyalist çevrelerle çok sıkı bağlantıları vardı.

Rus Partileri, 1992'den beri, Bagrov'un kendi davalarına ihanet ettiğine inanmaktadırlar. Kruglov, "Tatar gangsterler" ve "Ukraynalı Burjuva Milliyetçiler" suçlamasıyla ve Kırımlı yurtseverlerin ana hedefinin, Ukrayna'nın çözülüşü olması gerektiği yolundaki açıklamalarıyla kötü bir şöhret sahibi olmuştur.

Temmuz 1993'de Kruglov, yerel neo (yeni) komünistlerle " Sivastopol Halkı ve Karadeniz Denizcileri Halk Meclisi " ni kurdu. Bu meclis, Rusya Parlamentosu'nun, Sivastopol'un sahibi olma yolundaki iddialarını onayladı ve Kruglov'u, Şehir Sovyeti'nin yasal başkanı ilân etti.

Kruglov, Kırım Komünist Partisi lideri Graç ile birlikte, Eylül 1993'de Moskova'da toplanan S.S.C.B Halk Kongresi'nde delege idi. Burada, her ikisi de Yeltsin'e karşı açıkça Rutskoy ve Hasbulatov'u desteklediler.

Kırım yetkililerini, Rusya ile en azından ekonomik bir birlik kurma konusunda zorlayacak ve Kırım Tatarlarına ciddi bir ödün vermeyecek kadar kuvvetli olan komünistler ve Rus Partileri1992 yılından itibaren yavaş yavaş etkilerini kaybettiler ve Bagrov'dan ümitlerini tamamen kestiler.

1993 yazında öncelikle Meşkov'un Cumhuriyetçi Partisi ve yerel bağımsız sendikalar, Bagrov ile Kırım Yüksek Sovyeti'nin istifalarını isteyen bir dilekçe kampanyası başlattılar. 195.000 imza toplandı. Bu rakam, yerel yasanın ön gördüğü oy sayısından 11.000 fazlaydı. Fakat Kırımlı yetkililer 17.000 imzayı geçersiz sayarak bir referandum yapılmasını önlediler.

Kırım Ekonomisini Canlandırma Partisi

Kırım'da, en güçlü grup, eski komünist, yeni iş adamlarının yer aldığı, bir nevi zenginler (fat cats) kulübü olan Kırım Ekonomisini Canlandırma Partisi'dir.(K.E.C.P)

Partinin üç kişiden oluşan eş başkanlık yönetimi vardır. İş adamı Vladimir Şevyov, Kırım Ziraat Bakanı Vladimir Yegudin ve Kırım Komünist Partisi'nin eski ideoloji sekreteri ve Kırım Başbakan Yardımcısı, Milletler Kurulu Başkanı da olan Vitaliy Formançuk yönetimindeki bu parti eski Cumhurbaşkanı Nikolay Bagrov'u da desteklemektedir. Partinin ilk kongresi, 20 Mayıs 1993'te yapılmıştır.

K.E.C.P, kendisini Kırım'daki bütün ana yatırımların baş temsilcisi olarak görmektedir. 34 Kırım milletvekiline ve 30.000 üyeye sahiptir. İyelerinin % 60'ından fazlası, yönetici ve direktördür. 1993'de yapılan ilk parti kongresine katılan 467

delegenin her birinin teknik uzman olduğu, hem Ukrayna ve hem de Kırım örgütlerine kayıtlı bulundukları tespit edilmiştir.

Parti, ekonomide, devletin asgari rol sahibi olmasını istemektedir. Kuvvetli bir pazar reformuna taraftardır. Ticarette, bütün lisans ve kotaların kaldırılmasına, dönen iş sermayesinin yalnızca % 8'ine vergi rejimi uygulanmasına taraftardır. Kırım'ın batı turizmi için bir rehberlik merkezi olacağı fikrini savunan parti yönetici üyelerinin pek çoğunun, ithalât, ihracat ve turizm sahasına girmeleri sağlanmıştır.

Partinin sloganı; Kırım'ın benimsediği 4 T pozisyonudur. *Transit, trading, transport territory.* Bu slogan, "Transit, ticaret ve iletişim yollarının geçtiği bir merkez olarak, Kırım'ın coğrafî konumundan azamî avantaj sağlanmalıdır." anlamına gelmektedir. Parti, yerel ticareti kontrol altına almak için Kırım Millî Bankası'nı tesis etme kampanyasını başlatmıştır.

Diğer Partiler ve Ukraynalılar

Kırım'da çeşitli küçük partiler ve hareketler de mevcuttur. Ancak ciddi bir taraftar kitlesine veya etnik temele dayanmayan bu parti ve hareketlerin pek fazla siyasî etkileri de yoktur. Bu grup ve partilerin Rus Partileri ve Komünist Parti'ye kıyasla Kırım Tatarlarına karşı bakışları yumuşaktır ve barıştan yanadır.

Ukrayna'daki siyasî partilerin Kırım'daki güçleri de oldukça zayıftır. Ukraynalılar, Ruslardan sonra Kırım'da en çok nüfusa sahip olmalarına rağmen siyasî yönden en zayıf hareketliliğe sahiptir. Organize olmaktan uzaktır. Hatta Kırım'daki siyasî gelişmelere şaşılacak ölçüde kayıtsızdır.

Özetlersek, Kırım'da, komünist, Rus, Kırım Ekonomisini Canlandırma ve Tatar olmak üzere dört büyük politik parti ve grup vardır. Kendi programlarına göre, komünistler, komünist idaresinin geri gelmesini ve doğrudan Rusya'ya bağlanmasını isterlerken, Rus Partileri, Kırım'ın muhtariyetini ve Rusya'ya bağlanmasını, Ekonomiyi Canlandırma Partisi Kırım'ın muhtariyetini ve Ukrayna'ya bağlılığı, Tatarlar ise Kırım'da Millî bir Tatar Devleti'nin kurulmasını, bu mümkün olamaz ise Kırım Yüksek Sovyeti kontenjanının en az % 50'sinin kendilerine verilmesini, Kırım'ın muhtarlığını ve Kiev ile işbirliği yapılmasını istemektedirler.

Kırım Cumhurbaşkanlığı Seçimleri

14 Ekim 1993 günü Kırım Yüksek Sovyeti, Başkanlık seçiminin 16 Ocak 1994'te, Kırım Yerel Parlamento seçiminin ise 27 Mart 1994'te yapılmasını kabul etti ve Cumhurbaşkanlığı adaylığı için Kırım'da asgari 10 yıl yaşama şartını getirerek, Kırım'ın asıl sahibi Kırım Tatarlarını dışlamış oldu.

Cumhurbaşkanlığı seçimi için Kırım Cumhurbaşkanı Nikolay Bagrov, Kırım Cumhuriyetçi Partisi Başkanı Yuriy Meşkov, Kırım Komünist Partisi Başkanı Leonid Graç, Kırım Rus Partisi Başkanı Sergey Şuvaynikov, Ukrayna Cumhurbaşkanlığı Sivastopol (Akyar) temsilcisi İvan Yermakov ve iş adamı Vladimir Vekoşanskiy aday oldular. Bu adaylardan Graç, Meşkov ve Şuvaynikov, Kırım Tatarlarına karşı düşmanlıklarını açıkça ifade etmekten çekinmiyordu.

Yahudi kökenli eski bir komunist olan Bagrov'un, tam olarak desteklememesine rağmen, Ramazan ve Kurban Bayram günlerinin müslümanlar için resmi tatil olarak kabul edilmesi, Jenositin uygulandığı 18 Mayıs gününün matem günü ilan edilmesi ve aynı gün bütün Kırım'da bayrakların yarıya indirilmesi gibi Kırım Tatarları lehine yayınlattığı kararnameler mevcuttu.

16 Ocak 1994 günü yapılan Başkanlık seçiminde Nikolay Bagrov %18, Yuriy Meşkov %40, Leonid Graç %6, İş Partisi %1 oy aldı. Seçim yasasına göre % 50 çoğunluk sağlanamadığından, seçimin tekrarlanması gerekiyordu.

Bu arada 18 Ocak 1994 günü, Kırım Parlamento Başkanı Nikolay Bagrov'un ekonomik danışmanlığını yapan ve Kırım Tatarlarını Parlamento'da tek başına temsil eden İskender Memedoğlu, Kırım'ın Rusya Federasyonu'na bağlanmasını isteyen güçler tarafından şehit edildi.

25 Ocak 1994 günü, Kırım Tatar Millî Meclisi Olağanüstü Kongresi'nde, durum değerlendirmesi yapıldı ve Bagrov'un desteklenmesi kararlaştırıldı.

30 Ocak 1994 günü seçim tekrar edildi. %75 katılma nispeti olan seçim sonuçlarına göre. Bagrov % 23.5, Meşkov % 72.8 oy aldı.

Kırım seçimlerini tedirginlikle izleyen Ukrayna yönetiminin, seçim sonuçlarını tanımaması bekleniyor. Ukrayna Parlamentosu, kısa bir süre önce, Ukrayna Devlet Başkanı Leonid Kravçuk'a Kırım seçimlerini iptal etme olanağı sağlayan yetkiler vermişti. Kravçuk'un siyasi danışmanı Mikola Mihalçenko, seçim

neticelerine tepki göstererek "*Bu başkanlık seçimleri, yasa dışıdır. Çünkü, Ukrayna Anayasası'nda, Kırım Cumhurbaşkanlığı diye bir makam yoktur.*" derken muhalefet lideri Çernovil'de, seçimlerin yasa dışı olduğunu söylemiştir. Rusya'ya bağlanmak isteyen, Kırım'daki Rus Partilerinden çekinen Ukrayna, Kırım Muhtar Cumhuriyeti'ni ilga etmek, Kırım'ı Ukrayna'ya doğrudan bağlamak istemektedir.

K.T.M.M Başkanı Kırımoğlu, Meşkov'un atacağı adımları dikkatle izleyeceklerini belirterek "*Ayrılıkçı görüşler taşıyan bir kişiyi tanımıyoruz.*" demiştir. Yuri Meşkov, kampanya döneminde halka verdiği sözü tutacağını ve en kısa zamanda Kırım'ın geleceğine ilişkin halk oylamasına gidileceğini bildirdi. Halk oylamasında seçmenlere, Bağımsız Devletler Topluluğu'nun bir parçası olmak üzere, bağımsız bir Kırım Cumhuriyeti'nin ilân edilmesinden yana olup olmayacakları sorulacaktır.

Karadeniz Filosu ve Sivastopol

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Karadeniz Donanması, bir bütün olarak Sivastopol'da üslendirilmiştir.Birliğin dağılmasından ve Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurulmasından sonra, Nükleer Silahlar gibi Karadeniz Filosu da gündeme getirilmişse de bir karara varılamamıştır. Zira askeri konseptlere göre, Filo'nun bir bütün olarak kullanılması mecburiyeti vardır. Filo'nun bulundurulduğu askerî liman, Kırım Cumhuriyeti Bölgesi'nde olup, Ukrayna kontrolündedir. Filo'nun bakım ve idame masrafının % 90'ını Ukrayna karşılamaktadır.

Sivastopol'un ve Karadeniz Filosu'nun statüsünü açıklığa kavuşturmak için Rusya Federasyonu Yüksek Sovyeti, 1993 yılında, bir komisyonu görevlendirdi. Bu komisyon, Rusya'nın 1954'de Kırım'ı Ukrayna'ya bağladığı zaman, Sivastopol'ün hakimiyetinin Rusya tarafından mahfuz tutulduğu sonucuna vardı. Bunun üzerine Rus Parlamentosu, 9 Temmuz 1993'de "Karadeniz Filosu" nun bölünmeden, tek bir donanma olarak kalması hususunda bir deklerasyon yayınladı. Ertesi gün daha da ileri giderek, 6'ya karşı 166 oyla aldığı kararla, "Sivastopol'u Rus Toprağı" ilân etti.

Hukuk dışı alınan bu karar, Ukrayna'da büyük tepki uyandırdı. Ukrayna Cumhurbaşkanı Leonid Kravçuk; "Bu karar bütün milletlerarası normların ihlâli olup, hiçbir kanunî gücü yoktur." diyerek 21 Temmuz'da, Güvenlik Konseyi'ne müracaat

etti. Ancak Rusya Federasyonu Yüksek Sovyeti, Güvenlik Konseyi'nin tepki kararını reddetti.

Ukrayna Devlet Başkanı Kravçuk, 14 Ocak'da, A.B.D Başkanı Bill Clinton ve Rusya lideri Boris Yeltsin ile birlikte, ülkesindeki tüm nükleer silahların imha edilmek üzere Rusya'ya devredilmesini öngören bir anlaşma imzalamıştı. Ancak Ukrayna Parlamentosu, henüz, bu anlaşmayı onaylamadı. Anlaşmanın metninde, Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü öngören bir madde bulunmaktadır. Sivastopol ya da Kırım'ın, Rusya Federasyonu'na bağlanması halinde, nükleer silah anlaşmasının, Ukrayna Parlamentosu'nda onaylanmayacağı tahmin edilmektedir.

Durum hala açıklığa kavuşmamıştır. Bu nedenle Kırım'da yapılması tasarlanan "Rusya'ya bağlanmalı mıyız?" Referandumunun sonuçları çok önem taşımaktadır.

Kültür ve Eğitim

Bölüme, büyük düşünür ve önder İsmail Gaspıralı ile başlanacaktır. Gaspıralı, 10 Nisan 1883 yılında neşrettiği, *Terçüman* adlı gazetesiyle yalnız Kırım'da değil Kafkasya, Kazan, Türkiye, Bulgaristan, Sibirya veTürkistan'da da geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmiştir. Bütün Türk ve müslüman alemini uyandırmayı, "*Sönmüş kalpleri ne ile yandırmalı*" diyerek, ideali olan bütün Türklerin her sahada birleşip, büyük kitle meydana getirmelerini sağlamak için çalışmıştır. Bu idealini veciz bir şekilde şu formülde ifade etmiştir; "*Dilde, fikirde, işte birlik.*"

Gaspıralı, Bahçesaray'da ilk Usûl-ü Cedid mektebini açtı ve zamanla bu mekteplerin sayısı arttı. Onun yeni programı ve kitapları sayesinde, bu mekteplerde öğrenciler, çok kısa bir zamanda okuma yazma öğrenmenin yanı sıra, birçok fenni ders, edebiyat, tarih ve benzeri konularda da bilgi sahibi oldular.

1906'da *Âlem-i Nisvan* (Kadınlar Alemi) adıyla 15 günlük bir dergi çıkardı. Dergiyi, kızı Şefika Hanım Gaspıralı idare etti. Tercümanın ilavesi olarak, çocuklar için *Âlem-i Sübyan* (Çocuklar Alemi) adıyla 4 sayfalık bir dergi ve *Ha, Ha, Ha* adıyla haftalık, güldürücü ve düşündürücü bir dergi çıkardı. Skolastik usulü ve gericiliği tenkit ederek yenilik taraftarı olan Gaspıralı, Türk dil birliğinin korunmasını heyecanla savundu.

Gaspıralı'nın, kültür ve eğitim sahasında yaptığı büyük hizmetler unutulmamış, kendisini saygıyla anmak için toplantılar düzenlenmiş ve bundan sonra da düzenlenmeye devam edilecektir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kırım'da, soykırımdan sonra konulan yasakları kaldırmak için uzun süre mücadelede bulunulmuş ve ancak 1957'den sonra kültürel haklar tanınmasıyla birlikte, Kırım Tatar şivesinde *Lenin Bayrağı* adında bir gazete çıkarılabilmiştir.

Özbekistan S.S.C'nin resmî yayın organı olan *Lenin Bayrağı*, Kırım Tatarlarının öz yayın organı olmamasına rağmen Kırım Tatar kültürü ve dilinin yaşamasına büyük katkı sağladı. Başlangıçta, haftada iki defa küçük ebadda çıkan gazete, Mayıs 1965'den itibaren haftada üç gün ve normal ebadda 4 sayfa olarak çıkarıldı. 1991 yılından itibaren Kırım'da, *Yanı Dünya* adıyla ana dilde yayınlanmaya başladı.

1957'de "Kırım Tatar Ansamblı" adında bir müzik ve tiyatro grubu kuruldu. 1959'dan itibaren topluluk ismini "Kaytarma Ansamblı" olarak değiştirdi. Kaytarma, halk musikisini, folklorünü yaşatmak için bir halk oyunları ve şarkıları topluluğudur. Bu topluluk, pek çok Kırım Tatar sanatçısı yetiştirdi. İleriki yıllarda temelini bu topluluktan alan, yeni yeni "ansambl"lar kuruldu ve Kırım Tatar yırları (şarkıları) yaşatıldı.

1968 yılında, Taşkent Nizami Devlet Pedagoji Enstitüsü, Rus Filolojisi Fakültesi bünyesinde, "Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı" bölümü açıldı. Bu fakülte, 1992'de Kırım'a taşındı. Bölüm, "Dil ve Edebiyat" olmak üzere iki kısıma ayrıldı.

1970 yılından itibaren Kırım Tatarlarının toplu olarak yaşadıkları bölgelerdeki okullarda eğitim gören Kırım Tatar çocukları için "ana dilde" dersler başlatıldı. Özbekistan S.S.C Yazarlar Birliği'ne Kırım Tatar yazarları kabul edildi. Kırım Tatar dilinde kitaplar çıkarılmağa başladı.

1976 yılından itibaren yılda iki defa, 1980'den sonra iki ayda bir Özbekistan Yazarlar Birliği'nin yayın organı olarak *Yıldız* adlı edebi dergi yayınlanmaya başladı. Gerek *Lenin Bayrağı* gazetesi ve gerekse *Yıldız* dergisi, sürgünde yeniden bir Kırım Tatar edebiyatının doğmasında büyük rol oynadı. Bu gazete ve dergiye yazı yazan şair, yazar ve edebî hadim olarak; Eşref Şemizade, Gani Tevfik, Çerkez Ali, Bilâl Mambet, Şamil Aladin, Eskender Fazıl, Reşid Murad, Yusuf Bolat, Ayder Osman, Rıza Halid, Rızaeddin Cavtöbeli, Ömer İpçi gibi pek çok isim sayılabilir.

1989'da, *Krımskaya Pravda* gazetesinin bünyesinde, ilk defa Kırım'da neşredilmeye başlanan *Dostluk* gazetesinin adı, 1992'den itibaren *Dostluk Kırım* olarak değiştirildi.

Kırım Tatar Millî Hareketi, 1989'da Kırım Tatar Medeniyet Merkezi'ni kurarak kültür cephesinde teşkilâtlı bir çalışmanın

adımını attı. Amacı; Kırım Tatar dilini, edebiyatını, tarihini koruyup yaşatarak, kültürünü canlandırmaktı.

1990'da, Kırım Yazarlar Teşkilâtı bünyesinde, Kırım Tatar Edebiyatı Birliği meydana getirildi. 1992 Mart'ından itibaren yayına başlayan *Merhaba* gazetesi, Kırım'da yaşayan bütün milletlere Tatar kültürünü tanıtmak amacıyla Rusça olarak basılmaktadır.

Yine 1992'de Akmescit'de, Türkiye Türkçesiyle *Kırım Sedası* adı ile bir gazete çıkarılmaya başlandı. Amacı, Kırım ile ilgili bilgileri, özellikle Kırım'da iş yapmak isteyenlerle irtibatı sağlamak için başta Türkiye olmak üzere birçok ülkeye duyurmaktır.

27-31 Temmuz 1993 günleri, Millî Kurultay'ın II. toplantısında, nazal n ve q harfleri ilâvesiyle 31 harf olarak, Kırım Tatar alfabesinin, Lâtin alfabesi esasına geçme kararı alındı.

23 -25 Temmuz 1993'de, tanınmış Türkolog, şair Prof. Bekir Sıtkı Çobanzade'nin 100. doğum yılı sebebiyle, Milletlerarası konferans düzenlendi. Akmescit Üniversitesi'ne ve 1920-24 yıllarında yaşadığı sokağa adının verilmesi kararlaştırıldı.

6 Ağustos 1993'de, Akmescit'de, Rusça olarak, *Golos Kırıma* (Kırım'ın Sesi) adında bir Kırım Tatar gazetesi daha yayına başladı.

Türkiye'de Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi'nin Millî Eğitim Bakanlığı'na yazılı başvurusu üzerine orta okul seviyesindeki ders kitaplarına Türk Dili ve Edebiyatı başlığı altında, 1944 ve sonrası Kırım ile İsmail Gaspıralı'nın hayatı ve onun Kırım şiirinin konulacağı sevinçle öğrenildi. Ayrıca ünlü yazar, Cengiz Dağcı'nın *Korkunç Yıllar* adlı kitabından bir bölüm de verilecek.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kırım'ı terk etmek zorunda kalan Cengiz Dağcı'ya, 15 Mayıs 1993'de kısa adı İLESAM olan, Türkiye İlim ve Edebiyat Eseri Sahipleri Meslek Birliği'nin üstün hizmet ödülü verildi. Yine, Cengiz Dağcı'nın *Onlar da İnsandı* adlı romanından esinlenerek, Türkiye Gazetesi Radyo Televizyon (TGRT) adına yönetmenliğini, Mehmet ve Atalay Taşdiken kardeşlerin yaptığı bir film çekildi. Kırım Türklerinin uğradığı faciayı vurgulayan ve Türkiye'de yapılan ilk film oldu.

TRT İstanbul Televizyonu, 22 Temmuz-16 Ağustos 1993'te çekimleri Kırım'da ve Özbekistan'da gerçekleştirilen, Kırım ve Kırım Tatarlarına dair bir belgesel hazırladı. Yapımcılığını ve yönetmenliğini Zafer Karatay'ın yaptığı Kırım Belgeseli'nin, Nisan 1994'de yayınlanması planlandı.

Bursa, İstanbul, Ankara, Polatlı, Çatalca, Kırıkkale, İzmir, Eskişehir gibi yerlerde şubeleri bulunan Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Dernekleri, "Evimizi Geri Verin" gibi çeşitli yardım kampanyaları başlatarak, vatanları Kırım'a dönmek isteyen kardeşlerine yardımcı olmaktadır. Ayrıca "Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı" ve bu vakıfın Ankara'da 1960'dan beri faaliyet gösteren *Emel* dergisi de aynı amaca büyük hizmet etmektedir.

T.C Millî Eğitim Bakanlığı'nın da Kırım'da eğitim için yardımları oldu. Ayrıca Türkiye'de çeşitli üniversitelerde okutulmak üzere, T.C. tarafından Kırım Tatar öğrencileri için 30 kişilik kontenjan verildi. Maddî imkânsızlık nedeniyle, Türkiye'ye gelemeyen öğrencilerin masraflarını, "Sabri Artan Vakfı" karşıladı. (3.000 A.B.D doları)

Kırım'da ilk millî Tatar mektebi, 15 Ağustos 1993'de Büyük Onlar (Oktyabrskoe) kasabasında açıldı. 1 Eylül'de öğretime başladı. 35 öğretmen ve 358 öğrencinin bulunduğu mektep de, ana dili ve edebiyat, resim, müzik, beden eğitimi ve iş dersleri Kırım Tatarcası verilecek, ders kitaplarının henüz mevcut olmayışı yüzünden, fizik, kimya, matematik gibi desler rusça okutulmak mecburiyetinde kalınacak, derslerin son 15 dakikasında Kırım Tatarca bir özet sunulacaktır. Mektep, 1944 sürgününden bu yana, Kırım'da açılan ilk Kırım Tatar millî mektep olma özelliği taşımaktadır.

Ekonomi

Ukrayna'da dolayısıyla ona bağlı Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde "ruble" tedavülden kaldırılmış, yerine bankacılık sistemleri açısından prosedürü tamamlanmamış bir değer birikimi olan "kupon" (karbovanets), Ukrayna parası olarak piyasaya sürülmüştür. Ancak yeterli üretimin, ihracatın, döviz girdilerinin olmayışı, müesseselerin rantabl çalışmayışı v.b. sebeplerle büyük bir ekonomik kriz oluşmuş, neticede korkunç bir enflasyonla halk karşı karşıya gelmiştir.

Piyasada, mağazalarda birçok ihtiyaç maddesini bulmak mümkün olmamaktadır. Bulunanlar ise ateş pahasıdır. Temel gıda maddeleri için saatlerce kuyruklarda beklemek gerekmektedir. Halkın başlıca gıda maddesi patates, lahana ve pirinçtir. Bunun dışındakiler lüks sayılmaktadır. 1993 yılı Ocak ve Şubat'ında, aylık kazancın 5 ilâ 25 kupon arasında değiştiği Kırım'da, 1kg. dana eti

1200 kupon, 1kg. tereyağı 1800 kupon, 1kg. elma 150 kupon, 1kg. şeker 180 kupondur.

İlaç sıkıntısı, had duruma gelmiştir. 0-1 yaş grubu Kırım Tatar çocukları için ölüm oranı % 18'dir. Orta yaş gruplarında en fazla tüberküloz ve kanser vak'alarına rastlanmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra "petrol gereksinimi", Rusya Federasyonu ile Ukrayna arasında önemli bir problem yaratmıştır. Dağılan Sovyetler'de yaşanan büyük ekonomik kriz nedeniyle; yıllık 45 milyon ton ham petrole gereksinimi olan Ukrayna'ya, Rusya'dan ancak 8 milyon ton petrol verilmektedir. Dolayısıyla Kırım da bundan çok etkilenmiştir. Kırım'da özel arabaların çoğu atıl vaziyettedir. Yollar bomboştur.

Ukrayna'daki bankalarda, Rus rublesinin işlem görmemesi, en çok Kırım Tatarlarını etkilemiştir. Evlerini bir kaç milyon rubleye satarak, büyük güçlükler içerisinde Kırım'a dönen Kırım Tatarları, rublenin Kırım'da geçmediğini ve ellerindeki ev paraları ile temel dahi atılamayacağını öğrendikten sonra ne yapacaklarını bilemez hale gelmişlerdir.

Konuyla ilgili olarak, Kırım Tatar Millî Kurultayı'nca delegeler adına iletilmek üzere hazırlanan telgraf, Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Boris Yeltsin ve Ukrayna Devlet Başkanı Leonid Kravçuk'a gönderilmiştir. Kurultay'ın 28 Temmuz 1993'deki oturumunda hazırlanan telgrafta, Ukrayna ve Kırım'daki Rus rublesinin, Ukrayna millî para birimi karbovanets ile değiştirilmesinin durdurulmasından duyulan üzüntü dile getirilmiştir. Bu kararın, Kırım Tatarlarının tarihi vatanları Kırım'a dönmelerine ve yerleşmelerine engel olduğu ifade edilen telgraf metninde, halen Rublenin geçerli olduğu diğer cumhuriyetlerde, evlerini ve eşyalarını satarak Kırım'a dönmekte olan ve ellerinde 1.5 milyar Rubleden fazla para olan ailelerin, bu paralardan faydalanamadıkları için güç duruma düştükleri kaydedilerek, söz konusu problemin acele olarak çözüme kavuşturulması istenmiştir. Ancak henüz sonuç alınamamıştır.

Ukrayna hükümetinin Yeni Milliyetçilik Bakanlığı, 1993 bütçesinde, Tatar evlerinin yapımı ve iş bulmak için enflasyona endeksli, bazı kaynaklara göre 10-12, bazı kaynaklara göre de 23 milyar Karbovanets ayırmıştır. Ancak bu para, doğrudan doğruya Kırım Yüksek Sovyeti'ne gönderilmektedir. Kırım kabinesinin ilgili bakanları, bu parayı istedikleri gibi sarfetmektedirler. K.T.M.M Başkanı Mustafa Kırımoğlu, bu yardımın yetersiz olduğunu

belirtmekte ve paranın, Tatar halkı tarafından kontrol edilmesini istemektedir.

Başkan Kırımoğlu'na göre, Ukrayna liderleri, Kırım Tatarlarını ve onların Meclisini, ancak Kırımlı idarecilerle münasebetlerinin gerginleştiği dönemde hatırlamaktadır. 1992'de Kırım Yüksek Sovyeti, Kırım'ı müstakil devlet ilan ederek, Ukrayna'dan ayırmanın yolunu tuttuğu zaman, K.T.M.M temsilcilerini resmen Ukrayna Parlamentosu'na davet ettiler ve Meclis Başkanı'na söz hakkı verdiler. Ukrayna Yüksek Sovyeti'nin ilgili komisyonu, Meclis'in Kırım Tatarlarının yüksek yetkili organı olduğunu tanıma işi ile uğraşacağı hakkında bir karar kabul ettiler. Fakat Kırım'ın idarecileri, müstakil devlet fikrinden vazgeçince, Ukrayna liderleri de verdikleri kararı derhal unuttular.

K.T.M.M bünyesinde, vatandaşların hayatını ve sağlığını korumak maksadıyla Kırım Fonu kurulmuştur. Meclis adına gelen bütün insani yardımlar, nereden geldiğine bakılmaksızın Kırım Fonu'na verilmekte ve mahalli meclislerin katılımıyla çok muhtaç durumdaki ailelere dağıtılmaktadır. Gelen ilaç ve tıbbî malzemeler ise Tıp Merkezi'ne gönderilmektedir. Geçen iki yıl boyunca Türkiye, Almanya, A.B.D ve Romanya'dan, para, elbise, yiyecek, ilaç gibi yardımlar gelmiştir. En büyük insanî yardımı (yiyecek, giyecek ve ilaç), Türkiye Kızılay Cemiyeti yapmıştır. Tamamı 290.000 Dolar tutarındadır. Para yardımı, 120.000 Dolara yakındır. Bu paranın da büyük bir kısmı Türkiye'den gelmiştir. Şubat 1992'de Kırım Tatar Millî Meclis heyetinin Türkiye'ye ziyaretinden sonra, Türkiye'de Kırım Tatarlarına "Evimizi Geri Verin" adında yardım kampanyası başlatılmıştır.

Bu yardımlarla; Karasubazar şehrinde 20 odalı bir ev satın alınmış, Zalanköy'de üç katlı sekiz daireli bir bina yapılmış, Sudak'da mesken vagonları satın alınmış, Akmescit'in Borçokrak ve Calman köylerinde tıp merkezleri kurulmuş, İhtiyacı olan 350 aileye iade edilmemek kaydıyla yardım yapılmış, ayrıca her doğum için ilk çocuğa 20.000, ondan sonrakilerin her birine 10.000 kuponluk para yardımı yapılmıştır.

İleride alınacak yardımların muhtaç olanlara dağıtılması yerine, daha köklü yatırımlara (mesken evler kurma, sağlığı koruma, maarif ve kültür hizmetleri gibi) sarfedilmesi planlanmaktadır.

Mayıs 1992'de, Kırım Tatar iş adamları tarafından "İmdat Birliği" adı altında şirketler topluluğu kurulmuş, 14 Ağustos 1992'de yasallaştırılmıştır. Bu birlik içinde, 30 kadar şirket ve kooperatif mevcutttur. İnşaat, inşa montajı, hukuki danışmanlık v.b.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

alanlarda faaliyet göstermektedir. Birliğin asıl amacı, sürgündeki yerli halkı tekrar vatana getirmek ve vatana geri dönen halka ev, iş, sosyal ve kültürel imkânları sağlamaktır.

Yapım işleriyle ilgili olarak, Türk ve Kırımlı iş adamları arasındaki temaslar semere vermeye başlamıştır. Örneğin; 26 Şubat 1993 günü, K.T.M.M, Ukrayna yetkilileri ve Deva Holding arasında, bir ilaç fabrikasının tesisiyle ilgili bir protokol yapılmıştır. Bu protokol gereğince; Kırım Fonu ve Kırım Türklerinin de ortak olacağı fabrika, Bahçesaray'da kurulacak ve çoğunluğu Kırım Türkü olmak üzere 140 kişi istihdam edilecektir.

Kırım Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti ile Kırım Bakanlar Kurulu Basın Bürosu'nun, 15 Ekim 1993'de yaptığı açıklamaya göre, Kırım ve Ukrayna yetkilileri, Kırım'da açık ekonomi rejimi uygulanmasına dair bir protokol imzaladılar. Söz konusu protokol, Ukrayna Cumhurbaşkanı Leonid Kravçuk, Kırım Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Başkanı Nikolay Bagrov ve Kırım Bakanlar Kurulu Başkanı Boris Samsanov tarafından imzalandı. Protokole göre, Kırım Cumhuriyeti Merkez Bankası kurulacak, Kırım'da bankalararası döviz kuru sistemi oluşturulacak, ayrıca Kırım Cumhuriyet arazisi üzerinde banka kurulması ve yabancı firmaların tescili meselelerin esaslarının hazırlanması, gümrük komitesinin teşkili de gerçekleşecektir.

Turizm Amacıyla Kırım'a Gidecek Olanlara Bilgiler

Kırım'a gidiş için vize gerekmektedir. Vizeyi, Ukrayna Büyükelçiliği ve Konsolosluğu'ndan almak gerekir.

Kırım'a haftanın en az iki günü İstanbul'dan hava ulaşımı mümkündür. Aynı zamanda sürekli olmamakla birlikte, deniz yolu ile de ulaşmak mümkündür. Kırım'da toplu taşıma imkanları oldukça iyi durumdadır. Ancak alfabenin farklı oluşundan kaynaklanan zorluklar mevzubahis olabilir. Taksiler ise taksimetre yerine pazarlık usulünü tercih etmekte, ücreti dolar bazında söylemektedirler.

Haberleşme; Ukrayna'da olduğu gibi Kırım'da da şehir içi ve şehirler arası konuşma ücretsizdir. Yurt dışına telefon ise hem çok uzun zaman almakta, hem de oldukça pahalı olmaktadır. Yurt dışı ile teleks yardımıyla haberleşme daha yaygındır. Faks ise yeni yeni yerleşmektedir.

Resmi para birimi Karbovanets olmakla beraber, Amerikan doları da alışverişlerde rahatlıkla kullanılabilmekte ve değiştirilebilmektedir. 1 A.B.D Doları, 40.000 Karbovanetsdir. (Yüksek

enflasyon nedeniyle kur devamlı değişmektedir.) Dolarla alışveriş yapılan mağazalarda hemen hemen her şey bulunmasına rağmen, fiyatlar Kırım'da yaşayanların ulaşamayacağı kadar yüksektir.

Sonuç

Kırım Tatar Millî Meclisi (K.T.M.M), Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu ve arkadaşlarının sebatkâr gayret ve girişimleriyle oluşmuş, Kırım ve Ukrayna Yüksek Sovyetlerince resmen tanınmamasına rağmen, Kırım Tatarlarının Parlamentosu olduğu kabul edilmiştir.

Yeni seçilecek Kırım Yüksek Sovyeti'nde, Tatarlar için 14 kişilik kota ayrılması ve adayların K.T.M.M tarafından tespit edilmesi, bunun önemli kanıtlarından biridir.

Kırım'da serbest ekonominin yarattığı istikrarsızlık nedeniyle, enflasyonun yüksek olmasına ve özel yerleşim alanı bulmak için büyük güçlükler çekilmesine rağmen, iki üç yıl içinde sürgündeki Kırım Tatarlarının hepsinin anavatanlarına döneceklerine ve doğal haklarının ergeç kendilerine iade edileceğine inanılmaktadır.

Ancak, Başkanlık seçimini kazanan Meşkov'un yapacağı "Bağımsızlık Referandumu", "Evet" ile sonuçlanırsa, aynı şekilde Kırım Yüksek Sovyeti'nde 1992 yılında hazırlanan taslak anayasada öngörülen, "Kırım ile Kiev arasındaki ilişkilerin, anlaşmalar temelinde, yeniden düzenlenmesi" ve "Çifte Vatandaşlık" maddeleri onaylanırsa, Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü korumak amacıyla askerî önlemler dahil her türlü sert tedbire başvuracağı aşikardır. İşte böyle bir durumdan, Ukrayna'yı destekleyen Kırım Tatarları da fazlasıyla etkilenecektir.

Ayrıca Rusya ve Ukrayna arasındaki Sivastopol'da üslenmiş Karadeniz Donanması ile Ukrayna nükleer silahları konularındaki anlaşmazlık devam etmektedir. İki büyük nükleer güç sıfatını taşıyan bu devletler arasında ciddi bir çatışmanın çıkması, yalnız bölgeyi değil, Avrupa, A.B.D ve hatta tüm dünyayı ilgilendirecektir.

Siyasî gözlemciler, Kırım sorununun çözüme kavuşturulmaması halinde, Ukrayna ile Kırım arasında, Gürcistan ile Abhazya arasındaki savaşa benzer bir çatışmanın patlak verebileceğini, bu çatışmaya Rusya müdahale ederse, Karadeniz'in kuzeyinde yeni bir Bosna faciasının yaşanabileceğini belirtmektedirler.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kaynaklar

AMBARTSUMOV Ye., DUBİNİN Yu., SHEVYOV V., POGREBİNSKY M. and TRENİN, D. "The Battle Of the Crimea", *New Times*, sayı 31, Temmuz 1993, s. 10-13.

AYTAR, Nail, "Kırım Tatarlarının Geleceği", *Yeni Forum*, c. 14, sayı 290, Temmuz 1993, s. 54-55.

BEKTÖRE, Yalkın, "Kırım'da Son Durum ve KTMM ile Görüşmeler", *Kırım*, sayı 2, Ocak-Şubat-Mart 1993, s. 3-4.

CROW, Suzanne, "Russian Parliament Asserts Control Over Sevastopol", *RFE / RL Research Report*, c. 2, No.31, 30 Temmuz 1993, s. 37-41.

DEVLET, Nâdir, *Çağdaş Türkîler*, Çağ yayınları, ek cilt, İstanbul 1993, s. 261-267.

DEVLET, Nâdir, " Lenin Bayrağı gazetesinin 25. Yılı ve Kırım Türk Kültürünün Bugünkü Durumu, *T.D.A.*, sayı 22, s. 83-89.

DEVLET, Nâdir, "Topyekûn Sürgünün 40.yılı Kırım Türklerinin Sürgünden Sonraki Faaliyetleri", *T.D.A*, Aralık 1984, sayı 33, s. 102-129.

EKEN, Naci, "18 Mayıs Kırım Türklerinin Kara Günü", *Kırım*, sayı 3, Nisan-Mayıs-Haziran 1993, s. 4.

FISHER, Alan, *The Crimean Tatars*, Stanford 1978.

KARATAY, Zafer, " Kırım'da Son Siyasi Durum", *Emel*, sayı 199, Kasım-Aralık 1993, s. 1-12

KIRIMAL, Edige, "Kırım Türklerinin Millî Kurtuluş Hareketi", *Dergi*, sayı 47, 1967, s. 63-72.

KIRIMLI, Hakan, "Kırım Tatarları Kırım'a Dönerlerken", *Yeni Forum*, c. 13, sayı 283, Aralık 1992, s. 49-52.

KIRIMLI, Hakan, (Türkç. Çev.) "Kırım Tatar Millî Meclisi'nin Kırım'daki Cumhurbaşkanlığı Seçimleri Hakkında Kararı", *Emel*, sayı 200, Ocak-Şubat 1994, s. 3-4.

OSMAN, Lütfi, "Kırım Tatarları Güçlerini Gösterdi", *Emel*, sayı 192, Eylül-Ekim 1992, s. 15-17.

OSMAN, Lütfi, "II. Kırım Tatar Millî Kurultayı III. (Olağanüstü) Toplantısı", *Emel*, sayı 199, Kasım-Aralık 1993, s. 13-15.

PLESHAKOV, K. "The Crimea: Where are stupid Nationalists pushing us?", *New Times*, Sayı 34, Ağustos 1993, s. 10-12.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SÜMER, Kutluk Kağan, "Kırım'ın İktisadi Yapısı", *Emel*, sayı 196, Mayıs-Haziran 1993, s. 11-17.

ÜLKÜSAL, Müstecib, *Kırım Türk Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, İstanbul 1980.

WILSON, Andrew, "Crimea's Political Cauldron", *RFE / RL Research Report*, c. 2, No.45, 12 Kasım 1993, s. 1-8.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1993 YILINDA ÖZBEKİSTAN'DAKİ GELİŞMELER

A. Gün SOYSAL*

Özbekistan'da geçtiğimiz yıl da siyasi güç Cumhurbaşkanı İslam Kerimov ve Halk Demokratik Partisi'nin (eski Komünist Partisi) elindeydi. Kerimov'un katı yönetiminden en çok etkilenen de Özbek muhalefetiydi. 1993'den önce bir dereceye kadar göz yumulan basının üzerindeki baskılar da arttı, muhalefetin yayınları durduruldu, bazı Rus gazetelerinin de ülkeye girmesi yasaklandı.

Şubat 1992'de Kerimov ülkesinin insan haklarına saygılı olacağını belirtmiş, daha sonra da Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) ve diğer uluslararası kuruluşlara kabul edilebilmek için bunu tekrarlamıştı. Şimdi, bu örgütlere üye olduktan ve bağımsız bir ülke olarak iki yıldan sonra Özbekistan insan hakları ihlalleri konusunda en çok şikayet edilen ülkeler arasında. 1992 yılının ikinci yarısında Tacikistan'daki iç savaş Kerimov'un ülkedeki muhalefete olan toleransını yok etti. 1989 haziranında Komünist Partisinin başına geçmesi Fergana Vadisinde Mesket Türkleri ve Özbekler arasındaki çatışmaların ertesine rastlıyordu. Kerimov'un gözünde bu olaylar siyasi liberalizmin ve devlet kontrolünün gevşemesinin sonuçlarıydı. Tacik iç savaşındaki milliyetçi ve İslamî unsurları, ülkesindeki milliyetçi ve İslamcı kesimlere uyguladığı baskıları haklı göstermek amacıyla kullandı. Kerimov, bir yandan da kukla partilerle dünyaya çoğulcu demokrasiden yana olduğunu göstermeye çalışıyor. Ayrıca, pazar ekonomisine geçebilmek ve yabancı yatırımları çekmek için istikrarın önemini vurguluyor, bu yüzden de bir iç savaş korkusu ve İslamî fundamentalizm tehlikesini sürekli gündemde tutuyor. Yönetim ülkedeki tüm siyasi parti ve örgütleri kontrol altında tutuyor, siyasete karışmış kişiler sürekli gözlem altında tutuluyor ve bağımsız her tür siyasî faaliyet yasaklanmış durumda. Özbekistan'da şu sıralarda rejimi eleştirenlerin çoğu susturulmuş ya da ülkeden kaçmak zorunda kalmışlar. Eski Komünist Partisi'nin devamı olan Halk Demokratik Partisi Yüksek Sovyet'te neredeyse mutlak bir çoğunluk

* M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Araştırma Görevlisi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sağlamış durumda, mahkemeler cumhurbaşkanının emirlerini yerine getiriyor.

1989'da Kerimov başa geçtiğinde ülkede muhalefet hareketi olarak Birlik vardı. Birlik 1988 yılında Özbek dinî, kültürel mirasının canlandırılmasını, Özbek millî çıkarlarının geliştirilmesini savunan bir hareket olarak kurulmuştu ve 1989 yılında Özbekçenin resmî dil olarak kabul edilmesi için çalışmıştı. Birlik 1991 Şubatında hareket olarak resmen tescil edildi. Parti olarak tescil edilmemesi yüzünden Aralık 1991'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılamadı. 1993 yılının başlarında ise faaliyeti durduruldu. 1990 yılında Birlik'ten ayrılanların yazar Muhammed Salih başkanlığında kurduğu ılımlı Erk Partisi de şu sıralarda yasal olarak faaliyette bulunamıyor.

Özbekistan 1993 yılına yeni bir anayasayla girdi. 1992'nin sonunda 8 Aralık 1992'de Yüksek Sovyet çok partili demokrasi ve vicdan hürriyetini güvence altına alan yeni bir anayasayı oybirliğiyle kabul etti. Bu durumun eski Sovyet sisteminin özelliklerinden birisi olduğunu hatırlamakta fayda var. Demokratik ilkeleri içeren anayasada "devletin meşru menfaatleri" gibi bazı müphem ifadeler var ki bunlar yoruma açıktır. Son anayasada da yer alan bir diğer konu da dine ya da etnik/millî esaslara dayalı parti kurmanın yasaklanmasıdır. Ayrıca parti ve hareketlerin dinî örgütlerden para almaları da yasaktır. 1990 yılı sonunda cumhurbaşkanlığı makamı oluşturulduktan sonra cumhurbaşkanının itibar ve şerefini koruyan yasa da halen yürürlüktedir. Muhalefetin bir çok üyesi de bu bu yasaya karşı gelmekle suçlanmıştır. Dolayısıyla anayasada güvence altına alınan kavramlar hayata geçirilememektedir.

Bu yüzden de Özbekistan 1993'te muhalefet üyelerinin uğradığı saldırılar ve bu kişilerin mahkemeleriyle gündemdeydi. Suçlamalar ise serserilikten Özbekistan'daki anayasal düzeni değiştirmeye kadar değişiyordu. 1992'nin Aralık ve 1993'ün Ocak ayında Özbekistan'da neredeyse tüm muhalefet grup ve partilerinin liderleri içeri alındı, çeşitli suçlarla mahkemeye verildiler. İnsan Hakları Derneği Başkanı Abdülmennap Pulatov'la birlikte Bişkek'de yakalanan Semerkand Derneği başkanı Öktem Bekmuhammedov, Pulatov'un duruşmasından önce 10 gün hapis cezasına çarptırıldı. Semerkand Derneği 1989'da Semerkand'daki Tacik nüfusun kültürel haklarını korumak üzere kurulmuştu. Aralık sonunda Erk sekreteri Atanazar Oripov tutuklandı, bir hafta sonra da İslamî Uyanış Partisi başkanı Abdullah Utaev tutuklandı. Ocak sonunda Özgür Köylü Partisi başkan yardımcısı Alim Kerimov tutuklandı,

şubat sonunda ise serbest bırakıldı. Pulatov'un mahkemesinin başlamasından bir gün önce Yüksek Mahkeme Birlik'in faaliyetlerinin 15 Nisana kadar askıya alınmasını istedi, çünkü Adalet Bakanlığı soruşturmasında 166 Birlik üyesinin hareketin tescil edildiği 1991 yılından beri kanunlara karşı geldiği belirlenmişti. Mahkeme harekete hatalarını düzeltmek üzere üç ay süre verdi. Fakat bu sürenin bitiminde resmi bir cevap verilmedi.

Geçtiğimiz yıl içinde özellikle üç dava ilgi gördü. Bunlardan ilki 20 Ocak 1993'te mahkemesi olan gayrıresmi Özbekistan İnsan Hakları Derneği başkanı Abdumennab Pulatov'unkiydi. Pulatov 8 Aralık'ta bir ABD insan hakları grubunun düzenlediği konferansa katılmak üzere gittiği Bişkek'te Özbek görevlilerce tutuklanmıştı. İki gün sonra da Yüksek Sovyet, adalet bakanlığından Birlik ile ilgili soruşturma yapmasını istedi. Pulatov cumhurbaşkanına hakaretle suçlanıyordu. Pulatov, 28 Ocakta suçlu bulundu ve üç yıl hapse mahkum edildi, ancak Eylül 92 affıyla hemen serbest bırakıldı. Kerimov 1 Eylül 1992'de bağımsızlığın birinci yılı dolayısıyla bir af çıkartmıştı ve bu af halen yürürlüktedir. Pulatov davası dış basında ve uluslararası insan hakları örgütlerinde büyük ilgi gördü ve Özbek hükümetine serbest bırakılması için baskı yapıldı.

İkinci dava Birlik hareketinin merkez komitesi sekreteri kimyacı, şair ve İnsan Hakları Derneği üyesi Vasila İnoyatova'nınki idi. İnoyatova da cumhurbaşkanına hakaret etmekle suçlandı. Mahkeme birkaç kez ertelendikten sonra mart ayı ortalarında dava görüldü. Suçlu bulunarak iki yıla mahkum oldu fakat Pulatov davasında olduğu gibi derhal affedildi.

Üçüncü ve bu yılın belki de en önemli davası 1 Temmuzda başlayan Millî Meclis davasıydı. Millî Meclis Mayıs 1992'de oluşturulan bir muhalefet platformudur; baskılar, çeşitli muhalif grupları ortak tavır almaya itmişti. Suçlananlar 6 Ağustos'ta suçlu bulunarak 3 yıldan 5 yıla kadar değişen hapis cezalarına çarptırıldılar, fakat bu kişiler affedilmedi şartlı tahliye edildi.

Haziran 1993'te eski cumhurbaşkanı vekili Şükrullah Mirsaidov görevini kötüye kullanmakla suçlandı. 1992'de Kerimov, Mirsaidov'u öğrenci gösterilerini teşvik etmekle suçlamış, 8 Ocak 1992'de de cumhurbaşkanlığı yardımcılığı makamını kaldırmıştı. Muhalefete karşı görece olumlu davrandığı ve partilerin ve hareketlerin tescil edildiği bu sırada Kerimov yönetimde bir başka düzenleme daha yaparak "hakimlik" kurumunu getirdi. Böylece her idari birimin başına cumhurbaşkanı tarafından seçilip, ona bağlı

olarak çalışacak hakimler atanacak ve bu yolla bölgesel parlamentoların etkisi ortadan kaldırılmış tüm otorite cumhurbaşkanının elinde toplanmış olacaktı. Uluslararası bazı anlaşmalara da imza attıktan sonra - ki bunlar basında duyurulmuş ancak içerikleri hakkında bilgi verilmemişti - Kerimov muhalefet üzerine gidebilirdi. Tacikistan'da başlayan olaylar bu baskıları hızlandırdı ve bahane oluşturdu. Bu açıdan Mirsaidov'un suçlanması Kerimov'un olası bir rakibi safdışı etmesi olarak da yorumlanıyor. 18 Haziran'da Mirsaidov suçlu bulundu, 3 yıl hapse mahkum edildi ancak o da affedildi.

Bu duruşmalar dışında muhalefet üyelerine çeşitli saldırılar yapıldı, evde göz hapsine alındılar. Bu saldırıların bir nedeni de muhalifleri ülke dışına, özellikle Rusya'ya, kaçmaya zorlamak ve burada da Özbek güvenlik görevlileri aracılığıyla onları kontrol altında tutabilmekti. Erk Partisi Başkanı Muhammed Salih de yıl içinde sık sık İçişleri Bakanlığı'na giderek ifade vermiş, şubatta kısa bir süre nezarette tutulduktan sonra kendisine Taşkent'i terketmemesi söylenmişti. Salih, bir Millî Meclis oluşturulmasına karışmakla da suçlanmıştı. Nisan ayında Salih Türkiye'de basılan Erk ile ilgili kitabı yüzünden tekrar tutuklandı. Aynı ay Erk'in Taşkent'teki merkezi boşaltıldı ve partililere kent dışına taşınmaları gerektiği söylendi.

Birlik eşbaşkanı Şukrat İsmatullaev 5 Mayıs 1993'de saldırıya uğradı. Bu saldırı 1992 Haziranında diğer eşbaşkan Abdürrahim Pulatov'a karşı düzenlenen saldırının bir tekrarı gibi gözüküyor. İsmatullaev ve başka Birlik üyeleri Kazakıstan'da yapılacak Sosyal Demokrat Parti kongresine katılmamaları konusunda uyarılmışlardı.

Eylül sonunda Özbekistan Yüksek Mahkemesi İslamî bir hareket olan Adalet üyesi beş kişiyi ihanet suçu ile 10 ila 15 yıl arasında değişen çalışma kampı cezasına mahkum etti. Adalet ise bu kişilerin üyeleri olduğunu kabul etmedi. Adalet, '80'li yılların sonunda Fergana Vadisinde İslamî bir çerçevede kurulmuş, suç işlenmesini önlemeye yönelik bir hareketti. Bağımsızlık öncesi Kerimov İslamî değerlerin canlandırılmasını isteyenlerin desteğini alabilmek için bu gruba tolerans göstermişti. 1992 başında belli bir hoşgörüden yararlanan, yetkililerin göz yumduğu bir örgüt olan Adalet bu suçlamanın kendilerini karalamak için yapıldığını öne sürdü.

1994 yılında Özbekistan'da Âlî Meclis için seçimler yapılacak. Âlî Meclis, 500 kişilik Yüksek Sovyetin yerine kurulacak

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ve 150 kişiden oluşacak. 12 Mart 1993'de çıkarılan bir yasa siyasi parti ve hareketlerin 1 Ekim 1993'e kadar yeniden tescil edilmelerini öngörüyordu ki anayasada böyle bir şart yer almıyor. Karara göre tescil edilebilmek için parti veya örgütün bir merkezi olması gerekiyor. Özbekistan'daki en önemli muhalefet hareketi olan Birlik'in merkezi yok. Ancak Birlik gene de başvurusunu yaptı. Erk bir merkezi olmasına rağmen başvuruda bulunamadı çünkü siyasi hareketlerin değil ama partilerin 3 bin kişilik bir üye listesi bildirmeleri gerekiyor. Halktaki işinden olma korkusu yüzünden Erk bu listeyi hazırlayamayacağı için başvuruda bulunmadı. Bu durumda 1994 seçimlerine Halk Demokrasi Partisi, Kerimov'a bağlı bir kukla parti olan Vatan Terakkiyatı Partisi ve Erk'ten ayrılanların kurduğu İstiklal Yolu Partisi katılacaklar. Anlaşılan o ki, bu sonuncu partinin katılımı da sembolik olacaktır.

Muhalefeti işleyemez hale getirmesinin yanısıra Kerimov basını da tamamen etkisi altına almıştır ve tüm gazeteleri yasaklamıştır. Hatta bazı Rus gazeteleri de yasaktır. Kaçak olarak ülkeye sokulan Birlik yayını da güvenlik nedeniyle bahardan itibaren basılmıyor. Resmi basın da (*Halk Sözü*) Kerimov yönetiminin sözcülüğünü yapmakta, Kerimov'u ve politikalarını her fırsatta övmektedir. Hatta basında Kerimov'u ülkede barış ve istikrarı koruduğu için Nobel Barış Ödülü'ne aday göstermek üzere çağrılar yapılmıştır.

Özbekistan'da medya halkın yönlendirilmesinde çok önemli bir yer tutuyor. Batılı gazetecilerin belirttiğine göre sokaktaki kişiler Kerimov'u övüyor ve medyada onun hakkında söylenenleri aynen tekrarlıyor. Kerimov'un çevresinde tuttuğu halk tarafından sevilen şair ve yazarlar da halkı etkiliyor. Aynı zamanda Taşkent'te Sovyet propagandası izlerinin Kerimov'un sözleriyle yer değiştirdiği belirtiliyor. Sokak panolarında Kerimov'un bir kitabının adı olan "Özbekistan, Geleceği Büyük Devlet" sloganı yer alıyor. Kerimov sürekli Raşidov dönemini savunuyor ve Gorbaçov'un yolsuzluklara karşı başlattığı politikaları soykırım diye nitelendiriyor. Tüm bunlar Özbekistan'da da Türkmenistan'da olduğu gibi Kerimov'un etrafında bir kişilik kültü oluşmaya başladığını gösteriyor. Kişilik kültü de siyasî var oluşun baştakine sadık kalmakla sınırlı olduğu çok dar bir politik alan sunar.

Kerimov muhalefeti ülkenin geleceğini ve refahını tehlikeye atmakla suçluyor, ve 1991 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aldığı oyları (%86) halkın kendisine duyduğu güvenin bir işareti olarak sunuyor. Özbekistan'ın demokratikleşmede de kendi yolunu

izleyeceğini belirten Kerimov, ülkesi için kendisinin çizdiği dışında bir yol düşünemiyor. Muhalefet üyelerini bir taraftan kaçmaya zorlayarak halkın gözünü korkutuyor, diğer taraftan da mahkum edilen muhalifleri affederek halkın gözünde kahraman haline gelmelerini önlüyor, aynı zamanda da sert ama affedici bir baba rolü oynuyor.

Özbekistan yönetiminin gittikçe otoriter bir hale gelmesi aslında bir sürpriz değildir. Kerimov ve adamları her şeyden önce Sovyet sisteminin ürünüdürler. Kerimov baştan beri yolundaki engelleri ortadan kaldırarak yönetimini sağlamlaştırmaya çalışmış, bunda da başarılı olmuştur. Ayrıca kendisini destekleyenleri önemli yerlere getirmeyi de başarmıştır. Özbekistan Komünist Partisi birinci sekreteri seçildiği 1989'da parti merkez komitesini değiştirmeye başlamıştı, 1990'da merkez komitenin %78'ini değiştirmişti. Pozisyonlarını Kerimov'a borçlu olan bu bürokratlar bağımsızlık sonrasında da görevlerine devam etmişlerdi. Kerimov'un baskıcı yönetimi Sovyet sisteminin devamı olduğu kadar Orta Asya'daki kuvvetli yönetici geleneğine de uygundur.

İslamî fundamentalizmi istikrar için bir tehdit sayan Kerimov, İslamî fikirlerin Tacikistan aracılığıyla ülkeye girmesini önlemeye çalışıyor. Bu yüzden de BDT'nin Tacik içsavaşına müdahelesinin en ısrarlı savunucusu. Ülkenin yeni oluşturulan silahlı kuvvetlerini İslamî direnişi kırmak üzere Tacikistan'daki tutucu yönetime yardım etmesi amacıyla gönderdi. Fundamentalizm tehlikesinin ardına sığınarak muhalefeti bastırmaya çalışan Kerimov kendi kontrolü altında olduğu sürece İslam motifini kullanmakta bir sakınca görmüyor. Örneğin Cumhurbaşkanı seçildiği zaman Kuran'a el basarak yemin etmişti.

1992'nin ortalarına kadar gelen nisbeten liberal ortamda dinî hayat da canlanmış, pek çok cami yapılmış, medreselerde eğitim verilmeye başlanmıştı. Kadınlar için de medreseler kurulmaya başlanmıştı. Ancak geçtiğimiz yıl içinde bu konuda da bazı sınırlamalar getirildi. Camilerdeki hoparlörlerin Kerimov'un emriyle kaldırıldığı söyleniyor, yeni cami yapmanın çok sıkı kurallara bağlandığı, Taşkent ve Semerkand'da bazı medreselerin kapatıldığı belirtiliyor. Mayıs ayında Müftü Muhammedsadık Muhammed Yusuf görevinden alındı ve Buhara'dan Muhtarhan Abdullaev yeni müftü seçildi. Muhammed Yusuf'a yeni müftünün yardımcılığı görevi verildi. Daha önce yönetime yakınlığı nedeniyle din adamlarının uzaklaştırmak istedikleri Yusuf'un son zamanlarda Özbek basınında eleştirildiği belirtiliyor.

Kerimov Özbekistan için nasıl bir yol çiziyor? Çeşitli gelişme modelleri - Türk, Çin, Endonezya gibi - düşünen Kerimov sonunda yerel geleneklere dayanan bir Özbek modelinin gerektiğine karar verdi. Kerimov'a göre Özbek modeli beş temel ilkeden oluşuyor: 1) Ekonomi politikanın üzerindedir. 2) Pazar ekonomisine geçiş ve reformların uygulanması devletin işidir. 3) Kanunlara uymak her şeyden önce gelir. 4) Mağdur durumdaki halkı korumak için sosyal politikalar gereklidir. 5) Reformların etaplar halinde uygulanması gereklidir. Gerçekte ise politika ekonominin üzerinde tutulmaktadır. Temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları sabit tutulmakta, çok sınırlı bir özelleştirmeye gidilmektedir. Halkın çoğunun fakirlik sınırında olduğu, tüketim mallarının %60'ını, hububatın %80'ini ithal eden Özbekistan gibi bir ülkede ani reformların şiddete yol açabileceği düşüncesi şok yöntemlerden kaçılmasına yol açmıştır. Nitekim 1992'nin başında temel gıda ve tüketim maddeleri dışında fiyatların serbest bırakılması tepkilere neden olmuştur, bu yüzden de Kerimov temmuz ayında asgari ücret, emekli maaşı ve bursları artırmıştır. Özbekistan'ın doğal gaz, petrol ve altın kaynaklarının, ülkenin dünya ekonomisine açılmasında ve yabancı şirketleri çekmede önemli rol oynaması bekleniyor. Moskova'nın Özbekistan'ı bir pamuk plantasyonu haline getirdiği için suçlanmasına rağmen pamuk ülkenin dünya ekonomisine açılmasında anahtar rolü oynamaya devam ediyor. Pamuk üretimine ayrılan alanlar tahıl üretimini artırmak amacıyla azaltılsa da önemli oranda bir azalmadan sözedilemez. Bağımsızlık sonrası pamuk üretiminin zararlarından da gittikçe daha az sözedilir olmuştur.

Ekonomik olarak 1993 yılının en önemli gelişmesi Özbekistan'ın ruble bölgesinden çıkmak zorunda kalması ve Kazakıstan ve Kırgızıstan'la birlikte ortak pazar oluşturma girişimidir. Temmuz ayında Rusya Merkez Bankası 1993'ten önceki rublelerin geçersiz sayılacağını açıkladı. Mayıs ayında da Kırgızıstan kendi para birimine geçmişti. Bu iki komşu ülke arasında sorunlara yol açtı, özellikle sınır bölgelerinde gerginlikler oldu, Özbekistan Kırgızıstan'ın kendisine olan borcunu ödemeyeceğinden korkarak doğal gazı kesmekle tehdit etti. Kasım ayında Özbek yetkililer Rusya'nın ruble bölgesinde kalmak için bazı ağır koşullar öne sürdüğünü bu yüzden de Özbekistan'ın ekonomisini Kazakıstan'la birleştirme yönüne gideceğini belirttiler. 10 Kasım'da Almatı'da biraraya gelen Nazarbayev ile Kerimov yeni millî para birimlerini aynı zamanda tedavüle sokacakları konusunda antlaşma imzaladılar. Kasım sonunda som piyasaya çıktı, 100 rubleden büyük paralar iptal

edildi. Bu yılın başında da Taşkent'te biraraya gelen liderler iki ülke arasında mal, hizmet, sermaye ve işgücünün akışının serbest bırakılmasını öngören anlaşmalar imzaladılar. Aralarındaki gümrük duvarlarını da kaldıracak olan iki ülke kültür, bilim, eğitim gibi alanlarda da ilişkilerini geliştirmeye karar verdiler. Ocak ayı içinde daha sonra Kırgızıstan da bu ortak pazara girmeye karar verdi. Yıl boyunca doğal gaz ödemeleri nedeniyle sorunlu bir komşuluk yaşayan Kazakıstan, Kırgızıstan ve Özbekistan için 1994 olumlu başladı, ancak bu üç ülkenin de şimdilik Rusya ile bağlarını koparmaları ve bir Orta Asya birliğini hayata geçirebilmeleri çok zor gözüküyor.

Özbekistan'ın bir problemi de ülkedeki Rus azınlık. Aslında Ruslar diğer Orta Asya ülkelerine oranla Özbekistan'da çok küçük bir azınlık (%8). Ancak Ruslar Taşkent ve çevresinde yoğunlaşmış durumdalar, Taşkent nüfusunun % 60'ını oluşturuyorlar ve kalifiye işlerde çalışıyorlar. Bu durum da Özbek nüfusun tepkisine neden oluyor. Ekonomik olarak Rus nüfus şu sırada önemli, Kerimov'da Rusları korumaya kararlı. Fakat Ruslar Kerimov'u da milliyetçi buluyor. Resmî dilin Özbekçe olması da Rus nüfusu rahatsız eden bir diğer faktör. Rusya Dışişleri Bakanı Kozirev kasımda Taşkent'i ziyaretinde günde 700 kişinin Taşkent'teki büyükelçiliğe başvurarak yardım istediğini belirtti. Ekonomik durumun kötüleşmesiyle zaten başlamış olan Rus göçünün artacağı sanılıyor.

Bu yıl içinde Özbekistan'daki bir diğer gelişme de Eylül 1993'te parlamentonun tekrar Latin harflerine geçmeye karar vermiş olmasıydı. Bu kanuna göre yeni alfabe 1 Eylül 1995 tarihinden itibaren okullarda öğretilmeye başlanacak ve 2000 yılından önce Latin alfabesine geçiş tamamlanmış olacak. Bunun yanısıra okullarda Arap harflerine dayalı Çağatayca da öğretilecek. Özbek alfabesi de diğer cumhuriyetlerde kabul edilenler gibi daha önce Türkiye'de kabul edilen ortak alfabeden farklı. Bir süre daha Türkiye ve Türki cumhuriyetler arasındaki ilişkilerin istenilen duruma gelemeyeceği anlaşılıyor. Orta Asya cumhuriyetlerinin kendi aralarındaki ilişkiler de bir Orta Asya birliğinin gerçekleşmesini daha uzak bir geleceğe erteliyor. Ülkeler arasındaki ekonomik seviye farklılıkları, bu ekonomilerin birbirlerini tamamlayıcı olmaması, geçmişten gelen farklılıklar ve Rusya'ya bağımlılık, Özbekistan, Kırgızıstan ve Kazakıstan arasında gerçekleşen ortak pazar konusunda çok fazla umutlu olmamızı engelliyor, ancak bunun olumlu bir gelişme olduğunu da kaydetmek gerekiyor. Özetlemek gerekirse 1993 yılı Özbekistan için Kerimov'un yönetimini iyice

sağlamlaştırdığı, muhalefeti etkisiz hale getirip parlamento seçimlerine hazırlandığı bir yıl oldu. Belki biraz da muhalefeti kontrol altına almanın rahatlığıyla ve muhalefetin argümanlarını sahiplenmek amacıyla Kerimov 1994 başında pazar ekonomisine ve özelleştirmelere daha hızlı geçileceğini belirtti.

Kaynaklar

"Özbekistan", *BDT Sürekli Analizi*, yıl 1, s. 1, Mayıs 1993, s. 6.

"Özbekistan Cumhurbaşkanının Hollanda Ziyaretinin Ardından", *Bitiğ*, yıl 3, s. 7/8, Ekim 1993, s. 2-3.

"Özbekistan"da Latin Alfabesi", *Bitiğ*, yıl 3, s. 7/8, Ekim 1993, s. 10.

"Özbekistan Özel Sayısı", *İpekyolu*, yıl 1, s. 4, Ağustos 1993.

"Uzbek Popular Front", *Central Asia and Caucasus Chronicle*, c. 8, no. 6, Aralık 89/Ocak 90, s. 4-7.

"Uzbekistan", *Economist Intelligence Unit Country Report*, no. 1- 4, 1993.

"Uzbekistan. Economic and Political Developments", *Central Asia Brief*, no. 5, 1993, s. 4-6.

"Uzbekistan. Kerimov"s Policy Towards Islam and Human Rights", *Central Asia Brief*, no. 4, 1993, s. 4-6.

BROWN, Bess, "Tajik Civil War Prompts Crackdown in Uzbekistan", *RFE/RL Research Report*, c. 2, no. 11, 12 Mart 1993, s. 1-6.

CARLISLE, Donald S., "Uzbekistan and the Uzbeks", *Problems of Communism*, Eylül-Ekim 1991, s. 23-44.

CRITCHLOW, James, *Nationalism in Uzbekistan. A Soviet Republic"s Road to Sovereignty*. Boulder-San Francisco-Oxford: Westview Press, xviii+231 s.

FULLER, Graham E., *Central Asia. The New Geopolitics*. Santa Monica: RAND, 1992, xvi + 82 s.

GÖMEÇ, Sadettin, "Tarihte ve Günümüzde Özbekistan", *Yeni Forum*, Nisan 1993, s. 9-14.

KALINKIN, Nikolai, "Peace and Calm in Tashkent", *New Times International*, no. 20, Mayıs 1993, s. 13-15.

KASIM, Enver, "Özbekistan"ın Durumu", *Yeni Forum*, no. 289, Haziran 1993, s. 57.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KOHAN, John, "New Life After the Empire", *Time*, 15 Kasım 1993, s. 46-48.

KONSTANTINOVA, Nadezhda, "Uzbekistan. Girls Read the Koran", *New Times International*, no. 14, Nisan 1993, s. 11-13.

KUÇKARTAYEV, İristay, "Latin Harfli Alfabenin Özbekçeye Uygulanması Üzerine", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, yıl 1, c. 1, s. 3, Haziran 1993, s. 37-38.

PANICO, Christopher J., "Uzbekistan"s Southern Diplomacy", *RFE/RL Research Report*, c. 2, no. 13, 26 Mart 1993, s. 39-45.

SALİH, Muhammed, "From the Turkish Model to the Chinese Model. A Brief Overview of Uzbekistan Today", *Bitiğ*. Journal of the Turkish World, Ekim 1993, s. 14-17.

SALİH, Muhammed, "Özbekistan Türk Modelinden Çin Modeline Kayıyor", *Yeni Forum*, Kasım 1993, s. 33-35.

TOKGOZOGLU, Yalcin, "Uzbek Government Continues to Stifle Dissent", *RFE/RL Research Report*, c. 2, no. 39, 1 Ekim 1993, s. 10-15.

ULUDAĞ Süleyman, "Kafkasya'dan Türkistan'a Seyahat-IV. Özbekistan", *Dergâh*, c. 3, s. 36, Şubat 1993, s. 16-17.

USMANOV, Lermon, "Stability is Above Everything Else?", *New Times International*, no. 30, Temmuz 1993, s. 12-13.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KAZAKISTAN VE KIRGIZISTAN'A GENEL BİR BAKIŞ: 1993

M. Süreyya ER*

KAZAKISTAN

SSCB'nin dağılmasının ardından kurulan BDT'de kapladığı alan itibariyle - Rusya Federasyonu'nun ardından - ikinci, nüfus yoğunluğu itibariyle de dördüncü sırayı işgal etmekte olan Kazakıstan; geniş coğrafyası, zengin yeraltı/yerüstü kaynakları, tevarüs ettiği nükleer silahları, hassas etnik yapısı vb. özellikleriyle uluslararası camianın ilgi odağı olmaya devam etmektedir.

Kazakıstan Cumhuriyeti'ni diğer BDT cumhuriyetlerinden farklı kılan en önemli yönü, yerel milliyetçi gruplarla Rus millî çıkarları arasındaki potansiyel çatışmanın en uç unsurlarını bünyesinde barındıran bir ülke olmasıdır. Kendi cumhuriyetlerinde sadece % 43.2'lik bir nüfusa sahip, yani bir anlamda azınlık, olmaları hasebiyle Kazaklar, başka cumhuriyetlerde görülmediği kadar kendilerini düşmanlarla çevrili ve tehdit altında hissetmektedirler. Rusların ve Kazakların millî çıkarları burada diğer cumhuriyetlerde olduğundan çok daha fazla çelişir/çatışır halde görünüyor; bu durum tabii ki, Kazakların dışında kalan nüfusun güç ve nüfuzu elinde bulundurması ve bunu bırakmaya da niyetli olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu arada, Kazaklar da Kazakıstan nüfusunun geri kalan kısmının geleceğine yönelik emellerini gerçekleştirmede önemli kısıtlamalarla karşılaşmaktadırlar. Bu da milliyetçilik duygularını kamçılamaktadır. Bu haliyle Kazakıstan Orta Asya'da potansiyel olarak patlamaya en müsait ülke durumundadır.

Kendi resmî açıklamalarına göre, Kazakıstan'daki toplam 17 milyonluk nüfusun 8 milyonunu Kazaklar teşkil etmektedirler. Cumhuriyet'in endüstriyel, ekonomik, ticarî ve tarımsal kaynakları asıl olarak gayr-ı Kazakların elinde. Eski bir göçebe toplum olan Kazaklar; (Kırgızlar gibi) endüstriyel, tarımsal veya ticarî gelenekten yoksundurlar.

---

* M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Araştırma Görevlisi.

Kazakıstan Orta Asya ülkeleri içinde bağımsızlığını ilân etmede en isteksiz davranan ülkeydi; fakat SSCB'nin dağılmasını izleyen bir kaç hafta içinde, bilhassa topraklarında bulunan nükleer füzeler yüzünden uluslararası camianın ilgi odağı oldu. 1992'nin başlarından itibaren elindeki nükleer füzeleri Rusya'ya devretmesi ve *Nükleer Silahsızlanma Anlaşması*'nı imzalaması için Batılı dışişleri bakanlarının akınına uğradı. Gerek Nazarbayev gerekse diğer resmî görevliler gelen misafirlere; Kazakıstan'ın tevarüs ettiği bu nükleer silahların ülkenin bir parçası olduğunu, fakat kesinlikle denetimleri altında bulunduğunu ve hiç bir ülke için tehdit arzetmediğini izah etmeye çalıştılar.

1992'nin Mayıs ayında ABD'yi ziyareti sırasında Başkan Bush Nazarbayev'e baskı yaparak, ancak nükleer silahları terketmesi şartıyla Kazakıstan'a yardımda bulunabileceklerini açıkça ifade etti. Nazarbayev gerekli teminatları vererek ülkesine döndü; fakat, Kazak milliyetçisi muhalefet gruplarının kızgın protestolarıyla karşılaştı. Muhalefet, ülkeyi yabancılara *sattığı* gerekçesiyle Nazarbayev'in istifa etmesini istedi.

Kazakıstan'ın nükleer silahları terketme konusundaki isteksizliği bunların, yabancıların ilgisini çekme konusunda ülkenin elinde bulundurduğu en değerli koz olmasından ileri gelmektedir. Uzun vadede uluslararası camiada hakettiği yeri almada kendi doğal zenginliklerine güvenebilirdi; ama şu an için, dünyanın ilgisini çeken bu silahlar Kazaklar açısından, en azından, olumsuz bir faktör sayılmazdı.

Orta Asya devletleri arasında en fazla Batı'ya yönelmiş ülke olan Kazakıstan daha bağımsızlık ilânı öncesinde Avrupa ve Amerika'yla ciddi ilişkiler kurmaya büyük özen göstermişti. Yeni bağımsızlığa kavuşan Kazakıstan'a ilk ziyaretini yapan AT temsilcisi, Kazakıstan'ın nasıl AT üyesi olabileceği yolundaki Nazarbayev'in sorusu karşısında çok şaşırmıştı; ama bu sorusunda Nazarbayev hayli ciddiydi. Kazakıstan ve diğer Orta Asya ülkeleri AGİK gibi bir çok Batılı örgütlere kabul edilmişlerdi. Bunun yanısıra, Nazarbayev Avrupalı meslekdaşlarıyla işbirliği içerisinde Orta Asya'da AGİK tipi bir örgüt oluşturma, ve bir sonraki aşama olarak da, *Avrasya Güvenlik Örgütü*'nü teşkil etme fikrini ortaya attı ama pek yankı bulmadı.

Yurdışına yaptığı ziyaretlerde Nazarbayev ülkedeki siyasî istikrarı, yabancı yatırımları celbetmede bir pazarlık unsuru olarak kullanmaktadır. Ancak bu istikrar otoriter bir hükümet tarafından sağlanmakta olup, toplumsal çıkarlar ve hassas etnik denge için

tehlike arzetmeyecek faaliyetlerde bulundukları müddetçe siyasî partilere izin verilmektedir; hangi partilerin bu ilkeyi ihlal etiğine karar veren merci ise Nazarbayev'dir.

Belli başlı Kazak milliyetçisi partiler *Azat* ve *Cıltuksan* (Yıl Doksan)'dır. Bunlar Nazarbayev'in ülke yönetiminde eski komünistlere yaslanmasını şiddetle eleştirmekte ve, daha önce de belirttiğimiz gibi, stratejik silahlarını terketmesi yönünde Bush'un istediği tavizi vermesi yüzünden, ülkeyi sattığı gerekçesiyle, istifasını istemektedirler. *Azat*'a nazaran daha küçük bir parti olan *Cıltuksan*'ın siyasî parti olarak tescil edilmeyişinin sebebi çok aşırı bulunmasıdır. Bundan dolayı, daha ılımlı ve geniş bir örgütlenme yapısına sahip *Azat* içinde yer alarak palazlanıp ileride tescil edilme yollarını aramaktadır. Hükümet *Cıltuksan*'a karşı sarkastik bir tavır takınmakla birlikte, faaliyetlerine pek karışmamaktadır. 1992'nin Aralık ayında *Azat* ılımlı ve radikal kanat olmak üzere ikiye ayrıldı. Rusların ülkeyi terketmesi çağrısında bulunan radikal kanatın lideri Sovetkazi Akatayev giderek toplumdan izole oldu ve etkisini yitirdi.

Azat'ın yanısıra zikredilmesi gereken önemli bir milliyetçi parti daha var: *Edintsvo* (Birlik). Slav nüfus arasında yaygın olan *Edintsvo* etnik gruplararası ilşkilerin kızışmasını teşvik eden bir örgüt olarak görüldüğü için resmî bir parti kimliği kazanamamakta, sadece siyasî bir hareket hüviyetine sahip bulunmaktadır. *Birlik*'in resmî olarak ifade ettiği amaçları; etnik gruplar arasında barışı tesis edip geliştirmek ve milliyetçiliğe karşı, özellikle, hangi grup için olursa olsun, milliyetçiliğe dayalı ayrımcılığa karşı savaşmaktır. (Aslında, çok masum görünen bu amaçların altında yatan şey, Kazakların pek bir etkinliklerinin bulunmadığı eski statükoya dönerek çıkarlarını korumak/sürdürmek.)

Baştan beri bir çok Kazak hükümet yetkilisi ve aydının; Kazakıstan'ın kuzeyinde çoğunluğu teşkil eden Rusların, Rus-Kazak sınırının tekrar gözden geçirilmesini talep etmesinden çekinmesine rağmen, sözkonusu bölgedeki Rusların - Kazak Yüksek Sovyeti'nde yürütülen anayasa taslağı tartışmasının da kızıştırdığı - alenî hoşnutsuzluğu ancak 1992'nin sonlarında patlak verdi. Aralık ayının başlarında Doğu Kazakıstan'da bulunan Ust Kamenogorsk'ta toplanan 15.000 gösterici, Rusçaya, resmî dil kabul edilen, Kazakçaya eş statü verilmesini, kendilerine çifte vatandaşlık hakkının tanınmasını ve bu bölgeye dil, kültür ve doğal kaynaklarını kullanma konusunda self-determinasyon hakkı verilmesini talep etti.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kazakıstan'ın doğal kaynakları ülkenin bağımsızlık ilânı öncesinden beri yabancıların ilgisini çekiyordu. Nitekim batı Kazakıstan'da bulunan petrolü çıkarma/işletme konusunda ilk anlaşma 1992'nin Şubat'ında Fransız *ELF* şirketiyle yapıldı. Amerikan petrol şirketi *Chevron* iki yıl uğraştıktan sonra nihayet, Nazarbayev'in ABD'yi ziyareti öncesinde Kazaklarla anlaşma yapmayı başardı. Oldukça zengin rezervlere sahip Tengiz petrol bölgesini kapan *Chevron*'u İngilizlerin *British Gas*'ı ve İtalyanların *Agip*'i izledi. Geçen yıl Nisan ayında *Chevron* şirketi ile 40 yıllık bir anlaşma daha imzalandı. Kazakıstan kârın % 80'ini alacak. Ayrıca 7 yabancı ve 1 yerli şirket de Hazar Denizi'ndeki petroller konusunda anlaştılar.

Bununla birlikte, 1992'de dış ülkelere yaptığı ziyaretler esnasında Nazarbayev, dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecine girerken, eski SSCB'nin en gelişmiş bölgesi olan Kazakıstan'ın yabancı devletlere sadece hammadde sağlayan bir ülke durumuna gelmesinden duyduğu kaygıyı sık sık dile getirdi ve ev eşyasından otomobil ve kamyonlara kadar her alanda yabancı yatırımcıları teşvik etmek için büyük çaba harcadı.

1992'nin başlarından itibaren Kazakıstan hızla pazar ekonomisine geçmeye başladı. Meclis tarafından kabul edilen özelleştirme programı; iskân ve küçük hizmet sektörlerinden büyük endüstriyel kurumlara kadar bütün devlet mallarının satışına imkân sağlıyordu. Aynı zamanda pazar ekonomisine geçişin etkilerini yumuşatmak için bir sosyal güvenlik ağı oluşturuldu. Buna bağlı olarak, Kazakıstan vatandaşlarının ev, dükkân veya çalıştıkları kurumlardan pay sahibi olabilmelerini mümkün kılmak için *kupon sistemi* uygulamaya sokuldu. Herkes oturduğu evdeki ikâmet müddedine, sahip olduğu çocuk sayısına ve çalıştığı süreye göre kupon sahibi olabilmektedir. Hizmet ve parakende ticaret sektörleri 1992'de özelleştirmeye tâbi tutulan ilk sektörlerdi. Almatı'da bir çok dükkân, aynı yıl, açık arttırmaya çıkarıldı.

1992'nin sonuna kadar özelleştirme planı uyarınca, endüstri, tarım ve iskânda büyük oranlara varan bir özelleştirme yaşandı. Ülke toprakları özelleştirme harici tutuldu. 1993-95 Özelleştirme Programına göre toprak, su ve iktisadî açıdan hayatî öneme sahip diğer dallar özelleştirme dışı tutuldu. Başbakan Sergei Tereşçenko'nun aynı yılın Kasım ayında, endüstri alanındaki devlet kuruluşlarının gerçek değerlerinin tesbit edilebilmesi için bir metot geliştirmekte olduklarından dolayı özelleştirme programının askıya alınmasını talep etmesiyle sekteye uğrayan bu gelişmeye rağmen

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1993'ün başlarına kadar Kazakıstan, Orta Asya cumhuriyetleri içinde pazar ekonomisi yolunda en hızlı ilerleyen ülke durumundaydı. Fakat 1993'de 1992'ye göre gerileme görülmektedir. Toplam üretim % 14.1 azaldı; gıda ve sanai ürünleri üretimi % 10'dan fazla düşüş gösterdi. Millî gelir % 16.3 oranında düştü ve sınai ürünlerinin fiyatı 2,5-3 kat artarken ortalama ücret sadece 1,5 kat arttı. Sahip olduğu siyasî istikrar, ülkeyi yabancı yatırımcılar için özellikle cazip hale getirdi. O kadar ki, bazı Kazak milliyetçileri ülkenin muhtemel Rus göçmenleri için de oldukça cazip hale geldiğini öne sürerek gelişmelerden duydukları kaygıyı dile getirdiler.

28 Ocak 1993'de Kazakıstan Yüksek Sovyeti'nin tasdik ettiği anayasa Kazakçanın *resmî dil* olduğunu onaylamasının yanısıra, Rusçayı da *etnik gruplararası diyalog dili* olarak resmen kabul etti. (Kazakçanın resmi dil kabul edilmesinin birinci yıldönümünde Almatı'da yerel bir gazetede çıkan bir makalede şöyle yazıyordu: Kazakıstan'da Kazakçanın resmi dil olduğunu karara bağlayan yasanın kabul edilmesinin üzerinden bir yıl geçtikten sonra şu an 15 yerel dilde eğitim yapılmaktadır. Genel eğitim veren 8126 okuldan 2768'i Kazakçadır. Diğer Orta Asya dillerinin kullanıldığı okullar da vardır. Kazakça kaleme alınmış literatür 5/6 oranında artmıştır. Kazak yazarların eserleri ihya edilmekle birlikte Kazakça henüz yönetimde yeterli derecede kullanılmamaktadır.) Gerek eski Sovyetler Birliği gerekse uluslararası topluluk standartlarına göre yeni anayasanın sağladığı dil imkânları oldukça cömert bir uzlaşma zemini sağlamaktadır. Baltık ülkelerinde Rusça konuşanların cezalandırıldığı, Yunanistan gibi AT üyesi bazı ülkelerde azınlık dillerinin yasak oluşu gözönüne alındığında şu andaki anayasanın dil meselesine yaklaşımının ne kadar cömert olduğu daha iyi anlaşılır.

Yeni anayasanın dil konusunda sağladığı cömert imkânlar, Nazarbayev'in liberalizminden ziyade, Kazakıstan'ın dil sorununa ilişkin gerçekler karşısında takındığı pragmatik tutumuyla açıklanabilir. Zira Kazaklar ülke nüfusunun, daha önce de belirtildiği gibi, sadece % 43.2'lik bir oranını temsil eden azınlık durumundadırlar. Bu arada yeni anayasa Kazak millî hislerine hitap eden bir takım ayrıcalıklar da içermektedir. Mesela, Kazakların dışında herhangi bir kimsenin yönetimi devralamaması gibi. Ayrıca, cumhurbaşkanının akıcı bir şekilde Kazakça konuşabilmesi şartı aranıyor ki, böylece ülkedeki Rusların % 99.1'lik bölümü fiilen dışlanmış oluyor. (Nazarbayev başbakanı Ruslardan seçtiği gibi

kabinede beş Rusa görev vererek muhtemel rahatsızlıkları gidermeye/dengelemeye çalışıyor.)

Dil meselesi üzerine ortaya çıkan tartışmalar Kazaklarla Ruslar arasında olduğu kadar bizzat Kazaklar arasında da sorun olacağa benzemektedir. Kazakların % 65'i akıcı bir şekilde Rusça konuşabilmektedir; ayrıca çoğu Kazakın Rusçasının Kazakçasından iyi olduğu bilinmektedir. Bu yüzden Ruslaşmış Kazaklar şu anda dezavantajlı bir konumdalar; sadece cumhurbaşkanlığından dışlanmış olmakla kalmıyorlar, Kazak dilinin önemi arttıkça giderek Kazak siyasî hayatından da dışlanacaklar. Sonuç olarak, bu durum Ruslaşmış şehirli Kazaklarla kırsal bölgelerde yaşayan Ruslaşmamış Kazakların arasını açmakta mühim bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu arada Nazarbayev, Rusyayla olan ilişkilerini güçlendirmeye devam etmektedir. Biliyor ki, Kazakıstan'ın istikrarını ancak Rusya garanti edebilir ve eğer reform süreci Rusya'da başarıya ulaşırsa iki ülke arasındaki yakın ekonomik bağlantılar Kazakıstan'daki reformların da başarıya ulaşmasına katkıda bulunacaktır. Sınırları içinde yaşayan yaklaşık 6.5 milyon Rus nüfus yüzünden Kazakıstan Rusya için ayrı bir öneme sahiptir. Zira Rus milliyetçileri Yeltsin'i sıkıştırmak için buradaki Rusları da kulanabiliyorlar. Bu bağlamda Kazakıstan'ın Rusya için önemi yeni Rusya başbakanının yabancı bir ülkeye ilk ziyaretini Almatı'ya yapmasıyla teyid edilmiş oldu. Rusya'nın Nazarbayev'e atfettiği değerin bir diğer göstergesi de yakınlarda ona, elli cilde ulaşan *olağanüstü akademik çalışma*sı dolayısıyla, Rus Bilimler Akademisi'nin verdiği fahrî doktora payesidir.

Nazarbayev Rusya'nın kanatları altında kalmaya devam ederken bir taraftan bağımsızlık konusunda taviz vermemeye bir taraftan da Rusya'nın muhtemel bir kaos ortamına yuvarlanması durumunda manevra kabiliyetini esnek/geniş tutmaya çalışmaktadır. Bunun da BDT kurumlarının tesis edilmesi ve geliştirilmesinden geçtiğinin farkındadır. Bu yüzden Ermenistan, Belarus, Kazakıstan, Kırgızıstan, Rusya, Tacikistan ve Özbekistan'ı içeren tam anlamıyla *ortak ruble bölgesi* ve *savunma birliği* oluşturmak istiyordu; fakat bu proje hayata geçirilemedi. Zira, BDT giderek zayıflamakta ve oldukça marjinal bir görünüm almaktadır; nitekim bugüne kadar alınan kararların pek azı hayata geçirilebildi.

Kazakıstan'ın arzu ettiği siyasî işbirliğinin bir örneği, Moskova'nın Rus Kozakları dizginlemeye yardımcı olmasıdır. Asî Kozakların desteğini almak ve onları bir şekilde denetim altında

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tutabilmek amacıyla Cumhurbaşkanı Yeltsin Rus ordusu içinde Kozak askerî birimleri oluşturmuştu. Bu Kazakıstan'ı kaygılandırmaktadır; zira, Kozaklar ülkenin, kuzeydeki Slavlarla güneydeki Kazaklar arasında paylaşılmasını talep etmektedirler.

Çarlık döneminde Kozaklar Rus sınırlarının korunmasında uzunca bir süre rol almış, değişik tarihî dönemlerde Kazakıstan'ın kuzey ve batı bölgelerinde büyük topraklar işgal etmiş, hatta Rus iç savaşı esnasında kendi hükümetlerini kurmuşlardı. Bugün Kazakıstan'ın kuzeyinde yaşayan Rusların belkemiğini bunlar oluşturmaktadır. Ayrıca, oradaki mevcudiyetlerinin 400. yılını kutlamaya hazırlanıyorlar ki, bu şüphesiz saldırgan toprak taleplerini de bünyesinde barındırmaktadır. Kazaklar en dolaysız kültürel çatışmayı kendileriyle bu Kozaklar arasında görmektedirler. Kozaklar Kazakıstan'ın kuzeyindeki Kazaklara meydan okuyabilecek belli bir güce ulaştıklarında bu durum çok tehlikeli bir şekil alabilir.

Bununla bağlantılı olarak, geçen yılın belki de en önemli gelişmelerinden biri, Kazakıstan'da Rus nüfusun yoğunlukta olduğu oblastlara, sınırın öte yakasındaki Rusya topraklarında bulunan bölgelerle bağlantı kurmalarına izin verilmesiydi. *Rusya ve Kazakıstan Devletlerarası Ortaksınır Bölgeleri Birliği* anlaşması Rusların 11 Sibirya oblastıyla Kazakıstan'ın 9 kuzey oblastının biraraya gelmesini sağlamaktadır. Birincil amaç ekonomik; yani, gümrük birliği yoluyla ticaretin gelişmesine yardımcı olmak. Ne var ki, Rus- Kazak ilişkilerinin kötüye gitmesi durumunda bu yeni anlaşmanın doğuracağı siyasî sonuçlar da oldukça barizdir. Sözkonusu *Birlik*; Kazakıstan'ın Rus nüfusa sahip oblastlarına, ülkeyi parçalamaya yönelik talepleri için elverişli bir mekanizma sağlamaktadır. Ağustos 1991 darbesindan sonra Yeltsin'in, Sovyetler Birliği'nin iç sınırlarını açıkça sorgulamasının izleri hala hafızalarda canlıdır. Almatı'daki hükümet Kazakıstan'ın toprak bütünlüğünü korumak/garanti altına almak için hiç bir devletin müdahale etmiyeceğini, Birleşmiş Milletler üyeliğinin pek bir anlam ifade etmediğini elbette bilmektedir. Çin-Kazakıstan sınırı hariç, tüm diğer sınırlar, önceleri, dahilî/idarî sınırlar olmaktan öte bir anlam taşımıyordu; bu yüzden tartışmaya açık bir mahiyet arzetmektedirler. Arzu edilmeyen muhtemel gelişmeleri önlemek için Kazakıstan hükümeti, sözkonusu Birlik'e dahil Rus oblastlarının vergi meselelerine Moskova'nın nezâret etmesini istemektedir.

Rusya tartışmalı Çin-Kazakıstan sınırında ortak askeri operasyonlar yapmayı ve yine bu sınırların güvenliğini sağlamak

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

üzere Rus ve Kazaklardan oluşacak ortak askeri birliklerin teşkil edilmesini ilke olarak kabul etmesi de geçen yılın önemli olaylarından biridir; zira 1881 st. Petersburg anlaşmasıyla çizilmiş olan şu andaki Çin-Kazakıstan sınırının geçerliğini tanımayı Çinin reddetmesi, Kazakıstan'ı kaygılandırmaktadır. Aynı şekilde Çin de Orta Asya'daki devletlerin bağımsızlıklarını kazanmalarının, Kazakıstan'a sınır olan kuzeybatı bölgesinde yaşayan Kazak, Kırgız, Tacik, Özbek, Uygur gibi Orta Asya kökenli azınlıkların üzerinde yaptığı/yapacağı etki yüzünden kaygılıdır. Çin bu durumdan o kadar rahatsız ki, geçen sene Almatı'da yapılan *Dünya Kazak Kurultayı*'na Doğu Türkistan'dan Kazakların katılmasına izin vermedi.

Doğu Türkistan'ın Kazakıstan sınırında bulunan Lop Nor bölgesinde Çinlilerin yaptığı nükleer testin ardından iki ülke arasındaki gerilim daha da arttı. Her iki ülke de sınır ve etnik sorunlarla ilgili tartışmalara sahne oldu. Semipalatinsk'de SSCB tarafından kullanılan test bölgelerini kapatmış olan Kazakıstan, Çinlilerin gerçekleştirdiği bu nükleer testten sonra, gelişmelerden duyduğu kaygıyı içeren bir bildiri yayımladı. Nazarbayev 18 Ekim'de Pekin'i ziyaret ederek Çinli liderlerle görüşmeler yaptı. Çin'in Kazakıstan'ı Çinli göçmenlerle doldurup sonra da ilhak etme emeli güttüğüne dair yaygın inanç, Kazakıstan'ın bu ülkeyle ilişkilerini gerginleştirdi. Çin korkusu Kazakıstan'daki bütün toplum kesimlerini ve milliyetçileri birleştirdi. Hükümet yetkililerinden emekli ihtiyar Ruslara kadar herhes; yabancı ziyaretçilere, binlerce Çinlinin şimdiden illegal olarak yerleştiğinden yakınmaktadır. Yaz aylarının ortalarına kadar halkın genelinde görülen Çin korkusu Almatı'daki Çinli market ve mağazaların kapanmasına sebep olduğu gibi Çin'den gelen tüketim maddelerini de olumsuz yönde etkiledi.

Bu arada *Komünist Parti*'yi terkedip sonra da yasaklamasının ardından Kazakıstan'ı tek elden yöneten Nazarbayev geçtiğimiz yıl *Kazakıstan Halk Birliği Partisi* adı altında kendisine bağlı bir siyasî hareket oluşturdu. Sözkonusu parti Şubat ayının sonunda resmen kuruldu. Üst düzey liderleri, yasaklanan *Kazak Komünist Partisi*'nin üyelerinden oluşmaktadır. Liderlik kadrosu eski tüfeklerden müteşekkil bu parti vasıtasıyla hükümet, acemi muhalefet partilerini etkisiz hale getirmeyi düşünmektedir. Hükümetin asıl kaygısı, muhalefet hareketlerinin Slav ya da Kazakları temsil eden etnik temelli olmalarıdır. Bunların tam anlamıyla özgür bir şekilde faaliyet göstermelerine izin verdiği takdirde etnik gerilimin kontrol edilemez bir şekilde yükselmesinden

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

korkmaktadır. Bu arada milliyetçi heyecanları teskin etmek için bazı tavizler de vermiyor değil; mesela, yer isimlerinin değiştirilmesi gibi. Kazak milliyetçilerine sus payı olarak, başkent Alma-Ata'nın ismi Almatı'ya dönüştürüldü.

Öte yandan hükümet muhalefetin kendisiyle işbirliği yapmasını istemesine rağmen onları ürkütmekten de geri kalmamaktadır. Mesela, Kazakıstan İçişleri Bakanı muhalefet partilerinden, üyelerinin listesini istedi; finans kaynaklarını incelemeye başladı; yasaklanan eski *Komünist Partisi*'nin tekrar açılma talebini reddetti. *Neveda-Semipalatinsk Anti-nükleer Hareketi*'ne epey darbe vurdu. Hükümet, muhtemelen, uzlaşma ve birlikte çalışma fikrine pek sıcak bakmadığı için bu *Hareket*'i gözden düşürmeye çalışmaktadır. Devlet yetkilileri *Neveda-Semipalatinsk*'in illegal ticarî faaliyetlere karıştığını iddia etmektedirler. Yolsuzluklara karşı çıkma numarası/mekanizması muhalifleri gözden düşürmek için başvurulan, bilhassa Brejnev döneminde rastladığımız, etkili bir tekniktir.

Diğer muhalefet partileri hükümetle daha fazla işbirliği içindedir. *Kazakıstan Halk Konseyi* hükümetle ters düşmeyi kesinlikle göze alamayan tipik bir kukla parti görünümündedir. Lideri, Kazak yazar, Olcas Süleymanov 1989'da *Neveda-Semipalatinsk Hareketi*'ni kuran kişidir. Eski *Komünist Partisi* ve *SSCB Yüksek Sovyeti* üyesi olan Süleymanov, *Neveda-Semipalatinsk*'e başkanlık ettiği zamanlar Nazarbayev'e ters düşmemeye büyük özen gösteriyordu. Şu anda partisini kendi kişisel hırsları için kulladığı iddia edilerek hükümet tarafından eleştirilmektedir.

Nazarbayev geçen sene sadece muhalefetle değil aynı zamanda Anayasa Mahkemesi ile de ciddi sorunlar yaşadı. İki kararnamesinin Anayasa Mahkemesi tarafından reddedilişinin ardından Nazarbayev hemen gerekli düzenlemeleri yaparak konumunu sağlamlaştırdı. Anayasa Mahkemesi, kendi kuruluş tarihinden önce kabul edilmiş kanunları artık iptal edemeyecek. Üst düzey resmî görevlilerin anayasayı ihlal edip etmediklerine, eğer bu kişilerin soruşturulması gerekiyorsa, karar veremeyecek. Zaten Nazarbayev ta 1992'de, Gorbaçov'un kaderinin Rusya Anayasa Mahkemesi'nin elinde bulunmasından duyduğu kaygıyı dile getirmişti (hatırlanacağı üzere, Gorbaçov'un yurt dışına çıkışı bir süre yasaklanmıştı).

Bu arada, Kazakıstan kimlik kartı ve pasaportla ilgili bir takım düzenlemeler yapmaktadır. Yeni kimlik kartlarının basılmasına

karşın, eski Sovyet sisteminde kullanılanların da korunmasına karar verildi. Kazakıstan kendine özgü kimlik kartı ve pasaport uygulamasına 1 Ocak 1994'de geçeceğini, 1996'nın sonuna kadar da tüm ülke vatandaşlarının bunlara sahip olacağını açıkladı. Etnik gruplararası ilişkiler konusundaki hükümetin kaygısından medya üzerine düşen payı almaktadır. Geçen yıl *Cumhurbaşkanlığı Basın Servisi* ile *Kazakıstan Gazeteciler Birliği*, gazetecilerin etnik meseleleri haber olarak geçerken "daha sorumlu" davranmalarını teşvik eden bir medya konferansı tertip ettiler. Etnik gerilimleri yayan bir araç görünümündeki medyayı yasaklama girişimine bir örnek, Kazakıstan'daki "Rusya TV" bürosunun yerel faaliyetlerine son verdirilmesidir.

Hükümetin medyayı denetim altında tutma çabasının diğer bir göstergesi de eski bir akademisyen olan Karishal Asanov'u mahkum etmeye çalışmasıdır. *Yüksek Sovyet*, Almatı Ceza Mahkemesi'nde 1992'de suçsuz bulunan Asanov'un tekrar yargılanmasına karar verdi. Asanov'un *Bağımsızlığın Fantomu* adlı kitabıyla Nazarbayev'i tahkir ettiği iddia edilmektedir.

Nazarbayev, medyayı baskı altında tutmaya devam ederken, hühümetin istikrar paketine daha fazla destek vermelerini beklediğini açıkça ifade etmektedir. Medyada ekonomiyle ilgili konular özellikle zayıf/yüzeysel bir şekilde ele alınmakta ve bir takım rahatsızlıkların gözardı edilmesi için baskı yapılmaktadır.

Bununla birlikte, hükümeti sert bir şekilde eleştiren yazıların da yer aldığı, etnik gerilimi tırmandırmamak şartıyla, her türlü fikri ifade eden dergi ve gazeteyi bulmanın mümkün olduğu Almatı'da ayrıca üç özel radyo istasyonu da mevcuttur. Ne var ki, tüm medya hükümetin elinde bulunan basım ve yayım imkanlarına bağımlı durumdadır. Hükümetçe aşırı sayılan programlara sahip grupların kağıt bulması ve bastırması imkansızdır. Döviz sahibi vatandaşların; Alman, Fransız ve İngiliz dillerinde yayım yapan istasyonlar ve CNN de dahil olmak üzere geniş bir çeşitliliğe sahip TV kanallarını izlemesini sağlayacak çanak anten satın almaları mümkündür. Bu arada, 1993'ün ikinci yarısında radyo ve TV'nin Kazak dilinde yaptığı yayımların miktarı Rus dilinde yapılanlara ulaşmış durumdadır. Çoğu Kazakın Kazakça yapılan yayımları yeterli derecede anlayacak düzeyde bu dile vakıf olmadığı ve Kazakıstan'da yaşayan hemen hemen hiç bir Rusun Kazakça bilmediği gözönüne alınırsa, sözkonusu gelişmenin ilginçliği ve önemi daha iyi anlaşılabilir.

Kazaklar gün geçtikçe ülkelerinde daha belirleyici bir güce sahip oluyorlar. 1989'da % 38 olan nüfus oranları 1992'de % 42'ye, 1993 başlarında ise % 43.2'ye ulaşmış olması, buna mukabil Rusların oranının ise % 36.4'e düşmesi bunun en bariz kanıtıdır. ilk defa Rus ve Ukrain nüfus toplamını oran olarak geçti Kazaklar. Çünkü bir tarafdan, eski Sovyetler Birliği sınırları içinden ve dışından Kazakıstan'a göçler sürerken diğer taraftan da Ruslar Kazakıstan'ı yavaş yavaş terketmektedirler. Bunun sebebi büyük ölçüde ekonomiktir; ve tarih itibariyle de yeni bir olgu değildir. Ruslar ekonomik gelişmenin yavaşlamaya başlamasıyla birlikte, 1970'li yıllardan itibaren Kazakıstan'dan göç etmeye başlamışlardı. Siyasî bir ceza olarak Kazakıstan'a göçe zorlanmış Ruslar komünizmin çökmesinden sonra ülkeyi terkettiler.

Kazak milliyetçilerinin, Rusların ülkeyi terketmelerinde pek bir etkisi yoktur. Onların asıl hedefi Nazarbayev'dir. Zira Kazak milliyetçileri tarafından Nazarbayev Rus yanlısı olduğu için *davaya ihanet eden bir hain* olarak görülmektedir.

Ağustos'da Rusya'da yaşanan siyasî kriz Kazakıstan üzerinde de etkili oldu ve ülkeyi yerel seçimlere gitmeye zorladı. Tüm eski SSCB cumhuriyetleri gibi Kazakıstan da temsil gücü zayıf ve demokrasiyle bağdaşmayan bir seçim sistemiyle oluşmuş meclise sahiptir. Kazakıstan hükümeti tarafından izlenen ılımlı ekonomik reformlara ayak uydurmak gerektiğine karar veren Meclis varken, hükümete sadakatiyle öne çıkmış olan *Yüksek Sovyet*'in, ki senede sadece iki kez toplanıyordu, artık fazlalık teşkil ettiğine karar verildi. Bu yüzden *Yüksek Sovyet* 7 Mart'ta yapılacak yerel seçimler öncesi kendisini feshetti. 1990'daki *Yüksek Sovyet* ve 1991'deki başkanlık seçimlerinin aksine, önümüzdeki seçimlere bazı muhalefet partilerinin katılımına izin verilmesi beklenmektedir. Kozaklar, bazı Kazak milliyetçisi gruplar ve 15 oblastta örgütlenmiş olan komünistler seçime katılamayacaklar. Nazarbayev'in kurdurduğu *Kazakıstan Halk Birliği* resmî olarak *hareket* statüsünde; tam anlamıyla *siyasî parti* değil. O yüzden parti statüsü alıp seçimlere katılıp katılmayacağını kestirmek güç. Gerçi pek de önemli değil; zira, hükümetin desteklediği muhalefet partisi *Kazakıstan Halk Konseyi* cumhurbaşkanının çıkarlarını aynı şekilde temsil etmektedir.

Bağımsızlığını ilan ettiği 1991 yılından bu güne kadar izlediği - ve bizim de 1993 yılı çerçevesinde anahatlarıyla özetlemeye çalıştığımız - trende bakacak olursak; diğer BDT cumhuriyetleri arasında görece özgür basını, özelleştirme alanında gerçekleştirdiği

hızlı gelişimi, sağladığı teşviklerle yabancı yatırımcıları cezbetmedeki başarısı, istikrarlı yapısı, iç ve dış siyasette uyguladığı dengeli politikalarıyla Kazakıstan, coğrafî, beşerî, iktisadî vb. kaynaklarını verimli bir şekilde kullanarak uluslararası camiada hak ettiği yeri alacağına dair umutlarımızı güçlendirmektedir.

KIRGIZISTAN

Bağımsızlığını ilan eden ilk Türkî cumhuriyetlerden biri olan Kırgızıstan, bu cumhuriyetler arasında alt yapısı ve kaynakları itibariyle en zayıf ülke durumunda olmasına rağmen demokratikleşme yolunda attığı adımlarla dikkat çekmektedir.

Nitekim eski Komünist Parti yapısından gelmeyen tek Orta Asya Devlet Başkanı olan Akayev, her fırsatta ülkesini Orta Asya'nın İsviçresi yapacağını ifade etmekte; fakat siyasî alandaki tecrübesizliği ve hızlı ekonomik çöküş bu hayalini gerçekleştirmesine imkan vermemektedir.

Göreve geldiği ilk yıl Akayev'i coşkuyla destekleyen kendiliğinden oluşmuş demokratik partiler giderek hayal kırıklığına uğradılar ve demokrasinin sembolü olarak büyük saygı duydukları Devlet Başkanlarının karşısında bir muhalefet cephesi oluşturdular. Bunun en büyük sebebi, etnik yapıyla ilgili farklı kanaatlere sahip olmalarıdır. Üyelerinin çoğu Kırgızlardan oluşan demokratik partiler Akayev'i Kırgız millî çıkarlarına öncelik tanımamakla suçlamaktadırlar. Akayev Kırgızıstan'ın bir çok milletten oluşan bir devlet olduğunu ve tüm bu etnik grupların ülkenin yeniden yapılanmasına katkıda bulunması gerektiğini ısrarla ifade etmektedir. Kendisini, devlet kademesinde eski komünistlere çok fazla yer vermekle suçlayanlara karşı Akayev, şu an için sadece bu kişilerin devleti idare etme tecrübesine sahip olduğunu ileri sürmekle beraber, önemli mevkilere kendi yakınlarını atamasını açıklamada zorlanmaktadır.

Akayev'i diktatörlükle suçlayan muhalefet, daha önce Özbekistan'da uygulamaya sokulan bölge valiliği *(hakim)* sisteminin Kırgızıstan'a adapte edilmesinin bunun en büyük kanıtı olduğunu söylemektedir. Devlet başkanı tarafından atanan bu *hakim*ler (bölge valileri) sadece ona karşı sorumlu oluyorlar. Yerel sovyetleri kaldırıp bu *hakimlik sistemi*ni yürürlüğe koyarak Akayev, iktidarın büyük ölçüde kendi elinde toplanmasını sağladı.

Akayev, güney Kırgızıstan'da denetimi zor silahlı güçlerin varlığından ve Tacik tipi bir ayaklanmanın Kırgızıstan'da patlak

verebileceğinden duyduğu kaygı dolayısıyla böyle bir uygulamaya gittiğini söylüyorsa da muhalefet bunları bahane olarak görmektedir. Tüm bunlar bir yana, aslında Kırgızıstan'da kabilelerarası çatışmaların patlak vermesi, Tacik iç savaşının ülkeye sıçraması, daha da önemlisi, Özbek azınlığın ayrılmaya kalkışması gibi tehlikelerin varlığı da bir gerçektir. O kadar ki, Akayev gerilimin artmasını engellemek için Oş oblastına seyahatleri kısıtladı. Bilindiği gibi, ülkedeki 500.000 Özbeğin çoğu 1990'da şiddetli etnik çatışmalara sahne olan bu oblastta yaşamaktadır.

Bazı milliyetçi muhalefet guruplarını biraraya getiren *Demokratik Güçler Konseyi* Şubat 27-28'de Bişkek'te toplandı. Akayev'in bu toplantıya katılması, eleştirilere tahammül etme ve ikna kabiliyetini göstermesine fırsat tanıdı. *Yüksek Sovyet*'le arası pek iyi olmayan Akayev, muhaliflerinden hiç olmazsa bir kısmını tarafsız hale getirme ihtiyacını hissetmektedir.

Bişkek'te düzenlenen bu toplantıda hem Akayev'e hem de *Yüksek Sovyet*'e bolca eleştiri yağdırıldı. *Demokratik Kırgızıstan*'ın lideri Melis Aydarkulov, özellikle Akayev'in ekonomi politikalarına yönelik eleştirilerde bulundu ve, sonuç olarak, Kırgızıstan ekonomisine büyük darbe vurduğunu iddia etti. *Demokratik Güçler Konseyi*, ayrıca, şu andaki *Yüksek Sovyet*'in yeni anayasayı tasdik etme yetkisinin bulunmadığını ileri sürdü. 1990'da göreve başlayan hali hazırdaki *Yüksek Sovyet*'in çoğu üyesi eski *Komünist Parti* tarafından atanmış, hiç bir ciddi muhalefetle karşılaşmadan seçilmiş parti üyelerinden oluşmaktadır.

Demokratik Güçler Konseyi, Başbakan'ın istifasını talep etme konusundaki fikir ayrılıkları yüzünden daha geniş bir muhalefet hareketi teşkil etmeyi beceremedi. Bunun üzerine, yeni bir siyasî cephe oluşturuldu. Bu yeni oluşumun amacı, Kırgızıstan'da ve diğer BDT ülkelerinde bulunan bütün partilerin ortak amacı olan demokrasi ve pazar ekonomisine geçmektir.

Bu yeni cephede yer alan belli başlı partiler; *Cumhuriyetçi Halk Partisi*, *Millî Kültür Merkezleri Birliği*, ve yakınlarda kurulan, *Alma-Mekel*. Akayev'e olduğu kadar *Yüksek Sovyet*'e de sert eleştiriler yöneltiyor bu yeni merkezî cephe. Fakat Kırgızıstan'da büyük bir etkiye sahip olacak gibi görünmüyor; çünkü hem ülkedeki muhalefet parçalanmaya meyilli bir karakter arzetmekte hem de Akayev *Demokratik Güçler Konseyi* gibi bunları da manipüle edebilecek kabiliyete/güce sahip bir liderdir.

Tüm zayıflığına ve parçalanmışlığına rağmen Kırgızıstan'daki milliyetçi muhalefet geniş bir cephe oluşturmak için

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yeni bir girişimde daha bulundu. *Erkin Kırgızıstan* ve *Asaba* partilerinin başı çektiği 8 milliyetçi grup Issık-Köl'de biraraya geldiler. Ulusal para birimine geçişin büyük sıkıntılar doğurması muhalefete, hükümetin ekonomik alandaki başarısızlığını kanıtlama fırsatı sağladı. Zira daha önceleri Akayev, ekonomik problemlerin çoğunu Sovyetler Birliği'nin çökmesine bağlıyordu.

Ortak hareket geliştirmeye çalışan muhalefet, hem parlemento hem de devlet başkanlığı seçimleri için çağrıda bulundu. Fakat isteklerini kabul ettirebilecek güce sahip olmadığı gibi Akayev'in yerini alabilecek güçlü bir isim önerebilecek durumda da değil.

Akayev kendisini Boris Yeltsin'e benzetmekte ve arkasında örgütlü bir siyasî hareket olmamasının acısını çekmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Akayev Orta Asya cumhuriyetleri içinde eski *Komünist Partisi* yapısından gelmeyen tek liderdir.

1992'de Suudi Arabistan'ı ziyaretinin ardından geçen yıl Ocak ayında İsrail'i ziyaret edip Kudüs'te elçilik açılması konusunda söz veren Akayev, başta ülke içindeki milliyetçi muhalefet grupları olmak üzere bir çok çevre tarafından sinisizmle suçlandı; Kudüs'ün İsrail'in başkenti olduğunu teyid eden sözleriyle İsrail'le oldukça uyumlu bir tablo çizdi. Şu anda sadece iki Orta Amerika ülkesinin Kudüs'te elçilik bulundurduğunu , diğer uluslararası topluluğun 1967'de işgal edilen Kudüs'ün başkent ilan edilmesini boykot ettiği gözönüne alınırsa, Kırgızıstan ile İsrail arasındaki bu ilişkinin birtakım ciddî sorunlara gebe olduğu daha iyi anlaşılır. Nitekim muhalefetin sert tepkisi sonucu Akayev geri adım atmak zorunda kalarak yanlış anlaşıldığını ileri sürmüş, ayrıca Şubat ayında BM'ye İsrail'le ilgili demecine açıklık getiren ve Filistinlileri desteklediğini ifade eden bir mektup göndermiştir.

Kırgızıstan, diğer eski Sovyetler Birliği cumhuriyetleri gibi, Sovyet dış siyasetinden kendisini arındırmaya çalışmakta ve İsrail ile iyi ilişkiler içinde olmayı bunun en bariz yolu olarak görmektedir.

Akayev'le Dışişleri Bakanı Ednan Karabayev mayınlı arazide yürümekte birbirleriyle yarışıyor gibi görünüyorlar. Geçen yıl Güney Afrika'yı ziyaretinden önce yaptığı konuşmalarda Karabayev, Güney Afrika'nın etnikgruplararası ilişkiler alanındaki politikalarından *övgü*yle bahsetti ve *deneyim*lerinden yararlanmak istediklerini belirtti. Bu şaşırtıcı açıklamaların altında yatan asıl neden Kırgızıstan'daki altın üretiminin ciddi bir düşüş yaşaması olabilir. 1991'e göre üretim geçen yıl yaklaşık yarı yarıya düşmüştü. Kırgızıstan hükümeti altın üretiminde önemli bir yere sahip olan

Güney Afrika'nın yardımıyla bu problemi aşacağına inanıyor olsa gerek.

Akayev'in Kudüs'te elçilik açmaya karar vermesi muhalefete iyi bir koz/yeni bir soluk verdi. *Erkin Kırgızıstan* adlı partiden ayrılarak *Alma-Mekel* isimli yeni bir partinin kurulmasıyla iyice parçalanma sürecine giren muhalefet 1993'ün başlarında 11 parti ve hareketten oluşan ortak bir cephe oluşturdu. *Erkin Kırgızıstan*'ın lideri Topçubek Turgunali'nin başkanlığı altında birleşen muhalefetin amacı Akayev'in elinde diktatörlüğün yeniden canlanmasına karşı direnmektir.

12 Nisan'da Kırgızıstan'ın yeni anayasasını tasdik etmek üzere toplanan *Yüksek Sovyet* alelacele onu değiştirmeye koyuldu. Akayev'in giderek iktidarı tekeline almasına karşı bir tepkiydi bu. *Yüksek Sovyet*'in üyeleri de zor durumda; çünkü, bir taraftan devlet başkanının gün geçtikçe daha otoriter bir karakter kazandığını hissederlerken diğer taraftan da ekonomiyi istikrara kavuşturmak gibi hayatî bir görevi üstlenmiş olan Akayev'in güçlü bir konuma ihtiyaç duyduğunun farkındadırlar. Kendi ismiyle özdeşleşmiş olan reform politikalarının başarısızlığa uğraması Akayev'i günah keçisi durumuna getirmektedir.

Geçen yıl bir kaç ay içinde ikinci bakanına da yol vermesi üzerine Yüksek Sovyet, devlet başkanının bakanları atama yetkisini elinden aldı. Devlet başkanı anayasal görevi olarak başbakanı atama rolünü hala elinde bulundurmaktadır; fakat, artık bakanların başbakan tarafından atanması sağlanmıştır. Anayasal açıdan bu, Akayev'in yetkilerinin ciddi bir şekilde zayıfladığının işaretidir. Gerçi şu andaki başbakan Tursunbek Çingişev'in Akayev'e oldukça yakın biri olması dolayısıyla, atamalar konusunda bir sorun çıkmayacağı tahmin edilmektedir.

Yüksek Sovyet'e direnmenin kendisine pek bir yarar sağlamayacağının farkında olan Akayev yeni konumunu kabullenmiş görünmektedir. Yeni anayasal düzenlemelere göre devlet başkanlığı; devletin yasama, yürütme ve yargı organlarının işlevlerinden tamamen soyutlanmaktadır. Akayev; seferberlik ve savaş ilanına karar verme, silahlı kuvvetlere komuta etme ve sadece kendisine karşı sorumlu olan *hakim*leri (bölge valileri) atama yetkisini, önceden olduğu gibi, yine elinde bulundurmaya devam etmektedir.

Bu arada, *Yüksek Sovyet* ismini değiştirmeye ve eski komünist stildeki meclis yapısını terketmeye karar verdi. Kırgızıstan yakında, Kırgızca *Jogorku Keneşom* isimli, 105 üyeden müteşekkil tek meclisli parlemento uygulamasına geçecek. Yeni parlemento

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sovyetler Birliği döneminden tevarüs edilen üç kademeli, hantal meclis yapısının yerini alacak.

Eski komünist yapılara vurulan diğer bir darbe de siyasî partilerin devlet idaresine karışmalarının yasaklanmasıdır. Bu, *Komünist Parti* kalıntılarının devlet katındaki nüfuzlarını kullanmak suretiyle iktidarı kendi çıkarlarına göre manipüle etme çabalarını engellemek anlamına gelmektedir.

Akayev'in Rusça konuşanların haklarını teminat altına alma arzusunu tatmin eden karar da nihayet geçen yıl *Yüksek Sovyet*'den geçti. Başlangıçta, milletvekilleri Rusçaya ülkenin resmî dili Kırgızcaya eş statü verilmesinin aleyhinde oy kullanmışlardı. Ne varki, Akayev'in kişisel müdahalesinden sonra, Kırgızıstan Anayasası'nın ilk taslağında olduğu şekliyle Rusçaya özel bir statü tanındı. İdarî yapıda Kırgızcanın kullanılmasına geçiş tarihi de 1997'den 2000 yılına kaydırıldı.

Kırgızıstan'da geçen yıl ortaya çıkan önemli olaylardan biri de, devlet başkanı yardımcısı Rus kökenli Feliks Kulov'un *Trud* adlı bir Rusça gazete tarafından yolsuzlukla suçlanmasıydı. Uzunca bir makale olarak çıkan haberde iddia edildiğine göre, yasa dışı ihracat ve ithalat lisansları verilmesine göz yumarak Kulov, hayatî öneme sahip bir takım malların Kırgızıstan dışına çıkmasına sebep olmuştu. Akayev'e yakınlığı dolayısıyla hem Ruslar hem de kendilerini komünist olarak tanımlayan Kırgızlar tarafından sevilmeyen bir kişi olan Kulov'un *Yüksek Sovyet* katında da pek makbul biri olduğu söylenemez; çünkü, Yüksek Sovyet'in onayını almaksızın ağırlığını Kırgızların oluşturduğu sınır koruma birliklerinin 1992'de Tacikistan'a gönderilmesi kararını imzalamıştı.

Kırgızıstan, toprakları içinde yaşayan büyük Rus azınlıkla Kırgız çoğunluk arasındaki ilişkilerde geçen yıl ciddî aşınmalara sahne oldu. Bunun en bariz kanıtı Kırgızıstan'ın ilk başbakan yardımcısı olan German Kuznetsov'un Rusya'ya göç etmesiydi. Kuznetsov gerekçe olarak hükümetten tamamen dışlanmış olmasını gösterdi. Kırgızıstan'da Rus nüfus oranı % 22'den % 18'e düştü. Daha birçoklarının ülkeyi terkedip gitmesine engel olan şey, ekonomik açıdan buna güç yetiremeyişleridir. Bu yüzden safların belirginleşmeye başladığı gözükmektedir. Bunun bir göstergesi de *Yujnii Kurier* (Güney Kurier) adlı Rus nüfusa hitap eden bir gazetenin yayın hayatına girmesidir.

Oş oblastında yoğunlaşmış Özbeklerle Kırgızlar arasındaki ihtilafın, Özbekistanla olan sınır ticaretinin kesilmesiyle birlikte, geçen yıl hızla tırmanışa geçmesi de üzerinde durulması gereken

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

önemli olaylardan biridir. Oş'taki bu durum hassasiyetini aylarca korudu; bu yüzden bölgeye yapılan seyahatler sınırlandırıldı. Durum o kadar ciddiydi ki, Akayev yakın çalışma arkadaşı, Başbakan Yardımcısı, Abdigani Erkebayev'i yerel idarenin başı olarak atadı.

Ağırlıklı olarak Oş oblastında görülen Özbek-Kırgız gerilimi ülke dışında iyi bilinmesine karşın kuzey ve güney Kırgızları arasında süregelen problemler genellikle gözden kaçmaktadır. Kuzey-güney çatışması bugüne kadar tamamen bastırılamasa da insan haklarının ihlali pahasına denetim altına alınabildi. Kırgızların kendi içlerindeki bu ihtilaflar Celalabad oblastında 1992'nin sonlarına doğru yine şiddetlenerek patlama noktasına gelmişti. Bunun yanısıra Kırgızlar, kırsal kesim ve şehirli kesim (Rus yanlısı) diye de bölünmüş durumdadırlar.

1993'ün ilk yarısında 57.000 kişi Kırgızıstan'ı terketti (30 bini Rus). 1989'da % 52.4 olan ülke içindeki Kırgız nüfus oranı şu anda % 56.5. (2.450.000) Bağımsızlığın ilanından sonra göçlerden dolayı 4,5 milyon'luk nüfus 4.331.000'e indi (1 Ocak 1993).

Kalifiye iş gücünü temsil eden Rus nüfusun, en fazla ihtiyaç duyulduğu böyle bir geçiş döneminde, ülkeyi terketmesinden kaygı duyan hükümet bu gidişi durdurmak için özel bir program hazırladı. Nüfusunun çoğunluğunu Rusların ve diğer Slavların oluşturduğu Bişkek'te bir Slav üniversitesi açıldı. Geçen senenin ilk aylarında, daha önce de değindiğimiz gibi, yeni anayasa Rusçanın pozisyonunu garanti altına aldı. Ayrıca, Ağustos'un 31'inde bir Rus Televizyonunun kendisiyle yaptığı röportajda Akayev *dış siyasette temel önceliki*n Rusya'yla olan ilişkilere ayrıldığını ifade etti.

Rusya'yla yapılan askerî işbirliği anlaşması da geçen yılın göze çarpan olayları arasındaydı. Bu anlaşma Rusların ihtiyaç duyduğu eski Sovyet askerî üslerinin kullanımıyla ilgiliydi. Bu üslerin Ruslar tarafından kullanılması sadece güvenlik açısından değil, aynı zamanda, askerî üslerde Kırgızlara iş imkanı yarattığı için de Bişkek için önemlidir. (Bilhassa Bişkek'in etrafında olmak üzere ülkenin bir çok yerinde büyük askerî üsler mevcut.) Bu anlaşma, Kırgızıstan'ın Rusya'ya ne kadar bağımlı olduğunu bir kere daha teyid etmektedir. Sınırlarını güvence altına almak için Kırgızıstan büyük çaba harcamaktadır. 1992'nin Nisan ayında Bişkek'te yapılan *Orta Asya Devlet Başkanları Zirvesi*'nde sınırların ihlal edilmemesi ve Orta Asya'daki Rus askerlerinin bunu garanti etmesi karara bağlanmıştı. Geçen yıl Ocak ayında Taşkent'te yapılan diğer zirvede de BDT ülkelerinin daha yakın işbirliği içine girmeleri konusunda anlaşmaya varıldı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu arada BDT ile Çin arasında sürdürülen asker sayısının indirimi konusundaki görüşmelerin onuncu oturumu Mayıs'ın 21'inde Pekin'de yapıldı ve Haziran'ın 11'ine kadar sürdü. Çin ve BDT'ye dahil sınır komşuları arasındaki görüşmelerin ikinci bölümü 31 Temmuz ile 8 Ağustos tarihleri arasında Bişkek'te yapıldı. Bilindiği gibi Çin ile Kazakıstan, Kırgızıstan ve Tacikistan arasındaki sınır Pekin tarafından geçerli sayılmamaktadır. Şu andaki sınır Çin'in *adil olmayan* bir anlaşma olarak nitelediği 1881 St. Petersburg anlaşmasına dayanmaktadır.

Öte yandan Akayev, Kırgızıstan'daki Alman nüfusunu ülkede kalmaları için teşvik etmekte ve bunları Almanya ile ilişki kurma konusunda bir imkan olarak görmektedir. Aynı şekilde, Alman hükümeti de buradaki Alman nüfusu, göç etmemesi yolunda ikna etmesi karşılığında Kırgızıstan'a yardım vaadinde bulunmaktadır.

Coğrafî konumu yüzünden oldukça pragmatik bir yaklaşım izlemek zorunda kalan Kırgızıstan, sadece Batı'ya değil Doğu'ya da yönünü çevirmiş ve örneğin Çin'le bir çok ekonomik işbirliği anlaşması imzalamıştır. Güney Kore iş çevreleri ortak yatırım açısından Kırgızıstan'ın büyük imkânlar taşıdığını daha bağımsızlık öncesinde keşfetmişlerdi.

Geçen yılın önemli gelişmelerinden bir diğeri de Kırgızıstan'ın *gelişmekte olan ülke* statüsü kazanmasıydı. Böylece her tür iktisadî yardımın kapısı açılmış oluyordu.

1991 yılında GSMH kişi başına 1550 dolar (Tacikistan'da 1040 dolar, Özbekistan'da 1350 dolar, Rusya'da 3220 dolar) düşen bir ülke seviyesinde olan Kırgızıstan'ın kendi para birimi *som*a geçebilmesi için IMF 50 milyon, Dünya Bankası ise 60 milyon dolar kredi sözü verdiler.

Geçen yıl IMF'nin baskısıyla, ve komşularını pek uyarmaksızın, Kırgızıstan *ruble bölgesi*ni terkeden ilk Orta Asya cumhuriyeti oldu. *Yüksek Sovyet*'de uzun tartışmalardan sonra Kırgızıstan para birimi *som* 10 Mayıs'ta (bir *som*un 200 rubleye eşit olduğu varsayılarak) tedavüle sokuldu. 15 Mayıs'ta ise *som*un Kırgızıstan'ın yegane resmî para birimi olduğu ilan edildi.

*Som*un tedavüle girmesi ekonomide etkisini gösterdi; Mayıs'da % 21 olan enflasyon Temmuz'da % 17'ye düştü. Tedavüle girdiğinde (Mayıs) 1 *som* 200 rubleye ve 1 dolar 5 *som*a eşit iken, Temmuz ayında 1 *som* 240 rubleye ve 1 dolar 4,4 *som*a eşit olmuştu. Karaborsa da ise 1 *som* 150 rubleye ve 1 dolar da 7,7 *som*a eşitti.

Kırgızıstan'ın *ruble bölgesi*nden ayrılması komşularını zor duruma soktu. Çünkü, Kırgızıstan hükümetinin de kabul ettiği gibi ülkede tedavülde bulunan rublelerin yaklaşık % 55-60'ı; halkın, elinde bulunan değersiz rublelerden kurtulmaya çalışması yüzünden, komşu ülkelere kaydı ve oralardaki enflasyonu tırmandırdı.

Kırgızıstan; eski Sovyet cumhuriyetleriyle iktisadî bağlarının kopmasının doğal bir sonucu olarak, ekonomik çöküşten en fazla etkilenen ülke oldu. Sistemin çöküşüyle birlikte, aldığı yardım da kesildi.

Kırgız hükümet yetkilileri, bilhassa, kötüye giden ülke ekonomisinin demokrasi modeli olma yolundaki arzuları karşısında en büyük tehdidi oluşturduğunu ileri sürmekte ve kendilerine destek olunmasını beklemektedirler.

Kaynaklar

Avrasya Dosyası, TİKA, Ocak 1994/1.

BDT Sürekli Analizi, Yıl: 1, Sayı: 1, Mayıs 1993.

BROWN, Bess, "Central Asia's Diplomatic Debut", *RFE/RL Research Report*, c.1, No.10, 6 March 1992, s. 20-25.

BROWN, Bess, "Central Asian States Seek Russian Help", *RFE/RL Research Report*, c. 2, No. 25, 18 June 1993, s. 83-88.

BROWN, Bess, "Central Asia: The First Year of Unexpected Statehood", *RFE/RL Research Report*, c. 2, No. 1, January 1993, s. 25-36.

BROWN, Bess, "Kazakhstan and Kyrgyzstan, The Media in the Countries of the Former Soviet Union", *RFE/RL Research Report*, c. 2, No. 27, 2 July 1993, s.10.

BROWN, Bess, "Kazakhstan and Kyrgyzstan on the Road to Democracy", *RFE/RL Research Report*, c. 1, No. 48, 4 December 1992, s. 20-22.

CRITCHLOW, James, "Kazakhstan and Nazarbaev: Political Prospects", *RFE/RL Research Report*, 17 January 1992, s. 31-34.

CRITCHLOW, James, "Kazakhstan: The Outlook for Ethnic Relations", *RFE/RL Research Report*, 31 January 1992, s. 34-39.

DEVLET, Nadir, *Çağdaş Türkîler*, Çağ Yayınları, İstanbul 1993.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

EIU Country Report, The Economist Intelligence Unit Limited. No. 1-4, 1993.

FULLER, Graham E., *Central Asia: The New Geopolitics*, RAND, 1992, Santa Monica.

HUSKEY, Eugene, "Kyrgyzstan Leaves the Ruble Zone", *RFE/RL Research Report*, c. 2, No. 35, 3 September 1993.

LEPINGWELL, John W.R., "Kazakhstan and Nuclear Weapons", *RFE/RL Research Report*, c. 2, No. 8, 19 February 1993.

MARNIE, Sheila, and, WHITLOCK, Erik, "Central Asyia and Economic Integration", *RFE/RL Research Report*, c. 2, No. 14, 2 April 1993, s. 34-44.

MENON, Rajan, and, BARKEY, Henri J., "The Transformation of Central Asia: Implications for Regional and International Security", *Survival*, c. 34, No. 4, Winter 1992-93, s. 68-69.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

TÜRK DİLİ AİLESİNDE TÜRKİYE TÜRKÇESİ'NİN YERİ

Claus SCHÖNİG*

Türk dili ailesi cok üyeli bir ailedir. Akdeniz'den Kuzey Buz Denizi'ne, Doğu Avrupa'dan kuzey Çin'e, Pasifik Okyanusu'na kadar uzanan bölgede 25, 30 Türk dili ve şivesi bulunuyor. Bu ailenin en büyük üyesi Türkiye Türkçesidir. Yalnız Türkiye Türklerinin ana dili olduğu için değil, aynı zamanda kültürel ve siyasal bakımdan da Türk dünyasında merkezî bir rol oynuyor. Türkiye Türkçesi ve onun öncüsü durumundaki Osmanlı Türkcesi kısa bir süre öncesine kadar tarih boyunca bağımsız kalabilmiş tek Türk devletinin dilidir. Osmanlı İmparatorluğu sünni müslümanların en önemli devleti idi. Sonra Türkçülük ideolojisinde merkezi bir yer aldı. Rus ve Çin sınırlarında kalan müslüman Türkler bu nedenle, uzun zaman Osmanlıların ve Türkiye'nin kültürel ve siyasal hareketlerini dikkatli takip etmişlerdir ve hala etmektedirler. Bu yüzden Türkiye Türkçesi diğer Türk dillerine - bilhassa müslüman Türklerin dillerine - önemli bir tesirde bulunmuştur. Acaba Türkiye Türkçesi dilbilimsel açıdan da Türk dili ailesinde merkezi bir yer alıyor mu?

Bu soruya yanıt vermek için Türk dillerinin sınıflandırılmasına bakmak lazım. Yukarıda takriben otuz Türk dili ve şivesi olduğunu söyledim. Ben bu bildirimde "dil mi şive mi" tartışmasına girmek istemiyorum. Gerçekten dil, şive ve lehçe nedir, aralarında hangi farklar vardır sorusuna dilbilimciler şimdiye kadar inandırıcı bir yanıt bulamamışlardır. Alman Türkolog Gerhard Doerfer "dil, siyasal alanda ilerlemiş olan şivedir" demiştir. Demek ki bir şive devletin resmi dili olursa, yani yazı dili olursa buna normal olarak "dil" denilebilir. Ama dilbilimsel incelemeler için, mesela sınıflandırma çalışmaları için, bir dilin siyasal durumu hiç önemli değil. Siyasal bakımdan örneğin Tatarca ve Başkurtça iki dildir, dilbilimsel bakımdan ise Volga-Ural Türkçesinin yazılan şiveleridir. Bunların özellikleri ve aralarındaki farklar sınıflandırma çalışmaları için o kadar önemli değil. Öbür taraftа, İran'da bulunan

* Deutsches Orient-Institut İstanbul

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Halaççanın yazısı yok, ama Halaçça bir dildir - ve Türk dillerinin sınıflandırılması ve tarihinin araştırılmasında çok önemli yere sahiptir. Bir dilin yazısı, yazılı edebiyatı olup olmadığı dilbilimsel incelemeler için önemli olmadığı gibi, bu dili konuşanların sayısı da önemli değildir. Bu yüzden Türk dillerinin sınıflandırılmasında normal olarak Halaççа, Yakutça, Tuvaca gibi küçük diller çok önemlidir.

Yıllardır Türkçeyi sınıflandırmaya çalışan dilci Türkologlar değişik modeller geliştirmişlerdir. En meşhur ve yaygın model, Samojloviç'in modelidir. Bu Rus Türkolog sınıflandırmasında fonetik özelliklerin Eski Türkçeden modern Türk dillerine doğru gelişmesini göz önünde tutuyor. Onun modeli şimdiye kadar geçerli olan temel ama yeterli değildir. Hocam Profesör Johannes Benzing Samojloviç'in kurduğu temelde başka bir sınıflandırma modeli geliştirdi. Bu modelde fonetik, morfolojik ve leksik belirtileri dikkate alıyor. Profesör Benzing'in öğrencisi olarak ben, bu modeli son yıllarda biraz daha geliştirmeye çalışıyorum. Başlangıçta kuzey doğu Türk dillerini sınıflandırılmaya çalıştım, şimdi Türkiye Türkçesinin Türk dilleri arasında nerede durduğunu inceliyorum. Bugün size çalışmalarımın bazı sonuçlarını göstereceğim.

Türkiye Türkçesi *toqquz/qış* dillerinden biridir. Türk dillerinin çoğunluğu bu bölüme aitdir. Öbür bölüm Bolgar Türkçesidir. Bolgar Türkçesinde z yerine r ve ş yerine l vardır, buna göre *toqquz* kelimesi *táxxár* şeklinde, *qış* kelimesi *xél* şeklinde söylenir. Bolgar Türkçesinin daha başka özellikleri de var, mesela Prototürkçe *sarıg* kelimesi burada sarı değil, beyaz manasına geliyor veya gösterme zamiri *bu* yerine *ku* kullanılıyor. Bugün Bolgar Türkçesinden yalnız kuzey Volga'dak Çuvaş dili kalmıştır. Eskiden Bolgar Türkçesi daha çok üyeli ve yayılmış bir dil grubuydu. Tuna ve Volga Bolgarlarının kendi dilleri vardı. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre Peçenek dili; belki Avar dili ve ayrıca beşinci yüzyılda kuzey Çin'de devlet kurmuş olan Tavğaçların dili bu bölüme ait olabilir. Doğu Hun dilinin de Bolgarca çizgileri var ve Sibirya'daki

Samoyedlerin diline giren en eski Türkçe kelimeler Bolgar Türkçesinden alınmıştır. Mesela yüz sayısını belirten Samoyetçe *cur* kelimesi Bolgar Türkçesindeki *cür* kelimesine benziyor.

Türkçenin Bolgarca olmayan bölümünde çok arkaik iki dil var. Birisi İran'da Gom şehri civarında bulunan Halaççadır. Bu dilde Profesör Doerfer'e göre arkaik olan h- önsesi kalmıştır, mesela at kelimesiyle aynı olan *hat* kelimesinde. İkincisi Dolgan ve Yakut

dillerini kapsayan ve Kuzeydoğu Sibirya'da akan büyük nehrin isminden hareketle Lena Türkçesi denilen dil. Burada Eski Türkçe dilek-şart kipinin eki *-sAr* yerine *-TAr* şeklinde sonundaki r ünsüzünü korumuştur. Bolgar Türkçesindeki gibi Lena Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde *-(y)Ip* şeklinde karşımıza çıkan zarf fiil eki *-p* yoktur. Bolgar, Lena ve Halaç Türkçelerinde emir kipi Eski Türkçe *-sUn* eki *-(t)tAr*, *-TIn* veya *-TA* şekillerinde görünür. Bu üç dilin diğer Türk dillerinden fonetik, morfolojik ve leksik alanlarda çok değişik olduğunu görüyoruz. Bunları konuşanlar diğer Türk dillerini konuşanlardan sayıca az olduğuna göre Bolgarca, Lenaca ve Halaççа olmayan Türk dillerine normal Türkçe diyecek olursak Türkiye Türkçesi herhalde bu normal Türkçeye dahildir.

Bugünkü normal Türkçenin dört gurubu var: Birincisi Güney Sibirya Türkçesi, ikincisi eskiden Karlukça denilen Doğu Türkçe, üçüncüsü bazı Türkologlarca Kuzey Batı Türkçesi adı verilen Kıpçakça ve dördüncüsü Türkiye Türkçesini de içine alan Oğuzca. Samojloviç'in sınıflandırmada kullandığı kriterlere göre Normal Türkçenin iki ana bölümünü bulabiliriz. Birincisinde Eski Türkçedeki *adaq*, *ayaq* şeklini almıştır. Güney Doğu Türkçesi, Kıpçakça ve Oğuzcayı içine alan bu bölüme, Merkezi Türkçe adını verelim. Diğer bölümde, aynı Eski Türkçedeki adak kelimesi *azaq* veya *adaq* şeklinde karşımıza çıkar - mesela Sarı Uyğurcada, Mançurya'daki Fu-yü-Kırgızcasında, Yenisey ve Sayan Türkçesinde. Ben Merkezi Türkçe dışında kalan bu gruba Kıyı Türkçesi diyorum. Normal Türkçe olmayan Bolgarca, Halaççа ve Lenacayı da Kıyı Türkçesine dahil edebiliriz. Çünkü Eski Türkçe *adaq* kelimesi Merkezi Türkçedeki *ayaq* gibi değil, *ura*, *adaq* ve *atax* şeklinde kullanıyorlar.

Öbür tarafta, Kıyı Türkçesini oluşturan dillerde Merkezi Türkçede de görülen özellikler bulabiliriz. Ama Merkezi Türkçenin temel özelliklerinin çoğunluğunu göremeyiz.

Merkezi Türkçenin müşterek belirtileri çoktur. Bu belirtilerden bazıları Halaççada da bulunur. Mesela, soru zamiri kim şekli vardır. Bolgarca ve Kuzey Doğu Türkçesinde - yani Altay, Yenisey, Sayan ve Lena Türkçesinde - bu zamirin esas şekli **kem*'dir. Merkezi Türkçe'de doğmak veya doğdurmak manasıyla *toğ-* fiili kullanılıyor; bu fiil için Bolgarca *yaral-* fiilinden çevirilen *sural-* fiili, Kuzey Doğu Türkçesinde *törö-* veya *töröl-* fiilleri kullanıyor. Bu Kıyı Dillerinde Merkezi Türkçede gitmek anlamına gelen fiil kökü *ket-* de bulunmaz. Fiil çekiminde geçmiş zaman ve dilek-şart kiplerinde Eski Türkçede *-DIMIZ* ve *-SAMIZ* olan çokluk

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

birinci kişi ekleri Merkezi Türkçede *-DIK* ve *-SAK* şekillerine çevirilmiştir, mesela *keldimiz* ve *kelsemiz* yerine *keldik* ve *kelsek* kullanılır. Kuzey Doğu Türkçesin'de eksik olan *+siz* ve *+LIK* ekleri veya bütün kelimesi Merkezi Türkçe, Bolgarca ve Halaççada bulunmaktadır. Özellikle Sayan ve Lena Türkçesinde *başlamak* ve *sevmek* fiilleri yoktur.

Merkezi Türkçe, Eski Türkçe sayıların teklik-onluk sistemini de korumuştur. Bu sistemin nasıl geliştiği şimdiye kadar tam anlamıyla açıklığa kavuşturulamamıştır. Merkezi ve Eski Türkçede asıl sayıların üç grubu var. İlk beş teklik - birden beşe kadar- aralarında morfolojik açıdan hiç bir ortaklık göstermezler. Bunlara bağlı onluklar da - ondan elliye kadar - böyle morfolojik açıdan ortak özellikler göstermiyor: Ne aralarında ne de kendilerine bağlı tekliklerde morfolojik ortak yönler vardır. İlk beş teklik ve onluk birbirlerinden bağımsız, ayrı ayrı sözler olarak görünür. Altı ve yedi sayılarındaki *+TI* eki belki ortak kabul edilebilir. Onlara bağlı onluklarda bu ekin yerine *+MIş* eki geçmiştir. Bu eklerin ne olduğu belli değil. Sekiz ve dokuz sayıları galiba kollektiv eki olan bir *+z* ekine sahip. Bunlara bağlı olan onluklar başka dillerde de görülen yöntemle - on sayısıyla birleşimden - yapılmıştır. Bu yöntem Kuzey Doğu Türkçesi ve Sarı Uygurcada başka sayılara geçmiştir. Merkezi Türkçe asıl sayılarda Eski Türkçenin çizgilerini korurken sıra sayılarında eski *+nc* ekini bırakıp yeni ekler - mesela *+ncI* - geliştirmiştir. Eski Türkçe sıra sayı eki *+nc* yalnız Lena Türkçesi ve Sarı Uygurcada şimdiye kadar korunmuştur.

Oğuz grubunun üyesi olan Türkiye Türkçesinin Merkezi Türkçeye ait olduğunu gördük. Ama, Merkezi Türkçenin içinde nerede bulunuyor? Bizim şimdiye kadar yaptığımız sınıflandırmayı bir kenera bırakalım. Türk dil ailesini başka bir suretle Batı ve Doğu Türkçesi olarak iki guruba bölebiliriz; ancak burada Doğu Türkçesi terimini geleneksel anlamda (Uygurcayı göstermek için) kullanmadığımızı belirtmek isteriz. Bu iki grubu bölen hat Güney Sibirya'ya çarparak Kıpçak ve Güney Doğu Türkçesi havzasından geçmek suretiyle Türk dillerini iki bölgeleye ayırıyor. Oğuz dilleri ile Volga-Ural-Kafkas bölgelerindeki Kıpçak dilleri batı grubuna aittir. Bolgar grubunun tek yaşayan üyesi Çuvaşça, Kıyı dili olmakla birlikte, bu Batı grubuna girer. En önemli belirtileri şudur: Bitmek fiili kökünde *i*_-sesine sahiptir; Eski Türkçe ve bugünkü Doğu Türkçesinde bu kök *bit-* şeklindedir, yani ü- sesine sahiptir. *Yigirmi* sayı sıfatı - Türkiye Türkçesinde yirmi - hem ince ünlülü hem de sonuncu hecesinde dar bir ünlü bulunuyor. Doğu Türkçesinde

köken açısından **yığırma* veya **yigirme* şekillerine götürülebilecek varyantlar var. *Biñ* sayı sıfatının Batıdaki şekli *biñ*'dir, Doğu formu - Eski Türkçe'deki gibi - kalın ünlüyle ortaya çıkıyor. Kuzey Doğu Türkçesinde yuvarlak ünlülü ve **muñ* şeklindedir. Doğu Türkçesinde *bırakmak* fiili kaybolmuştur. Öbür taraftan Batı Türkçesinde olmayan kelime çifti *yıltız* : *yultuz* Doğu Türkçesinde hala kullanılıyor. Bu iki kelime Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde de geçiyor. 'Köken' anlamlı *yıltız* kelimesi Batı Türkçesinde ortadan kaybolmuştur. *Yultuz* kelimesi bazı Batı Türkçesi dillerinde bugün düz ünlülü olarak *yıldız* şekline dönmüştür, başkalarında - mesela Tatarcada - yuvarlak ünlüleri koruyup *yoldız* şeklini gösteriyor. Morfoloji alanında Batı ile Doğu Türk dillerinin arasında keskin bir fark vardır. Batıda kişi zamiri ve iyelik eklerinde çokluğu belirten - Eski Türkçedeki gibi - *+z* ekidir, mesela *atım - atımız, atın - atınız*. Kişi zamirinde durum - dünyadaki çoğu dillerde olduğu gibi - biraz daha karmaşık: Burda kök ünlüsü de değişiyor ve sondaki *n* kayboluyor: mesela ben - *biz, sen - siz*. Doğu Türkçesinde ikinci kişide *+z* ekinin yerine *+lAr* eki kullanılır: mesela *atıñ - atıñlar, atıñar* veya *sen - silär, sirär* ve saire ve saire. Normal Türkçe olmayan Lena Türkçesi - Sibiryanın Kuzey Doğu bölgesinde bulunduğu için - genellikle bir doğu Türkçesi dili gibi davranıyor. Ama Batı Türkçesinde olduğu gibi çokluğu gösteren *+z*'i korumuştur. Bundan başka Lena Türkçesinde *tañrı* kelimesi Batı Türkçesindeki gibi kalın ünlülerle kullanılıyor. Bu kelimenin Doğu Türkçesinde şekli Eski Türkçedeki gibi ince ünlülerle *teñri*'dir. Öbür taraftan Normal Türkçe olmayan Çuvaşçadaki durum da aynen böyledir. Çuvaşça çoğrafi bakımdan Batı Türkçesinin üyesi olduğu gibi ağaç manasına gelen *yıvaş* kelimesini Batı şekliyle kullanıyor. Çuvaşçada Eski Türkçe'nin *y-* önsesinin karşılığı *s-* dir. Bu *s-* ünsüzünün Volga Bolgar dilinde *c-* olduğunu Volga Bolgar kitabelerinden biliyoruz - ve bu *c-* ünsüzü herhalde Eski Türkçe'nin Doğulu karşılığıdır. Bu iki dilin - Lenaca ve Çuvaşçanın - davranışı ikisinin de geriye kalan Türk dillerinden çok erken ayırıldığını gösteriyor. O devirde onların katılabilecekleri Türkçenin Batı ve Doğu bölümleri bugünkü şekilde keskinlikle yoktu. Üçüncü Normal Türkçe olmayan dil - Halaçça - genellikle Batı Türkçesine ait bir dil gibi davranıyor. Türk dillerinin çoğunluğundan herhalde pek de erken ayrılmamıştır. Halaççanın ayrıldığı zaman Batı Türkçesi bölümü zaten ortaya çıkmıştı. Halaçça bu bölüme katılmıştır ve bu yüzden Oğuz grubuna çok yakındır.

Başka Kıyı dilleri - başlıca çoğrafi bakımdan Doğu Türkçesi sayılan Sayan Türkçesi - mesela *yegirmi* şeklinden ortaya

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

çıkmış olan *çä:rbi* sayı sıfatı gibi batıya ait bazı belirtiler gösteriyorlar.

Oğuz grubu Volga-Ural-Kafkas Kıpçakçası ile beraber herhalde Batı Türkçesine aittir. Merkezi Türkçe olarak bu iki grup Batı Merkezi Türkçesini oluşturuyor. Batı Merkezi Türkçesinin en göze çarpan belirtisi değil manasındaki **tägül* kelimesini korumasıdır; Doğu Türkçesi aynı manada Eski Türkçe **ärmäz* kelimesinden türetilen formları gösteriyor.

Türk dillerini bölen başka bir hat daha var. O kadar keskin olmayan Türk dillerini Kuzey ve Güney Türkçe bölümlerine ayran bu hat çok geç - Moğol döneminden ve sözü edilen başka bölümler geliştikten sonra - ortaya çıkmış olmalıdır.

Şimdiye kadarki söylediklerimizden Türkiye Türkçesinin Türk dil ailesi içersinde nerede bulunduğu konusunda neler ortaya çıktı? Türkiye Türkçesi Oğuz grubu üyesi olarak Normal Türkçe ve Merkezi Türkçe'ye aittir. Ayrıca Batı ve Güney Türkçesi gruplarının da üyesidir. Merkezi Türkçe'nin mutlaka Normal Türkçe'ye ait olması yüzünden biz Türkiye Türkçesi'ni Güney-Batı Merkezi Türkçesi şeklinde sınıflandırıyoruz. O zaman dilbilimsel bakımdan Türkiye Türkçesi gerçekten Türk dil ailesinin merkezinde mi bulunuyor?

Hayır. - Türkiye Türkçesi ve onu içine alan Oğuz Türkçesi pek çok arkaik çizgileri, Oğuzça dışında yalnız Normal Türkçe olmayan Türk dillerinde veya Sayanca gibi Kıyı dillerinde bulunabilen çizgileri, gösteriyor.

İlk önce en yaygın Kıyı özelliklerine bir göz atalım. Eski Türkçe el anlamında kullanılan *elig* kelimesi yalnız Kıyı dillerinde hala yaşamaktadır. Merkezi Türkçe'deyse el ve aynı zamanda kol anlamında sadece *kol* kelimesi kullanılır. Eski Türkçe'de uzun ünlüler vardı. Lenacada ve Halaççada uzun ünlüler korunmuştur. Çuvaşça'da mesela gök, sema manasına gelen Eski Türkçe *kö:k*, Çuvaşça *kávak* kelimesinde olduğu gibi sadece uzun ö korunmuştur. Sayanca ünlü uzunluğu kaybolmuş olmakla birlikte, bir kaç kelimede glotalisasyon birinci hecedeki ünlülerin kısalığına işaret eder. Mesela Eski Türkçe'de *at* kelimesi kısa; isim, ad manasına gelen *at* kelimesi ise uzun ünlülüydü. Bugünkü Sayanca'da at'ı gösteren kelime *a"t*, isim manasında ise *at* şeklinde kullanır. Salarca ve Sarı Uygurcada glotalisasyon yerine aspirasyon kullanıyorlar; orada *at'* ve *at* denilir. Ünlü uzunluğunu Oğuzca da korumuştur. Doğu Oğuzca'nın yazılı dili olan Türkmence, Lenaca ve Halaççа gibi ünlü uzunluğu korumuştur. Gagavuzca, Azerbaycanca ve Türkiye

Türkçesini içine alan Batı Oğuzcası ünlü uzunluğunu başka bir yolla korudu. Örnek kelimelerimiz burada aynı telaffuzla at şeklindedir. Ama ünlü ile başlayan bir ek - mesela üçüncü kişi iyelik eki - eklenince, Eski Türkçe'de kısa ünlülü kelime sert ünsüzünü koruyup *atı* şeklinde kalıyor, uzun ünlülü kelimede ise ünsüz yumşuyor ve *adı* seklinde telaffuz ediliyor. Merkezi Türkçeye dahil diğer Türk dillerinde ünlü uzunluğu tamamen kaybolmuştur.

Oğuzca'da daha başka arkaizmler de var. Eski Türkçe'de ny veya yn olarak telaffuz edilen mesela *qoyun* manasıyla *qony* kelimesinde görülen bir ünsüz vardı. Onun izleri yalnız Lenaca, Sayanca, Halaççа ve Oğuzca'da kalmıştır. Kelime Halaççа'da *qon*, Oğuzca *qoyun*, diğer Türk dillerinde *qoy* olmuştur. Merkezi Türkçe ve aynı zamanda Kıyı dillerinin çoğunda kaybolmuş olan *DOK* sifat fiil eki yalnız Oğuzca ve Halaççada vardır. Aynı zamanda bu dillerle Lenaca ve Çuvaşçada eski hal eklerinin sistemi korunmuş ya normallaştırılmamıştır. Diğer Merkezi Türkçe ve aynı şekilde bir kaç Kıyı dilinde bugün yalnız önsesinde ünsüz bulunan hal ekleri vardır, mesela: *at, atnñ, atqa, atnı, atta, attan*. Oğuzcada *at, at-ın, at-a, at-ı, atta, attan* gibi.

Yalnızca Çuvaşça ve Halaççа'da bulunup Merkezi Türkçede bulunmayan belirtiler de Oğuzcada çoktur. Diğer Oğuz dilleri gibi Türkiye Türkçesindeki dudak kelimesi Halaççada *dodaq* ve Çuvaşçada *tuta* kelimeleriyle aynı kökten türetilmiştir. Bu sözcük başka Türk dillerinde yok. Bu dillerde *ärin* sözcüğü dudak manasıyla kullanılıyor. Ancak Lenaca aynı manaya gelen bambaşka bir kelimeye, Eski Türkçe *ağız*'dan türetilmiş *uos* kelimesine, sahip. Bundan başka Batıdaki Kıyı dillerine bir faaliyetin başlangıcını belirten kompleks fiiler, Oğuzca *-mAya başla-*, Halaççа *-mAkkA bäna:-* ve Çuvaşça *-mA pusla-* şekillerinde olduğu gibi *mA/mAK* adfiileri yardım ile yapılır. Gereklik kipini gösteren **-MAlUG* eki bu dillere hastır. Yalnızca Halaççа ve Oğuzca'da *göbek*, Çuvaşça'da *kávapa* kelimeleri vardır. Başka dillerde aynı manayla *kin* veya *kindik* kelimeleri kullanılıyor.

Sözü edilen bütün bu özellikler Merkezi Türkçe'de bulunmayan Kıyı dilleri özellikleridirler. Oğuzca'da böyle daha başka özellikler vardır. Bunlara göre Oğuzca aynı zamanda hem Merkezi Türkçe hem Kıyı dili olarak görülebilir. Kıyı dili olarak Oğuzca başka Kıyı dillerinde de az bulunan veya eksik olan kendine has pek çok hususiyet gösteriyor. Bu Genel Oğuzcaya ait özel belirtiler arasında Eski Türkçe ve diğer Türk dillerinde olmayan yenilemeler de bulunur. Bütün diğer Türk dillerinden başka

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Oğuzcada bazı eklerin genellikle ünlü önsesi var, mesela *+A ve +I* hal ekleri, *-Ip* ve *-Arak* zarf fiileri ve *-Iş* adfiil ekleri. Bu ekler, ünlüyle biten bir köke bağlanırsa hiyatus ortaya çıkıyor. Bu çatışmanın giderilmesi için bütün Oğuz dilleri yardımcı ses kullanıyorlar. Değişik Oğuz dilleri farklı yardımcı seslere sahiptir, ama hepsinde y sesi var, bazılarında da n kulanılıyorlar. Başka yenilemeler daha önce anılan *-Arak* zarffiili ve gelecek zamanın *AcAk* ekleridir. Çok açık bir yenileme Oğuzcanın şimdiki zaman eklerinde görülür. Bütün Oğuz dilleri ve şivelerinde şimdiki zaman ekleri eski *A* zarffiili, yürümek anlamıyla *yorı-* fiili ve geniş zaman ekinden yapılmış *A yorır* formundan türetilmiştir, mesela Türkçe *-Iyor*, Azerbaycanca *-Ir* ve Türkmence *-yAr*. Başka Türk dillerinde *yorı-* fiilinin yerine durmak anlamıyla *tur-* fiili kullanılmış ve *-Adur*, *-AdI*, *-Ad*, veya *-A* şimdiki zaman eklerini yaratmıştır. Özellikle Doğu Türkçesin'de yatmak fiili buna ilave olarak kullanılır. Mesela Hakasça geliyor manasıyla *kilce* formu *kelip yata turur* olarak çözümlenmelidir. Yalnızca Lenaca'da böyle yenilenmiş olan şimdiki zaman kipleri yok; Eski Türkçede gibi bu görev için, yani şimdiki zamanın gösterilmesi için geniş zaman ekini kullanıyor.

Başka Oğuzcaya has özellikler arkaizmlerdir. Bunlardan biri leksik alanda *bäñzä-* fiilinin korunmasıdır. Olumsuz geniş zaman eki diğer Türk dillerinde *mAs* olurken Oğuzcada Eski Türkçe'de gibi *-mAz* şeklinde kaldı. Bundan başka şimdiye kadar Oğuzca'da sifat olarak kullanılan yan cümlelerde *-DIK* sıfatfiili kullanılır. Diğer Türk dillerinde *-DIK* sifatfiili bu görevde artık kullanılmamaktadır. Hepsini göz önüne getirecek olursak Oğuzcada bulunan arkaik özellikler, Sayanca, Salarca veya Sarı Uygur Kıyı dillerindeki arkaizmlerden daha fazladır. Oğuzcanın aynı zamanda hem Merkezi Türkçeye hem de Kıyı dillerine ait olduğunu zaten söyledik. Az önce de Oğuzca'nın Kıyı dillerinin çoğunluğundan daha başka ve arkaik belirtileri olduğunu gördük.

Şimdiye kadar Türkiye Türkçesine Oğuz grubunun üyesi olarak baktık. Ama bu grubun içersindeki yeri nedir? Oğuzca'nın iki ana dalı var: Doğu Oğuzcası ve Batı Oğuzcası. Doğu Oğuzcası şivelerinden Türkmence yazı dili geliştirmiştir. Türkmence de pek çok arkaizmler gösteriyor. Mesela dediğimiz gibi Eski Türkçe'nin uzun ünlülerini korumuştur. Emir kipinde tekilin birinci kişisinin eki çoğu Türk dilinde *-AyIm* değil, Eski Türkçe'deki gibi *-AyIn*'dır. Aynı kipte çokluk birinci kişinin çok arkaik formlarını, belki Orhon Türkçesinin biçim daha eski Prototürkçe formları korumuştur. Bu kipte çokluk inkinci kişi ñ tek ekdir. Öbür taraftan Türkmence Orta

Asyadaki Merkezi Türkçeye yakınlaşmıştır. Örneğin şimdiki zaman sıfatfiili denilen *yAn* formunda şimdiki zaman *yAr* ekinde de kullanılan y sese görülür. Aynı suretle mesela Özbekçe'de *-Adigan*, Tatarca'da *A torğan* şimdiki zaman sıfatfiil eklerinde şimdiki zaman *-AdI* ve *-A* eklerinde de bulunan eski *-A tur-* yardımcı fiil birleşmesinin kalıntıları görülür. Demek ki bu dillerde şimdiki zaman sifatfiilleri genel bir şimdiki zaman işareti ile geçmiş zaman sıfatfiillerine karşı belirtili hale getirilmiştir. Batı Oğuzcasında böyle bir işaretleme sistemi yok. Burada şimdiki zaman sıfatfiili *-An* ile geçmiş zaman sıfatfiili *-mIş* arasında böyle herhangi bir bağ yoktur.

Batı Oğuzcasının üç yazı dili var: Gagavuzca, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycanca. Lingüistik bakımdan bu diller gerçekten bir dilin şiveleridir. Aralarındaki farklar keskin değil. Gagavuzca sentaks ve leksik alanlarında değişik Hind-Avrupa dillerinin etkisindedir. Müslüman olmayan Gagavuzlar Arap ve Fars dillerinden Türkçe ve Azerbaycancaya oranla daha az kelime almıştır. Yancümleler Almanca veya Rusçadaki gibi zamirlerle anacümleye bağlanır. "küçük bir çocuk gibi güldü" anlamıyla "güldü nasıl bir küçük çocuk" Gagavuz cümlesinde kelime düzeni Türkçeden çok Almanca veya Rusçaya benziyor.

Türkiye Türkçesine göre Azerbaycanca - bir kaç Rumeli ve Anadolu şivesi gibi - fonetik alanda daha tutucudur. Mesela Eski Türkçedeki *bädük* kelimesi Azerbaycancada birinci hecedeki ünlünün genişliğini koruyor ve *böyük* şeklinde telaffuz ediliyor. Türkiye Türkçesi yazı dilinde y etkisiyle darlaşarak bugün *büyük* olmuştur. Öbür taraftan Azerbaycanca da yenileşmeler gösteriyor. Örneğin geniş zamanın olumsuz eki *mAz*'ı olumlu eke uydurarak *mAr* haline getirmiştir.

Türkiye Türkçesi - yazı dili ve şiveleri - de pek çok yenilemeler gösteriyor. Uzun zaman büyük bir imparatorluğun anlaşma aracı olan bir dil için bu çok normaldir. Şaşılacak bir şeydir ki Eski Türkçe'nin bazı belirtileri bazen yalnız Kıyı Türkçesinde değil, aynı zamanda da Normal Türkçe olmayan Türk dillerinde de - kaybolmuş olan belirtiler yalnız Türkiye Türkçesinde korunmuştur. Mesela Eski Türkçe'nin dönüşlü zamiri *käntü* yalnız Türkiye Türkçesinde *kendi* şeklinde ve aynı görevle hala yaşamaktadır. Lena Türkçesinde de *kini* şeklinde geçmektedir. Ama orada Türkiye Türkçesindeki o zamirinin görevinde üçüncü teklik kişi zamiri olarak kullanılıyor. Bugünkü bütün diğer Türk dillerinde dönüşlü zamirler asli *öz* ve - Güney Sibiryada - *bod* kelimelerinden türetilmiştir. Bulmak fiili de yalnız Türkiye Türkçesi ve Lenacada yaşıyor. Başka

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türk dillerinde *tapmak* fiili bulunur. Sadece Türkiye Türkçesi Eski Türkçeden bilinen emir kipinin çoğul birinci kişi ekini *-AlIm* ve *umak* fiili yeterlik fiilin olumsuz şekli *-AmA* ekinde - mesela alamam - saklamıştır. Bütün bu arkaizmler diğer Oğuz dillerinde yoktur.

Gördüğümüz gibi bir çok arkaizme sahip Oğuz grubuna ait olan Türkiye Türkçesi aynı zamanda hem Merkezi Türkçe hem belki Türkmence'den daha arkaik, lingüistik bakımdan diğer Oğuz dillerinden ve Merkezi Türkçe'den daha uzak, Türk dili ailesinin daha kıyısında bulunan bir dildir. Bu durum nasıl ortaya çıkmıştır?

Prototürkçe zamanında yavaş yavaş ayrı şiveler gelişir. Prototürkçe şiveleri'nin çoğundan en fazla uzaklaşmış bulunan şive, Bolgar Türkçesinin öncüsü idi. Eski Türkçe devresinde diğerlerinden tamamen ayrılmıştı. Öteki şiveler daha o zaman keskinlikle sonraki Batı ve Doğu bölümlerine ayrılmış, ama birbirine az çok bağlı kalmışlardı. Eski Türkçenin diğer şivelerine bağları az olan şiveleri, diğer Normal Türkçe olmayan ve Kıyı dilleri dediğimiz Türk dillerinin öncüleri idi. Onlar, bir tarafta daha sıkı ilişkide kalarak bugünkü Merkezi Türkçenin öncüleri olan Türk dillerinde ortaya çıkan yenileşmelere iştirak etmeden, arkaizmleri saklamışlardır. Bunlar öbür tarafta özel, diğer Türk dillerinde bulunmayan özellikler de gösterebilirler. Orhon yazıtlarından bildiğimiz gibi Oğuz Türkçesi, öncüsü Eski Türkçe devrinde sınırları tam belli olmayan ama buna rağmen önemli bir rol oynamış olmaktadır. Sanıyorum ki dilbilgisel bakımdan söz konusu Eski Oğuzca'nın Eski Türkçeni öteki Merkezi şivelerilye pek fazla ilişkisi yoktu, fakat siyasal ve kültürel rolüne göre en eski Türk yazı diline kuvvetli bir tesirde bulunuyordu. Orhon İmparatorluğunun ortadan kalkmasından sonra Oğuzca da yavaş yavaş Türk dil ailesinin yayıldığı sınırların dışına taştı. Kaşgari zamanında Oğuzlar, dilinde kendine has özellikler gösteren ayrı bir grup idi. O zamanlar ve ondan sonraki Moğol devrinde diğer Merkezi Türkçenin öncüleri Eski Türkçenin pek çok özelliğini değiştirdiler, yenileştirdiler veya yeni özellikler geliştirdiler. Genellikle Moğol İmperatorluğunun ve Merkezi Türkçenin kıyısında bulunan Oğuzlar bir çok arkaik unsuru koruyabildirler veya başka yenileşmeler ortaya çıkardılar. Türkmenler, Oğuzların Ortaasyadaki kolu olarark Moğol İmparatorluğu içinde bulunmaları sebebiyle bazı yenileşmelere iştirak ettiler. Ama çöllerde yaşadıklarından ve Merkezi Türkçe konuşan diğer Türklerden oldukça ayrı kalmaları yüzünden bir çok arkaik özelliği korumuşlardır. Batı Oğuzlarının Azerbaycan grubu Moğol ve Timuriler devrinde öteki Merkezi Türk dilleriyle

münasebet kurar. Bu nedenle Azerbaycanca Türkiye Türkçesine göre Merkezi Türkçenin daha fazla özelliğini bünyesine alır - mesela *kendi* yerine *öz* dönüşlü zamiri. Türkiye Türkçesinin öncüsü Anadolu'da Türk dil ailesinin son derece güney batı kıyısında bulunuyordu. Baştan Orta Asyadaki Türkçeden belli oranda etkilenirken, çok erken öteki Merkezi Türk grublarından ayrıldı. Merkezi Türkçe'de ortaya çıkan yenileşmelere iştirak etmeden daha fazla arkaizmi koruyup kendine has yenileşmelerini ilerletti. Anadolu ve Rumeli'de herhalde Türkiye Türkçesinin öncüsü bu yörelerde bulunan başka dillerle birbirine tesir etmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu devrinde Türkiye Türkçesi müslüman olan öteki Türkler'in dillerine çok tesir etmiştir. Bunun neticesi olarak mesela gereklilik kipi için kullanılan *-MAlI* eki veya gelecek zamanın *-AcAK* eki başka dillere - mesela Tatarca, Kumukça veya Özbekçeye geçti. Sonra İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesinin veya Tatar yazar Ayaz İshaki'nin "İke Yöz Yıldan Soñ İnkıraz" romanının diline tesir etti. Türkiye Türkçesi Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Volga-Ural, Kafkas ve Orta Asiyadaki müslüman Türkler arasında yeniden ortak bir Türkçe geliştirme tartışmasında önemli bir rol oynuyor. Türk olmadığım için ben bu tartışmaya karışmak istemiyorum. Lingüist olarak yalnız şunu söylemek istiyorum: Türkiye Türkçesi gelişmiş bir dil olarak Türklerin çoğunluğu için herhalde uygun bir anlaşma aracı olabilir. Ancak kendine has bir çok özelliğe sahip, hem Merkezi hem de kıyı dili durumundaki Türkiye Türkçesi, bir Ortak Türkçe geliştirmeye bizce uygun bir temel teşkil ediyor görünmemektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ÖZBEK DİLİ VE ÇAĞDAŞ ÖZBEK DİLCİLİĞİ

Prof. Dr. Nizamiddin MAHMUDOV*

Özbek dilinin, eski Türkistan'daki en zengin dillerden birisi olduğu malumdur. Çeşitli bakış açılarından yapılan incelemelerde "Türkçe", "Orta Asya Türkçesi", "Türkî", "Çağatayca", "Sart dili" gibi adlarla belirtilen Özbek dilinin üzerindeki araştırmalar pek uzun ve karmaşık bir tarihe sahiptir. Bu sürede Özbek dilinin toplum hayatında tuttuğu yer, mevki ve nüfuzun her zaman aynı derecede olmaması doğaldır.

Özbek yazı dilinin yaratıcısı sayılan yüce Ali Şir Nevai devrinde (15. yy) Özbek (Türkî) dilinin mevkii pek yüksek değildi, en nüfuzlu dil yani saray dili Farsça olup edebî eserler de çoğunlukla bu dilde yazılıyordu. Ali Şir Nevai büyük bir yaratıcılıkla Özbek (Türkî) dilinin emsalsiz ifade imkânlarını kapsamlı olarak gösterdi, bu dilin Farsçadan aşağı olmadığını pratik olarak ispat etti. Farsça, Arapça ve tabii ki kendi ana dilini mükemmel bilen Ali Şir Nevai *Muhakemet-ül Lugateyn* (İki Dilin Muhakemesi) adlı ilmi risalesini yazıp, Türk ve Fars dillerini somut örneklerle karşılaştırarak Türk dili kelime hazinesinin, gramer imkânlarının ne kadar zengin olduğunu açıkladı. Özbek (Türkî) dilinin mevkisinin düşük olduğu bir devirde böyle bir araştırma gerekliydi. Adı geçen risalenin amaçlarından birisi de Türkî dilin teşvikinden ibaretti. Nihayet, Şah Hüseyin Baykara saraydaki yazı işlerini Türkî dilde yürütme hakkında ferman çıkarmıştı. Biz bugün bu fermanı devlet dili hakkındaki ilk kanun olarak değerlendiriyoruz. Vurgulamak gerekir ki, Ali Şir Nevai'nin bu eseri Özbek dili gramer yapısını inceleyen ilk araştırmadır.

Bugün malumdur ki, Orta Asya'daki Türk dillerinin gelişmesinde zengin yazı geleneğine sahip olan Çağataycanın (Özbekçe) etkisi büyük olmuştur. Bu dil uzun zamanlar bu bölgede yazı dili fonksiyonunu yerine getirmiştir. Bu dili öğrenmek için merak eskiden beri fazlaydı. 19. yüzyıla kadar hazırlanmış pek çok sözlük, çeşitli kitaplar bu merakın neticesidir.

* M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Misafir Öğretim Üyesi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Özbek dilinin Rus Türkologları tarafından öğrenilmesi 19. yüzyılın ikinci yarısından yani çarlık Rusyası'nın Orta Asya'yı zapt etmesinden sonra başlamıştı. İlk önce Özbek dilini öğrenmek için çeşitli yardımcı kitaplar, "askerî tercüman" kitapları, kendi kendine öğrenme ve konuşma kitapları yazılmış ve yayınlanmıştı. Doğaldır ki, bu kitapların vazifesi,Türkistan'da askerî hizmet ve memuriyet yapan Ruslara Özbek dilini pratik olarak öğretmekten ibaretti. Türkistan Genel Valisi'nin (General-Gubernator) 25 Aralık 1905'de Rusya savaş bakanına gönderdiği mektupta aşağıdaki tedbirlerin uygulanması talep edilmişti: 1) Uezd (kaza) başkanlarına kadar, bütün yönetici memur kadroya yerli dilleri öğrenmeleri teklifi, 2) Kendi bölgesindeki yerli dil ile tanışmak ve onu öğrenmek için bir sene süre verilmesi, 3) Yerli dili bilme derecesinin yerli tercümanları kontrol edebilecek seviyede olması. (Bkz.: A.N. Kononov, *İstoriya izuçeniya tyurkskih yazıkov v Rossii.* Leningrad: Nauka, 2. baskı, 1982, s. 193) Yerli halkların dillerini öğrenmede gözlenen maksat malumdur. Özbek dilini öğrenmek için ilk Rusça kitap Binbaşı M.A. Terentyev tarafından yazılmıştı. *Türk, Fars, Kırgız (Kazak) ve Özbek Dillerinin Grameri* adlı bu kitap 1875 yılında St. Peterburg'da yayınlanmıştı. 1876'da ise adı geçen dillerin krestomatisi - metinler mecmuası- yayınlanmış, bu kitapta ayrıca yazı şekilleri ve hicri takvimi miladiye, miladiyi hicriye çevirme cetveli de verilmişti.

Eski Sovyetler Birliği'ndeki en ünlü Türkolog Prof. Dr. A. N. Kononov, Ekim Devriminden önceki devirde Rusya'daki Türk dillerinin öğrenilmesi tarihini tahlil ederken, Özbek dilini öğretmek için hazırlanan bir çok kitabı örnek gösteriyor. (Adı geçen kitap, 1. baskı, 1972, s. 218): 1. Karı-koca V. ve M. Nalivkinler. *Russko-Sartovskiy i sartovsko-russkiy slovar obşçeupotrebitelnh slov s prilojeniyem kratkoy grammatiki po nareçiyam Namonganskogo uyezda.* (Rusça-Sartça ve Sartça-Rusça Günlük Kelimeler Sözlüğü, Namangan İli Şivelerinin Kısa Grameri ile). Kazan 1884; 2. baskı, Taşkent 1912. 2. V. Nalivkin, *Rukovodstvo k praktiçeskomu izuçeniyu sartovskogo yazıka* (Sart Dilini Pratik Öğrenme Ders Kitabı). Semerkand, 1898. 3. M.S. Andreyev, *Rukovodstvo dlya pervonaçalnogo obuçeniya sartovskomu yazıku v Taşkentskom realnom uçilişçe* (Sart Dilinin İlk Öğretimi İçin Kılavuz) Taşkent, 1899. 4. N. Ostroumov, *Etimologiya sartovskogo yazıka* (Sart Dilinin Etimolojisi). Taşkent, 1910. 5. N. Budzinskiy, *Kratkaya grammatika sartovskogo yazıka i russko-sartovskiy sobesednik* (Sart Dilinin Kısa Grameri ve Rusça-Sartça Konuşma Kitabı).

Taşkent, 1910. 6. N. Budzinskiy, *Uçebnik sartovskogo yazika* (Sart Dili Ders Kitabı). Taşkent, 1910. vs.

Bu kitaplarda Özbek dili gramerini oluşturma değil, özellikle Özbek konuşma diline en kolay şekilde sahip olma yolları bulunmaya çabalanmıştır. Bunda Rus dili gramerinin kuralları temel olarak alınmış, Özbek dilinin kuralları Rus dili kalıpları esas alınarak açıklanmıştır. Rus ve Özbek dillerinin gramer kuralları pek ilkel bir tarzda karşılaştırılmıştır, aslında böyle olması da doğaldır; çünkü, o kitaplar ilmî amaçla değil sırf pratik amaçla yazılmıştır. Ayrıca bu kitapların yazarları zaruretten böyle kitaplar yazmaya girişmiş amatör "dilcilerdir". Bazıları da askerî kişilerdir. Ama maalesef, o devirlerde bu kitaplarda geliştirilmiş bazı açıklamalar, bugünkü Özbek dilciliğinde de hâlâ kullanılıyor. Mesela, Özbek dili ders kitaplarında "qayerde?" (nerede), "qayerge?" (nereye), "qayerden?" (nereden) kelimeleri ayrı ayrı soru zamirleri olarak gösteriliyor. Aslında ise onlar ayrı ayrı üç kelime değil sadece bir "qayer" kelimesinin gramer şekilleridir. Bu kelime yalnızca üç halde değil, mevcut altı halin hepsinde çekilebilir: "Qayer?" (neresi), "qayerniñ?" (nerenin), "qayerni?" (nereyi), "qayerge?" (nereye) gibi. Öyleyse niçin sadece yukarıdaki üç kelime şekli ayrı ayrı kelimeler olarak gösteriliyor? Çünkü, Rus dilindeki ayrı ayrı "gde", "kuda" ve "otkuda" kelimeleri Özbekçeye çevrildiğinde bu üç kelimeye karşılıktır. İlk önce Ruslar tarafından yazılan Özbek dili gramerlerinde buna göre "qayerde", "qayerge" ve "qayerden" kelimeleri ayrı ayrı kelimeler olarak gösterilmiş ve bu gelenek bugüne kadar devam etmiştir. Ya da Rus dilindeki "zdes" kelimesi Özbekçe'de "bu yerde" (burada) demektir ama "bu yerde" bir kelime değil kelime grubudur. Maalesef şimdiye kadar Özbek dili ders kitaplarında bu kelime grubu bir kelime yani yer zarfı olarak belirtilmiştir.

Bir başka örneğe daha bakalım. Özbek dilciliğinde (Türk dilciliğinde de) sıfat ve zarflar ayrı ayrı değerlendiriliyor. Sıfat da zarf da özellik anlatan kelimeler, sadece birisi şeyin özelliğini, diğeri ise hareketin özelliğini tanımlar. Öyleyse Türk dillerinde bunları ayrı ayrı değerlendirmeye gerek var mı? Tabii ki , gerek yok. Çünkü bunların şekillerinde de fark yoktur. Mesela "yaxşi" (iyi) sıfatı ve "sekin" (yavaş) zarfı şeklen farksızdır. Yani onların şekline göre; birisini sıfat diğerini zarf diye ayırmak mümkün değildir. Eklemeli dillerin hepsinde (Özbek, Türk vs.) böyledir. Ama çekimli dillerde (Rus, Arap, Alman vs.) kelimenin şekline göre; onun hangi gruba ait olduğunu tayin etmek mümkündür. Yani kelimenin şekli de önemli rol oynar. Mesela, Rus dilindeki "horoşiy" ve "horoşo"

kelimelerinin anlamları aynıdır, yani iyi demektir. Ama bunlardan birincisi, şekline (-iy) göre sıfat, diğeri ise şekline (-o) göre zarftır. Demek ki, Rus ya da Arap dilindeki gibi sıfat ve zarfları ayırmak için Özbek dilinde ve genellikle de Türk dillerinde zaruret de ihtiyaç da yoktur. Sıfat ve zarf diye tesbit edilen kelimeleri bir grup olarak ayırmak ve bunları "emâre" ya da "vasf" ya da "sıfat" diye adlandırmak daha doğru ve ilmî olur. Özbek dilinin kendi tabiatı böyle olmasını gerektiriyor. Çağdaş Özbek dilciliğinde bu gibi durumlar derinlemesine incelenip, yeniden değerlendirilmekte, yeni açıklamalar ileri sürülmektedir. Bu yönde birçok ilmî makale yayınlandı. Başka dillerin gramerlerinden kopya çekmek hiç bir zaman yarar sağlamaz.

Genellikle Özbek dilciliği uzun tarihî gelişmesi süresince kâh Arap, kâh Fars, kâh Rus dilciliklerinin etkisinde kaldı. Tabii ki kâh kazandı, kâh kaybetti. Elbette bu dilcilikler, dünyadaki en ileri ve eski (özellikle Arap dilciliği) dilcilik olarak Özbek dilciliğindeki birçok problemin halledilmesi için ciddi destek verdi. Aynı zamanda bu dillerin (Arap, Fars, Rus) hiçbirisi de Özbek (Türk) dili ile akraba olmadığı için Özbek dilindeki birçok problemin yanlış halledilmesine yol açtı. Yani Özbek dilindeki bazı problemler akraba olmayan başka bir dilin tabiatından yararlanarak tesbit edildi.

Yukarıda söylediğimiz gibi Özbek dilciliği ezelden Arap, Fars dilcilikleriyle ananevi bir ilişkiye sahipti. (Hatta Orta Asyalı âlimler Arap dili gramerlerini oluşturdular. Mesela, 12. asırda yaşayan Mahmud Zamahşari'nin *Mukaddimet-ül'Edeb*'ini hatırlamak yeterlidir.) Ama Avrupa dilciliği ile Özbek dilciliğinin tanışmasında Rus dilciliğinin önemli aracılığını itiraf etmek gerekiyor.

Ekim Devrimi'nden sonraki ilk devirlerde çağdaş Özbek dilciliğinin gelişmesine önemli katkıda bulunan meşhur Özbek profesörü ünlü yazar, edip Abdurrauf Fıtrat, dilci Prof. Gazi Alim Yunus, Kayyum Ramazan, dilci ve şair Elbek ve başkalarını ayrıca anmak lazımdır.

Fıtrat'ın asıl ismi Abdurrauf Abdurrahimoğlu'dur. O, 1909-1913 yıllarında İstanbul Üniversitesi'nde okumuş, bu devirde onun bilgeliği ve yüksek zekâsından hayrete düşen üniversite profesörleri ona Fıtrat yani doğuştan bilgin lakabını vermişlerdir. Özbek dilciliğinin gelişmesinde Fıtrat'ın çok büyük hizmeti vardır. Hatta o Kayyum Ramazan ile birlikte Tacik dili gramerini de yazmıştır. Fıtrat'ın *Özbek Tili* ders kitabı, *Özbek Tili Sarfı, Özbek Tili Nahvi* kitapları 1925-1930 yılları arasında beş defa

yayınlanmıştır. Bunlarda Özbek dilinin gramer terimleri zamanın isteklerine göre geliştirilmiş, bu terimler mümkün olduğu kadar Özbekçe köklerden türetilmiştir [mesela "ot" (ad), "son" (sayı), "olmoş" (zamir), "toldirğiç" (nesne), "kelişik" (hal), "qaratqiç" (genitif) vs]. 1924 yılında *Elbek Yazuv Yollari, Boştanğiç maktab ona tili* gibi ders kitaplarıyla birlikte *Yañi beş yuz soz* adlı sözlüğünü de yayınlatmıştır. Bu sözlükte devrin şartlarına uygun olarak türetilmiş Özbekçe yeni kelime ve terimler toplanmıştı. Bu sözlükteki kelimelerin yarısından fazlası bugünkü Özbek dilinde de kullanılıyor. 1930'da Gazi Alim Yunus'un - ki o da 1914'den itibaren İstanbul Üniversitesi'nde okumuştur- *Özbek Tili* kitabı basılmıştır. İşte bu kitaplarla çağdaş Özbek dilciliğinin temelleri gelişti.

Fıtrat, Kayyum Ramazan, Gazi Alim Yunus, Elbek 4 Ekim 1938'de Abdullah Kadiri, Çolpan, Atacan Haşim gibi Özbek halkının yüce aydınlarıyla beraber "halk düşmanı" diye uydurma bir suçla katledildi.

1930'lu yıllardan başlayarak yaklaşık her sahada siyasîleştirme, yerli yersiz komünist gayelerin işlenmesi artmıştır. Bu durum elbette dilcilik ve dil eğitimini de etkiledi. Mesela 1932'de Taşkent'te Hüsan Ğaziev'in bir meslektaşıyla, beraber yazdığı iki ders kitabı yayınlandı. Bu kitapların sadece başlığı da o devirdeki siyasîleştirmenin ne derece mantıksız olduğunu gösterebilir: *Kommunist bolalar. III. sinf uçun ona tili oqiş va iş kitobi.* Taşkent: Özdavnaşr, 1932; *Yoş kommunist. IV. sinf uçun ona tili oqiş va iş kitobi.* Taşkent: Özdavnaşr, 1932. Ama bu gibi kitaplarda şeklen siyasileştirme mevcut olsa da genellikle Özbek dilinin gramer yapısı doğru tesbit edilmiştir. Bu yüzden de bu kitaplar sonradan *Özbek tili grammatikası* diye gerçek adıyla birkaç defa yayınlanmıştır.

Özbek dilciliği böyle dalgalanmaların görüldüğü devirlerde gelişmeye başladı. Özellikle '60'lı, 70'li yıllardan sonra ise ciddi gelişmeler kaydetti. Bugünkü günde Özbek dilciliği eski Sovyetler Birliği'ndeki en gelişmiş dilciliklerden birisidir. Gerçekten, Sovyet devrinde belirli lengüistik problemler Özbek dilciliğinde ciddi olarak araştırılmadı; ya da tek taraflı olarak araştırıldı. Mesela dil ve toplum problemi Sovyet dil politikasına uygun olarak tek taraflı bir şekilde halledildi. Genelde bu probleme ayrıca dikkat çekilmedi. Ya da Rus ve Özbek dillerinin ilişkisi probleminin incelenmesine bakalım. Özbek dilciliğinde Rus dilinden Özbek diline çoğunlukla mecburiyet yüzünden çok miktarda kelimenin girmesi, bu kelimelerin Rusçadaki gibi telaffuz edilmesinin kural haline getirilmesi, Özbekçeye

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

uymayan sentaks kalıplarının ["Bayramiñiz bilan!" (Bayramınız kutlu olsun) gibi] Özbek dili sentaks yapısına yerleşmesi olumlu görüldü, bunlar Rus dilinin Özbek diline önemli etkisi şeklinde değerlendirildi. Bu yönde birçok kitap yayınlandı, tezler savunuldu. Mesela bkz.: M. Polatov, *Özbek tiliniñ rivojlanişi va boyişida rus tiliniñ roli*. Taşkent, 1959; N.G. Gulyamova, *Russkiye leksiçeskiye zaimstvovaniya v uzbekskom yazıke. Kand. dissertatsiya* (Özbek dilindeki Rusça alıntı kelimeler. Doktora tezi) Taşkent, 1975 vs.

Doğaldır ki çağdaş, Özbek dilciliğinin genel seviyesini bu tip araştırmalar belirlemez. Ama şunu da vurgulamak lazımdır ki, bu gibi konularda da araştırmalar gerekiyordu. Çünkü Özbek dili üzerinde Rus dilinin güçlü etkisi mevcuttu ve bunu ilmî olarak incelemek zaruriydi. Fakat bu araştırmalarda konuya, benimseme bakımından değil de bu durumun Özbek dilinin gelişmesindeki olumsuz etkilerini göstermek bakımından yaklaşmak gerekiyordu. Dildeki mevcut özelliklerin her zaman tarafsız, saf ilmî prensiplere göre değerlendirilmesi değişmez ölçü olmalıdır.

Özbek dilciliğinde dil özellikleri bütün yönleriyle araştırılmış ve araştırılmaktadır. Çağdaş Özbek dilciliği dilciliğin yaklaşık bütün sahalarında derin ilmî araştırmalara sahiptir. Bizim bu küçücük makalemizde bu araştırmaların hepsi hakkında tafsilatlı bilgi vermek tabii ki zordur. Bu yüzden dilcilikteki mevcut sahalarla ilgili Özbek dilciliğindeki temel yönleri açıklamakla yetineceğim.

1. Genel Dilcilik. Bu sahada birçok araştırmalar yapıldı. Üniversitelerin filoloji fakültelerinde "Dilciliğe Giriş" (70 saat) ve "Umumi Dilcilik" dersleri okutuluyor. Bu dersler için Özbek dilindeki ilk ders kitapları Prof.Dr. A. Azizov (*Tilşunoslikka kiriş*. Taşkent, 1963) ve Prof.Dr. S. Usmanov (*Umumiy tilşunoslik*. Taşkent: Okituvçi, 1972) tarafından yazılmıştır. Bunlardan sonra yabancı diller fakülteleri için Prof.Dr. A. Abduazizov, Prof.Dr. A. N. Baskakov ve Doç.Dr. A. Sadıkov'un *Umumiy tilşunoslik* (Taşkent: Okituvçi, 1979) ve Prof.Dr. A. Abduazizov, Doç.Dr. M. İriskulov, Doç.Dr. A. Sadıkov'un *Tilşunoslikka kiriş* (Taşkent: Okituvçi, 1981) ders kitapları yayınlandı. Bu kitaplara dünya dilciliğindeki en öncü düşünceler aksetmiştir. Adı geçen umumi dilcilik kitaplarının her ikisinde de dünya dilcilik tarihi ve dilciliğin nazarî problemleri açıklanmıştır. Özellikle S. Usmanov'un kitabında dünya dilciliğinin meydana geliş tarihine geniş yer verilmiştir. En eski yüzyıllardaki Yunan, Hint, Arap, ortaçağdaki Orta Asya, Avrupa, Rusya dilcilikleri aynı zamanda Sovyet dönemindeki dilcilik tarihi, o dilcilikleri meydana getiren amiller, belli başlı akımlar

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hakkında bilgiler verilmiştir. Dünyadaki lengüistik kuramlar tarihi Prof. Dr. İ. Koçkartayev'in *Umumiy tilşunoslik* (Taşkent: Taşkent Devlet Üniversitesi Neşriyatı, 1980) kitabının da esas konusudur.

Türk filolojisinin genel tarihi ve problemleri İ. Koçkartayev ve Doç.Dr. B. İsabekov'un *Türkiy filologiyaga kiriş* (Taşkent: Okituvçi, 1984) kitabında ortaya konulmuştur.

Dilin gelişme yasaları ve bu yasaların Özbek dilindeki tezahürü Prof.Dr. F. Abdullayev'in *Til qanday rivojlanadi?* (Taşkent: Fan, 1972) kitabında incelenmiştir.

Dil (langue) ve söz (parole) problemi, dünya dilciliğinin en önemli problemlerinden birisidir. Lengüistikteki hadiseleri araştırmada kesinlikle dil ve sözü ayırmanın şart olduğu Avrupa dilcileri tarafından 19. yüzyıl sonundan başlayarak sık sık vurgulanmıştır. Dil ve sözü ayırmadan dil özelliklerini doğru ve bilimsel değerlendirmek kesinlikle mümkün değildir. Özbek dilciliğinde bu düşünce çokça sözkonusu oluyor. Bu problemler Prof. Dr. H.Ğ. *Nimetov'un Til va nutq* (Taşkent: Okituvçi, 1993) kitabında tetkik edilmiştir.

2. Dil Tarihi. Dünya dilciliğindeki gibi Özbek dilciliğinde de dil tarihi problemlerine büyük önem verilmiştir. En eski Orhun Yazıtları'ndan ta 20. yüzyılın başlarına kadar olan devirdeki tarih ciddi olarak tetkik edilmiştir. Bu sahada özellikle S. Mutallibov, A. Rüstemov, Ğ. Abdurahmanov, H. Daniyarov, Ş. Şukurov, H. Nimetov, A. Matğaziev, E. Fazilov, E. Umarov, K. Mahmudov, K. Kerimov gibi profesörlerin büyük hizmetleri vardır.

11. yüzyıl edebî eserlerinin dilini derinlemesine öğrenen S. Mutallibov (Bkz.: *XI asr yozma yodgorliklarida fe'l kategoriyasi.* Taşkent: Öz FA Naşriyoti, 1955) Kaşgarlı Mahmut'un "Divan"ını Özbek dilinde yayınlattı: Mahmud Koşğariy. *Devonu luğatit turk. I-III* c. (Taşkent: Fan, 1960- 1963). Ondan sonra Ğ. Abdurahmanov ile birlikte "*Divan"ın indeks*-sözlüğünü yayınlattı. (Taşkent: Fan, 1967)

11-12. yüzyıl Doğu Türkçesindeki edebi eserlerin dili H.Ğ. Nimetov tarafından araştırılmıştı. Nimetov, uzun yıllardan beri yaptığı araştırmaların sonucu olarak yeni kitabını yayınlattı: *Funktsionalnaya morfologiya tyurkskih yazıkov XI-XII* vv. (XI.-XII. Yüzyıl Türk Dillerinin Fonksiyonel Morfolojisi) Taşkent: Fan, 1990.

Dilin gramer özellikleri çoğunlukla fiil grubuna mensup kelimelerde somut olarak tezahür ediyor, fiiller gramer kategorisi (haller, çekimler, türeme vs.) bakımından en zengin gruptur. Bu

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yüzden de dilin gelişmesindeki önemli hususları fiillerin gramer kategorilerindeki (zamanlar, kipler, çekimler, çatı vs.) gelişmesinde kolayca görmek mümkündür. Ünlü dil tarihi uzmanlarından Ş. Şukurov, en eski devirlerden ta 19. yüzyıla kadar olan Özbek dili tarihini fiil kategorileri örneğinde göstermiştir. Bkz.: *Özbek tilida fe'l zamonlari taraqqiyoti.* Taşkent: Fan, 1976; *Özbek tilida fe'l mayllari taraqqiyoti.* Taşkent: Fan, 1980.

Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eseri K. Kerimov tarafından (Taşkent: Fan, 1971), Ahmed Yükneki'nin *Hibetül Haqoyiq* eseri K. Mahmudov tarafından (Taşkent: Fan, 1972) lengüistik araştırmalarıyla birlikte yayınlatılmıştır.

14. yüzyıl Harezm edebi eserlerinin dilini E. Fazılov incelemiştir: *Starouzbekskiy yazık. Harezmiyskiye pamyatniki XIV v.* I-II c. (Eski Özbek Dili. XIV. yüzyıl Harezm Eserleri) Taşkent: Fan, 1966, 1971.

Ali Şir Nevai'nin eserlerinin dili derinlemesine incelenmiştir. Özellikle A. Rustemov'un birçok kitabını, doktora tezini (*Fonetiko-morfologiçeskiye osobennosti yazıka Alişera Navoi* [Ali Şir Nevai'nin Dilinin Fonetik-Morfolojik Özellikleri] Taşkent, 1966) belirtmek mümkündür. Arapça-Farsça ve eski Türkçeyi mükemmel bilen A. Rustemov, Ali Şir Nevai'nin dilini her bakımdan iyice araştırmıştır. Sonraki yıllarda Ali Şir Nevai'nin eserlerinin dili B. Bafaev, E. Umarov, S. Aşirbayev ve başka bilginler tarafından da tetkik edildi. Ali Şir Nevai'nin Özbek yazı dilinin kurucusu olduğu Özbek dilciliğinde ilmi olarak ispatlanmıştır. Bu düşünce ilk önce 1946'da Taşkent'te doğan Rus Türkologu Prof. Dr. A.K. Borovkov tarafından öne sürülmüştü.(Bkz.: *Alişer Navoi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazıka* [Ali Şir Nevai Özbek Yazı Dilinin Kurucusu] - Alişer Navoi. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 1946). Daha sonra bu düşünce Özbek dilcileri tarafından da mükemmel bir şekilde ispatlandı. Bkz.: H. Doniyarov, *A. Navoi va özbek adabiy tili.* Taşkent: Ğ. Ğulom nomidagi adabiyot va san'at naşriyoti, 1972.

Zahiriddin Muhammed Babür'ün eserlerinin dilinin tedkikine hasredilmiş birçok araştırma arasında Doç.Dr. H. Nazarova'nın kitabı özellikle belirtilebilir: *Osobennosti sintaksiçeskogo stroya uzbekskogo literaturnogo yazıka kontsa XV - naçala XVI vv.* (15. Yüzyıl Sonu 16. Yüzyıl Başı Özbek Yazı Dilinin Sentaks Yapısının Özellikleri) Taşkent: Fan, 1979. Bu kitapta Babür'ün dili sentaks bakımından derinlemesine incelenmiştir.

19. yüzyıl Özbek dilinin morfolojisi Prof. Dr. A. Matğaziev tarafından bütünüyle tetkik edilmiştir: *19 asr ozbek tiliniñ morfologiyasi*. Taşkent: Fan, 1977.

Orta Asya'da bugün birçok Türk dili var. Tabii ki, bu diller eski bir tek Türk dilinin sonraki gelişmesinin neticesidir. Eski Türk dili ile bugünkü çağdaş Türk dilleri arasındaki varislik derecesi eşit değildir. Bu dillerin bu bakımdan öğrenilmesi Türkoloji açısından büyük önem taşıyor. Bu problem üzerinde Özbek dilciliğinde doktora tezi seviyesinde çalışılmıştır. Bkz.: K. Usmanov, *Problemı yazıkovoy preyemstvennosti sredneaziatskih tyurkoyazıçnıh pamyatnikov XI-XIV vv. i sovremennıh tyurkskih yazıkov Sredney Azii* (11-14. Yüzyıl Orta Asya Türkçe Eserlerin Dili ve Orta Asya'daki Çağdaş Türk Dilleri Arasındaki Dil Varisliği Problemleri) Doktora Tezi. Taşkent, 1980.

Dil tarihi üzerine bir çok ders kitabı da mevcuttur: Ğ. Abdurahmanov, A. Rustemov, *Qadimgi turkiy til*. Taşkent: Okituvçi, 1982; Ğ. Abdurahmanov, Ş. Şukurov, *Ozbek tiliniñ tarihiy grammatikasi. Morfologiya va sintaksis*. Taşkent: Okituvçi, 1973; U. Tursunov, B. Orınbayev, *Ozbek adabiy tili tarihi*. Taşkent: Okituvçi, 1982.

3. Diyalektoloji. Özbek dilinin çok şiveli bir dil olduğu malumdur. Özbek halk dili üç büyük diyalekti kapsar: Kıpçak, Oğuz ve Karluk. Buna göre Özbek dilinin çeşitli şiveleri mevcuttur. Özbek yazı dilinin şekillenmesinde fonetik bakımdan Taşkent, morfolojik bakımdan ise Fergana şiveleri temel olarak alınmışsa da kelime hazinesinin şekillenişinde mevcut tüm şivelerin doğal katılımı vardır.

Esasen çağdaş Özbek dilciliğinde Özbek dilinin yaklaşık bütün şiveleri araştırılmıştır. Bu sahada Prof.Dr. Ş. Şaabdurahmanov, Prof.Dr. F. Abdullaev, Prof.Dr. A. Aliyev, Prof.Dr. A. Şermatov, Prof.Dr. H. Daniyarov, Prof.Dr. M. Mirzaev, Prof.Dr. K. Muhammedcanov, Prof.Dr. A. Madrahimov gibi onlarca dilcinin araştırmaları yayınlanmıştır. Bunlar arasında aşağıdaki araştırmaları özellikle vurgulamak mümkündür: F. Abdullaev, *Ozbek tiliniñ oğuz lahjasi*. Taşkent: Fan, 1978; A. Aliyev, *Ozbek diyalektologiyasidan materiallar (Namangan şevalari)*. Taşkent: Fan, 1974; H. Daniyarov, *Ozbek xalqiniñ şajara va şevalari*. Taşkent: Fan, 1968; H. Daniyarov, *Qipçaq dialektlariniñ leksikasi*. Taşkent: Fan, 1979; S. İbrahimov, *Ozbek tiliniñ Andijon şevasi*. Taşkent: Fan, 1967; A. Madrahimov, *Ozbek tiliniñ oğuz lahjasi leksikasi*. Taşkent: Fan, 1973; M. Mirzaev, *Ozbek tiliniñ Buxoro gruppa şevalari*. Taşkent: Fan, 1969; Ş. Şaabdurahmanov,

Ozbek adabiy tili va ozbek xalq şevalari. Taşkent: Oz FA Naşriyoti, 1962; B. Curaev, *Yuqori Qaşqadaryo ozbek şevalari.* Taşkent: Fan, 1969; N. Recebov, *Ozbek tiliniñ ğarbiy Samarqand şevalari.* Taşkent: Fan, 1977, v.s. Özbek dilcileri şive haritaları hazırlamaya da başlamışlardır. Şu ana kadar birçok ilin şive haritası hazırlanmıştır. Böylece Özbek diyalektolojisinde yeni bir akım ortaya çıktı, "lengüistik coğrafya" diye adlandırılan bu akımda birçok araştırmalar yapıldı. Mesela A. Şermatov, *Lingvistik geografiya nima?.* Taşkent: Fan, 1981 v.s.

Özbek halkı başka halklarla komşudur. Bu komşuluğun dilde de izlerinin olması tabiidir. Mesela Kazaklar ya da Tacikler Özbeklerle sınır bölgelerinde beraber yaşadıkları için dillerinde de bir etkilenmenin olduğunu ispat etmeye gerek yoktur. Bu etkilenme en önce halk dilinde yani şivelerde tezahür ediyor. Bu yüzden bu problemleri dilciler sürekli araştırıyorlar. Karakalpakistan'daki (A. İşaev), güney Kazakistan'daki (K. Muhammedcanov), güney Kırgızistan'daki (H. Şaripov), güney (T. Yoldaşov) ve kuzeydoğu Tacikistan'daki (E. Şeraliyev), Türkmenistan'daki (M. Safarov), Afganistan'daki (N. Abdullaev) Özbek şivelerinin leksik, fonetik ve morfolojik özellikleri incelenmiştir.

Filoloji fakültelerinde okutulan Özbek diyalektolojisi dersleri için birçok kitap yayınlanmıştır: V.V. Reşetov, Ş. Şaabdurahmanov, *Ozbek dialektologiyasi* (fonetika, morfologiya, leksika). Taşkent: Okituvçi, 1962, 1978, 1985. *Ozbek xalq şevalari luğati* (Taşkent: Fan, 1971) hazırlanmıştır. Bugünlerde bu lugati genişletmek için çalışmalar yapılıyor.

Çağdaş Özbek Dili. Çağdaş Özbek dilinin problemleri üzerine önemli ölçüde araştırmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Özbek dilinin fonetiği üzerindeki incelemeler özellikle Prof.Dr. A. Ğulamov (*Ozbek tilida urğu.* Taşkent, 1947), Prof.Dr. A. Mahmudov (*Glasnıye uzbekskogo yazıka* [Özbek Dilinde Ünlüler]. Taşkent: Fan, 1968; *Foneticeskaya sistema uzbekskogo literaturnogo yazıka* [Özbek Yazı Dilinin Fonetik Sistemi] Doktora Tezi. Taşkent, 1980), Doç.Dr. S. Atamirzaeva (*Akustiko-artikulyatsionnıy analiz uzbekskoy reçi* [Özbek dilinin akustik-artikülasyon tahlili]. Taşkent: Fan, 1973), A. Abduazizov (*Özbek tiliniñ fonologiyasi va morfonologiyasi.* Taşkent: Okituvçi, 1992) ve Prof.Dr. A. Nurmanov'un (*Özbek tiliniñ fonologiyasi va morfonologiyasi.* Taşkent: Okituvçi, 1993) çalışmalarını sayabiliriz. A. Mahmudov ve S. Atamirzaeva Özbek dilinin fonetik yapısını deneysel metodlarla incelemişlerdir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Özbek dilinin leksikolojisi üzerine birçok kitap, makale ve tez vardır. Özbek dili kelime hazinesinin terkibi, şekillenme ve gelişme yolları Prof.Dr. E. Begmatov tarafından ayrıntılarıyla incelenmiştir. Özbek dilinde kelime anlamlarının değişmesi ve gelişmesi Prof.Dr. M. Mirtaciyev tarafından incelenmiştir. (Bkz.: *Ozbek tilida polisemiya*. Taşkent: Fan, 1975). 1953'de Doç.Dr. Fahri Kemal'in *Ozbek tili leksikasi* adlı kitabı yayınlanmıştı, sonra bu konuyla ilgili birçok doktora tezi savunuldu. Bu araştırmaların neticesi olarak 1981'de akademik Ozbek tili leksikologiyasi (Taşkent: Fan) meydana geldi.

Özbek dilinin deyimleri Prof.Dr. Ş. Rahmetullaev tarafından kapsamlı bir şekilde incelenmişti. Bu konuda onun birçok araştırması yayınlanmıştır: *Frazeologik birliklarniñ asosiy ma'no turlari*. Taşkent: Oz FA Naşriyoti, 1956; *Ozbek frazeologiyasiniñ ba'zi masalalari*. Taşkent: Fan, 1965; *Nutqimiz korki*. Taşkent: Fan, 1970.

Özbek dili gramerinin incelenmesinde A. Ğulamov, Ğ. Abdurahmanov, M. Askarova, Ş. Rahmetullaev, A. Haciyev, Ş. Şaabdurahmanov, S. Usmanov, İ. Resulov, F. Abdullaev, H. Abdurahmanov, B. Orınbayev gibi profesörlerin hizmetlerini de bilhassa kaydetmek gerekir.

Özbek dilinde kelime türetilmesi problemi ilk önce ünlü dilci A. Ğulamov tarafından ele alınmıştır. Bkz.: *Problemı istoriçeskogo slovoobrazovaniya uzbekskogo yazıka*. I. Affiksatsiya. Çast I. *Slovoobrazuyuşçiye affiksı imyon* (Özbek dilinin tarihi kelime türetilmesi problemi. I. Ek yoluyla. I. Kısım. İsim Yapan Ekler). Doktora Tezi. Taşkent, 1955. Özbek dili sentaksının, özellikle basit cümle problemlerinin incelenmesine de ilk önce Ğulamov tarafından başlanmıştır. Bkz.: *Sodda gap* (Basit Cümle). Taşkent: Oz FA Naşriyoti, 1955.

Prof.Dr. A. Haciyev, Özbek dili morfolojisi problemleri üzerinde uzun zamandır araştırmalar yapmaktadır. Özellikle fiil ve onun gramer kategorileri bu dilci tarafından derinlemesine incelenmiştir. Bkz.: *Fe'l*. Taşkent, 1973; *Toliqsiz fe'l*. Taşkent: Fan, 1970 v.s. Prof. Dr. S. Usmanov kelimenin morfolojik yapısını dünya dilciliğindeki gelişmelere uygun olarak incelemiştir. Bkz.: *Hozirgi ozbek tilida sozniñ morfologik tuzulişi* - Taş DPİ İlmiy Asarlari, 42. c., 1. kitap. Taşkent, 1963. Özbek dilciliğinde birleşik cümle sentaksı ilk önce Ğ. Abdurahmanov (*Qoşma gap sintaksisi asoslari*. Taşkent: Oz FA Naşriyoti, 1958) ve M. Askarova (*Hozirgi*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

zamon ozbek tilida qoşma gaplar. Taşkent: OzFA Naşriyoti, 1960) tarafından etraflıca incelenmiştir.

1957'de Özbek dilinin ilk akademik grameri hazırlanmıştı. Onun hazırlanmasına Özbekistan'ın ünlü dilcileri katılmışlardı. Bkz.: *Hozirgi zamon ozbek tili*. Der. Fahri Kemal. Taşkent: Oz FA Naşriyoti, 1957. Aradan yaklaşık 10 yıl geçtikten sonra yeni iki ciltlik akademik gramer hazırlandı: *Hozirgi ozbek adabiy tili* (Morfologiya). Taşkent: Fan, 1966; *Hozirgi ozbek adabiy tili* (Sintaksis). Taşkent: Fan, 1966. Yaklaşık bir on yıl daha sonra yeni akademik gramer oluşturuldu. Bu gramer ilmi esasının sağlamlığı ile önceki gramerlerden ayrılır. Bkz.: *Ozbek tili grammatikasi*. 1. Cilt. Morfologiya. Taşkent: Fan, 1975; *Ozbek tili grammatikasi*. 2. Cilt. Sintaksis. Taşkent: Fan, 1975. Daha sonra 1988-1990'da Özbek dilinin kelime hazinesi, morfoloji, sentaks dallarındaki son gelişme yasalarını incelemeyi amaçlayan üç ciltlik yeni bir kitap yayınlandı: *Sovyet davrida ozbek tiliniñ taraqqiyoti*. I-III c., Taşkent: Fan.

Özbek dili grameri dersleri için 10'dan fazla ders kitabı yayınlanmıştır. Bunlar arasında özellikle aşağıdakileri belirtmek mümkündür: Ş. Şaabdurahmanov, M. Askarova, A. Haciyev, H. Daniyarov, İ. Resulov, *Hozirgi ozbek adabiy tili*. 1. Kısım. Taşkent: Okituvçi, 1980; A. Ğulamov, M. Askarova, *Hozirgi ozbek adabiy tili*. Sintaksis. Taşkent: Okituvçi, 1961,1965, 1987.

Son yıllarda Özbek dilinin kelime hazinesi ve gramer yapısı semantik bakımdan incelenmektedir. Özbek dilciliğinde semantik, en önemli sahalardan birisi olarak görülmektedir. Bu sahada Prof.Dr. İ. Koçkartayev, Prof.Dr. M. Mirtaciyev, Prof.Dr. A. Nurmanov, Prof.Dr. N. Mahmudov, Prof.Dr. A. Berdialiyev, Prof.Dr. H. Nimetov, Prof.Dr. R. Resulov, Prof.Dr. A. Mamatov gibi dilcilerin bilimsel araştırmaları dikkat çekmektedir. Leksik-semantik yönünde İ. Koçkartayev (*Soz ma'nosi va oniñ valentligi*. Taşkent: Fan, 1977), R. Resulov (*Ozbek tili holat fe'llariniñ semantikasi*. Taşkent: Fan, 1991), sentaks-semantik yönünde A. Nurmanov (*Problemı sistemnogo opisaniya sintaksisa uzbekskogo yazıka* [Özbek Dili Sentaksının Sistem Olarak Tavsifi Problemleri]. Taşkent: Fan, 1982), N. Mahmudov (*Ozbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya*. Taşkent: Okituvçi, 1984) ve başka dilciler araştırma yapmaktadır. Yakın zamanda A. Nurmanov, N. Mahmudov, A. Ahmedov ve S. Salihocayeva'nın *Ozbek tiliniñ mazmuniy sintaksisi* adlı incelemesi yayınlandı (Taşkent: Fan, 1992).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Özbek dili stilistiği, leksikografisi alanında da birçok çalışma yayınlanmıştır. Karşılaştırmalı dilcilik ve dil öğretim metotları da Özbek dilciliğindeki en çok çalışılan sahalardır. Terminoloji problemleri özellikle son yıllarda, yani Özbekçenin devlet dili olarak ilan edilmesinden sonra, daha aktüel bir hale geldi. Saha terminolojileri üzerinde birçok tez hazırlanmış, kitap ve sözlükler yayınlanmıştır. Son yıllarda Özbek terminolojisini düzenlemek, yabancı kelimelerden arındırmak ve yabancı kelimelerin Özbekçe karşılıklarını bulmak için hızla araştırmalar yapılmaktadır.

1981'de yayınlanan iki ciltlik *Ozbek tili izohli luğoti*'ni genişleterek 10 ciltlik kapsamlı bir sözlük hazırlamak için Özbekistan Fenler Akademisi Dilcilik Enstitüsü bilim adamları yoğun olarak çalışıyorlar.

Çağdaş Özbek dilciliği, bugünkü dünya Türkolojisindeki en aktüel problemleri çözmek için öz katkısını gösteren ve gösterecek bir durumdadır. Bugün Özbek dilciliği eski Sovyetler Birliği'ndeki en ünlü dilciliktir ve bilimsel dilcilik alanında muhteşem bir yere sahiptir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

ISBN : 975 - 400 - 121 - 9

Dizgi : M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Baskı : M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi
Cilt : M.Ü. Teknik Eğitim Fakültesi